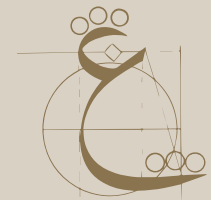
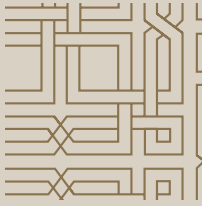

kadim

SAYI / ISSUE 1 • NİSAN / APRIL 2021

kadim

*“Kadim oldur ki
evvelin kimesne bilmeye”*

Kadim is that no one knows what came before.

kadim

Osmanlı araştırmalarına münhasır, altı ayda bir (Nisan ve Ekim) neşredilen, açık erişimli, çift kör hakem sistemli akademik dergi

Double-blind peer-reviewed open access academic journal published semiannually (April and October) in the fields of Ottoman Studies

SAYI | ISSUE 1 • NİSAN | APRIL 2021

İMTİYAZ SAHİBİ | PROPRIETOR

Burhan ÇAĞLAR

SORUMLU YAZI İŐLERİ MÜDÜRÜ | MANAGING EDITOR

Ömer Faruk CAN

İRTİBAT | CONTACT

Kadim • Sakarya Üniversitesi

Esentepe Kampüsü, Fen-Edebiyat Fakültesi, C Blok, Ofis: 113,
Serdivan/Sakarya (Turkey) 54050

Telefon | Phone • 00 90 264 295 60 15

İnternet Adresi | Webpage • dergipark.org.tr/kadim

E-posta | E-mail • kadim@sakarya.edu.tr

TASARIM | DESIGN Hasan Hüseyin CAN

BASKI | PRINTED BY

MetinCopyPlus • Artı Dijital & Baskı Merkezi

Türkocağı Cad. 3/A Cağaloğlu/Fatih/İstanbul

BASIM TARİHİ | PRINT DATE • NİSAN | APRIL 2021

ISSN 2757-9395 • E-ISSN 2757-9476

ÜCRETSİZ | FREE OF CHARGE

Kadim'deki makaleler, [Creative Commons Atınt-Gayriticari 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/) Uluslararası Lisansı ile lisanslanmıştır. Bilimsel araştırmaları kamuya ücretsiz sunmanın bilginin küresel paylaşımını artıracacağı ilkesini benimseyen dergi, tüm içeriğine anında açık erişim sağlamaktadır. Makalelerdeki fikir ve görüşlerin sorumluluğu sadece yazarlarına ait olup Kadim'in görüşlerini yansıtmazlar.

Articles in Kadim are licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/) International License. Kadim provides immediate open access to its content on the principle that making research freely available to the public supports a greater global exchange of knowledge. Authors are responsible for the content of contributions; thus, opinions expressed in the articles belong to them and do not reflect the opinions or views of Kadim.

“Kadim oldur ki
evvelin kimesne bilmeye”

Dergi Park

EDİTÖR
EDITOR-IN-CHIEF

Arif BİLGİN | Prof. Dr., Sakarya Üniversitesi

YAYIN KURULU
EDITORIAL BOARD

Necmettin ALKAN | Prof. Dr., Sakarya Üniversitesi
Fatih BOZKURT | Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi
Ömerül Faruk BÖLÜKBAŞI | Doç. Dr., Marmara Üniversitesi
Kerim İlker BULUNUR | Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi
Büşra ÇAKMAKTAŞ | Dr. Öğr. Üyesi, Sakarya Üniversitesi
M. Talha ÇİÇEK | Doç. Dr., İstanbul Medeniyet Üniversitesi
Filiz DİĞİROĞLU | Doç. Dr., Marmara Üniversitesi
Miraç TOSUN | Dr. Öğr. Üyesi, Karadeniz Teknik Üniversitesi

YAZIM VE DİL EDİTÖRLERİ
WRITING AND LANGUAGE
EDITORS

Ömer Faruk CAN | Sakarya Üniversitesi
Burhan ÇAĞLAR | Sakarya Üniversitesi
Büyüamin PUNAR | Sakarya Üniversitesi

TÜRKÇE DİL EDİTÖRÜ
TURKISH LANGUAGE EDITOR

Sedat KOCABEY | Sakarya Üniversitesi

İNGİLİZCE DİL EDİTÖRÜ
ENGLISH LANGUAGE EDITOR

İrem GÜNDÜZ-POLAT | Sakarya Üniversitesi

YAYIN SEKRETERİ
SECRETARIAT

Yusuf İslam YILMAZ | Cumhuriyet Üniversitesi

DANIŞMA KURULU
ADVISORY BOARD

Houssine ALLOUL | Dr. Öğr. Üyesi, University of Amsterdam
Muhammet Zahit ATÇIL | Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Medeniyet Üniversitesi
Mükerrem Bedizel AYDIN | Prof. Dr., Sakarya Üniversitesi
Feridun BİLGİN | Doç. Dr., Mardin Artuklu Üniversitesi
Roger DEAL | Doç. Dr., University of South Carolina Aiken
Randi DEGUILHEM | Prof. Dr., Aix-Marseille Université
Ümit EKİN | Prof. Dr., Sakarya Üniversitesi
Davut HUT | Prof. Dr., Marmara Üniversitesi
Kezban ACAR KAPLAN | Prof. Dr., Celal Bayar Üniversitesi
Michalis N. MICHAEL | Dr. Öğr. Üyesi, University of Cyprus
Ali Fuat ÖRENÇ | Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi
Erol ÖZVAR | Prof. Dr., Marmara Üniversitesi
Kazuaki SAWAI | Prof. Dr., Kansai University
Andelko VLAŠIĆ | Dr. Öğr. Üyesi, University of Osijek
Francesco VIOLANTE | Dr. Öğr. Üyesi, Università degli Studi di Bari Aldo Moro
Sadık YAZAR | Prof. Dr., İstanbul Medeniyet Üniversitesi
Hale YILMAZ | Doç. Dr., Southern Illinois University
İlhami YURDAKUL | Prof. Dr., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi

YAZARLARA NOTLAR

Kadim, Osmanlı tarihi sahasında özgün ve alanlarına katkı sunan araştırma ve inceleme makaleleri, tenkitli metin neşri ve tercümeleri, kitap ve bilimsel etkinlik kritikleri ve doktora tez özetleri türünde kaleme alınmış çalışmaları kabul etmektedir. Yazılar gönderilmeden önce aşağıdaki notların dikkatli bir şekilde okunması tavsiye edilir. Bu kılavuza uymayan yazılar müelliflerine iade edilecektir.

Yazılar Türkçe veya İngilizce kaleme alınmalı ve dergipark.org.tr/kadim adresinden sisteme yüklenmelidir. Ana metin, Microsoft Word programında Times New Roman yazı stili, 12 punto ve 1,5 satır aralığında, dipnotlar ise Times New Roman 10 punto ve tek satır aralığı ile yazılmalıdır. Sayfa kenar boşlukları Microsoft Word programının varsayılan kenar boşluğunda (her yönden 2,5 cm) olmalıdır.

Makalenin başlığı, ilk sayfaya ortalı şekilde yazılmalıdır. Unvan, kurum, elektronik posta ve ORCID bilgileri, makale başlığı altına yazılacak olan yazarın tam ismine dipnot olarak eklenmelidir. (Bütün yazarlar ORCID kimliğı edinmekle mükelleftir: orcid.org). Makalelere ayrıca 100-200 kelime aralığında Türkçe ve İngilizce öz ve bunların altına 4-7 tane anahtar kelime eklenmelidir.

Bu kıstasları karşılayan ve ilk editör incelemesinde içerik bakımından uygun bulunan makaleler, çift taraflı kör hakemlik sistemi uyarınca, yazarın bilgilerine erişimi kapalı olan iki hakeme gönderilecektir. Müelliflere uluslararası bir kitleye hitap ettiklerini hatırdı bulundurmaları tavsiye edilmektedir.

Dipnot, Alıntı ve Referanslar. Dergide referans sistemi olarak İSNAD 2. Edisyon (Dipnotlu) kullanılmaktadır: isnadsistemi.org

Transliterasyon. Bu konuda *TDV İslâm Ansiklopedisi*'nin yaklaşımı benimsenmiştir. Gerekli olmadıkça transliterasyon alfabesinin kullanılması tavsiye edilmemektedir. Kullanılması durumunda, aynı kelime için yazının tümünde tutarlı olmak kaydıyla **İSNAD Sistemi** takip edilmelidir. Bu konuda tutarlı ve doğru kullanımı takip etmeyen yazılar, yazarlarına tashih için geri gönderilecektir.

Benzerlik Analizi. Tüm makaleler yayın etiğı ihlallerini engellemek amacıyla intihal taramasından geçirilir. Benzerlik oranı %15'i geçmemelidir.

Telif Hakları. Müellifler, çalışmalarıyla birlikte **Telif Hakkı ve Yazar Sözleşmesi**'ni imzalayıp sisteme yüklerler. Bu sözleşmenin imzalanması, yazının telif haklarının korunması, basılı ve elektronik ortamda uluslararası camiaya açık bir biçimde yayınlanmasına imkân vermekte ve yazarların haklarını güvence altına almaktadır.

NOTES FOR CONTRIBUTORS

K*adim* welcomes original and scholarly contributions to the field of Ottoman History. Contributors can submit research articles, translations or critical editions, book or scholarly event reviews and dissertation proposals. Contributors are expected to read the text below carefully before submitting a manuscript. Manuscripts that do not conform to *Kadim's* guidelines will be returned to the author.

Manuscripts should be written in Turkish or English and uploaded to *Kadim's* system via dergipark.org/kadim. Authors should write manuscripts with Times New Roman font style, 12-point font, 1.5 line spacing in Microsoft Word program. The footnotes should be in Times New Roman, 10-point font and single-spaced. The margins of each Microsoft Word page should be in the default form (2.5 cm per side). The manuscript should also include an abstract of 100-200 words in Turkish and English with 4-7 keywords below.

The title of the article should be vertically centered at the top of the first page. The author's full name should follow the title and contributors should include title, institution, email and ORCID information as footnoted to the names (All contributors are responsible for creating an ORCID ID: orcid.org).

Manuscripts conforming to these conditions will be read by the editors for the evaluation of the content. They reserve the right to decide on the suitability of the subject matter at this step. Eligible submissions then will be seen anonymously by two referees. Contributors are kindly suggested to keep in mind that they are addressing an international audience.

Footnotes, Text Citation and References. *Kadim* follows the citation system of İSNAD 2nd Edition (with footnotes): isnadsistemi.org

Transliteration. *Kadim* follows the approach of *TDV İslâm Ansiklopedisi*. It is suggested not to use diacritical marks/transliteration alphabet unless it is necessary. Contributors should be consistent throughout the text when they use diacritics and follow the [İSNAD's transliteration system](#).

Similarity Check. All articles are screened for plagiarism to prevent violations of publication ethics. The similarity rate should not exceed 15%.

Copyright. Authors assign [copyright or licence the publication rights](#) in their articles, including abstracts, to *Kadim*. This enables us to ensure full copyright protection and to disseminate the article, and of course the journal, to the widest possible readership in print and electronic formats as appropriate.

kadim

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

ARAŞTIRMA MAKALELERİ / RESEARCH ARTICLES

KİTAP DEĞERLENDİRMELERİ / BOOK REVIEWS

ARAŞTIRMA MAKALELERİ / RESEARCH ARTICLES

GÖKER İNAN . 11

Târîh-i Âl-i Osmân (Rüstem Paşa Tarihi) Üzerine Notlar
Remarks on the Chronicle of Rüstem Pasha

YUSUF İSLAM YILMAZ . 37

Don Kazakları'nın Osmanlı Topraklarına Göçü ve İgnat Nekrasov'un Vasiyeti
The Migration of the Don Cossacks to the Ottoman Lands and the Will of İgnat Nekrasov

GÜLCAN AVŞİN GÜNEŞ . 53

Tahrir Defterlerine Göre XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Anadolu Eyaleti'nde Şehirli Gayrimüslim Nüfus Hakkında İstatistiksel Bir Değerlendirme
A Statistical Assessment on Urban Nonmuslim Population of Anatolian Province at the First Half of the Sixteenth Century According to the Tax Registers

ARİF BİLGİN . 91

Bir Şehir Efsanesinin Tashihi: Bolulu Aşçılar Saray Mutfaklarına Fatih Döneminde mi Girdi?
An Urban Myth Revised: Were Bolu Originated Cooks First Employed in the Imperial Kitchens by the Reign of Mehmed II?

ANASTASIA DOLOGLOU . 111

Tracing the Ottoman Trade Network in Northern Greece
Kuzey Yunanistan'da Osmanlı Ticaret Ağının İzini Sürmek

ERMAL BAZE . 127

Crafts in Shkodra on the Eve of the Ottoman Period (14th – 15th Centuries)
Osmanlı Dönemi Arifesinde İşkodra'daki Zanaatlar (14. – 15. Yüzyıllar)

IVAN BALTA . 133

The Development of Ottoman and Post-Ottoman Boundaries in Bosnia and Herzegovina
Bosna ve Hersek'te Osmanlı ve Osmanlı Sonrası Sınırlarının Gelişimi

KİTAP DEĞERLENDİRMELERİ / BOOK REVIEWS

ABDURRAHMAN MIHÇIOĞLU . 153

Zachary Valentine Wright, *On the Path of the Prophet: Shaykh Ahmad Tijani and the Tariqa Muhammadiyya*

KENAN YILDIZ . 159

İsmail E. Erünsal, *Yirmi İki Mürekkep Damlası: Osmanlı Sosyal ve Kültür Tarihi Üzerine Söhbetler*

DEĞERLİ OKURLAR,

Osmanlı İmparatorluğu, kapsadığı coğrafi alan, içinde barındırdığı etnik ve dinî yapının çeşitliliği, inşa ettiği medeniyet ve var olma süresi bakımından insanlık tarihinin en uzun ömürlü devletlerinden biridir. İmparatorluğun yıkılmasının ardından yüz yıllık bir süre geçmiş ve hâkim olduğu topraklar üzerinde otuzu aşkın ulus devlet kurulmuş olmasına karşın; coğrafyadaki siyasi gerilimler, kimlik çatışmaları, mezhep kavgaları bütün sıcaklığıyla devam etmektedir. Bu da kaçınılmaz bir biçimde, içinde barındırdığı farklı etnik ve dinsel yapılara rağmen, Osmanlı İmparatorluğu'nun altı asırlık bir barış ortamını nasıl sağladığını bir kez daha gözden geçirmeyi zorunlu kılmaktadır. Dolayısıyla güncel olguları anlamak için de Osmanlı tecrübesine sık sık bakmak gerekmektedir.

Bu dönemi anlamaya yönelik, farklı açılardan inceleyen pek çok eser kaleme alınmış ve çeşitli yayınlar yapılmış ise de bunların yeterli olmadığı ve çok daha fazlasının yapılması gerektiği açıktır. *Kadim*, bu alana “*deryada bir katre*” mesabesinde de olsa katkı sunmak maksadı ile yola çıkıyor.

Dergi, dünyanın dört bir tarafındaki “Osmanlı Tarihi” araştırmacılarına, çalışmalarının sonuçlarını paylaşıp tartışabilecekleri açık erişimli akademik bir mecra olma arzusundadır. Eleştirel bakış açılarının teşvik edileceği bu mecrada, farklı ekollere mensup tarihçilerin bilimsel niteliği yüksek çalışmaları yayınlanarak Osmanlı araştırmalarının daha ileri seviyeye taşınması hedeflenmektedir.

Son yıllarda Türkiye’de ve dünyada Osmanlı araştırmalarına artan ilgi dikkati çekmekte... İçinde bulunduğumuz yüzyılın başından günümüze dek Türkiye’de Osmanlı tarihi ile ilgili basılan kitap sayısı, yıllık bazda üç katına çıkmışken, benzer biçimde yurtdışında yayımlanan kitap sayısı da üç misli artış göstermiştir. Buna karşılık sözü edilen tarih aralığında Türkiye’de tamamlanan tez sayısındaki artış ise, altı katı aşan bir eğriye sahiptir. Ancak artan bu ilginin Osmanlı araştırmalarına yönelik yayın yapan dergiler söz konusu olduğunda benzer bir trendi yansıtmadığı da açıktır. Hatta salt Osmanlı araştırmalarına hasredilmiş dergi sayısı oldukça sınırlıdır. Osmanlı tarihi ile ilgili araştırma ve incelemelere yer vermek üzere kurulan *Kadim*, bu noktadaki ihtiyacı bir ölçüde gidermeyi amaçlıyor.

Nice güzel sayılarda, sağlıkla buluşmak dileğiyle...

kadim

ARAŞTIRMA MAKALELERİ / RESEARCH ARTICLES

Târîh-i Âl-i Osmân (Rüstem Paşa Tarihi) Üzerine Notlar*

REMARKS ON THE
CHRONICLE OF RÜSTEM
PASHA (TÂRÎH-I ÂL-I OSMÂN)

GÖKER İNAN**

ÖZ ABSTRACT

Bu makale, Rüstem Paşa'ya atıfla literatürde Rüstem Paşa Tarihi olarak bilinen bir kroniği mercek altına almaktadır. Osmanlı klasik devrinde bazı devlet adamlarının eser telifiyle meşgul oldukları bilinmektedir. Tıpkı selefi Lutfi Paşa'nın yazdığı tarih gibi Rüstem Paşa'nın da kendi devrine kadar gelen bir Osmanlı tarihi kaleme aldığı zannedilmiş ve ona atıfla bu eser Rüstem Paşa Tarihi olarak tanınmıştır. Avusturya Milli Kütüphanesi'nde kayıtlı yazma nüshanın başında yer alan bazı ifadeler bu yanlışın yaygınlaşmasında etkili olmuştur. Hâlbuki yapılan araştırmalar neticesinde ulaşılan sonuç, Rüstem Paşa'nın bir tarih yazmadığı ve sadece hâmilik yapması sebebiyle eserin kendisine ithaf edildiğidir. Bu çalışmada Rüstem Paşa Tarihi olarak bilinen *Târîh-i Âl-i Osmân*'ın muhtelif ülkelerde bulunan nüshaları tanıtılmış ve bunlar arasında Rüstem Paşa hayatta iken kaleme alındığı anlaşılan Viyana nüshası ayrıntılı olarak incelenmiştir. Yapılan mukayeseler neticesinde söz konusu eserin Rüstem Paşa'ya değil; kendi döneminde tarih, minyatür ve matematik sahasındaki eserleriyle tanınan Matrakçı Nasuh'a ait olduğu ortaya konulmuştur. Ayrıca *Târîh-i Âl-i Osmân* ile de alakalı olması sebebiyle referans kaynaklarında Matrakçı Nasuh'un ölümü için verilen (ö. 971/1564) tarihinin şüpheli olduğu gösterilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Rüstem Paşa, Târîh-i Âl-i Osmân, Rüstem Paşa Tarihi, Matrakçı Nasuh.

This article investigates a chronicle *Kütâb-ı Târîh-i Âl-i Osmân*, also known as *Rüstem Paşa Tarihi* by discussing some misconceptions about its author and patron. In the classical period of the Ottoman Empire, several statesmen were engaged with the activity of authorship. Since Rüstem Pasha's predecessor, Lutfi Pasha wrote a chronicle on the Ottoman history. This production creates an assumption and misleads researchers that the latter was the author of *Kütâb-ı Târîh-i Âl-i Osmân*, partly due to an expression found in the original manuscript from the Austrian National Library. This study especially questions the validity of this attribution. To this end, it contextualizes Rüstem Pasha's patronage and this work by meticulously analyzing the Austrian manuscript and comparing it with several copies. Thus, it claims that the work belongs to another productive figure of the time, Matrakçı Nasuh and Rüstem Pasha, rather patronizes the author to write the chronicle. This finding also reveals that Matrakçı Nasuh did not die in 1564 as recorded in the sources.

Keywords: Rüstem Pasha, Târîh-i Âl-i Osmân, Chronicle of Rüstem Pasha, Matrakçı Nasuh.

MAKALE BİLGİSİ | ARTICLE INFORMATION

Makale Türü: Araştırma Makalesi | Article Type: Research Article

Geliş Tarihi: 14 Mart 2021 | Date Received: 14 March 2021

Kabul Tarihi: 5 Nisan 2021 | Date Accepted: 5 April 2021

ATIF | CITATION

İNAN, Göker. "Târîh-i Âl-i Osmân (Rüstem Paşa Tarihi) Üzerine Notlar", *Kadim* 1 (Nisan 2021), 11-35.

* Bu makale 2011 yılında Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü bünyesinde *Rüstem Paşa Tarihi* (H.699-968/M.1299-1561): *İnceleme-Metin*, vr. 120b-vr. 293b başlığıyla kabul edilip 2019 senesinde Türkiye Yazma Eserler Kurumu'ndan yayımlanmış olan yüksek lisans tezinden geliştirilerek üretilmiştir.

** Dr., Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, gokerinan@gmail.com, ORCID: 0000-0003-1280-4041.

GİRİŞ

Fatih Sultan Mehmed ve oğlu II. Bayezid devirleri, ciddi anlamda Osmanlı tarih yazımının başladığı dönemler olarak kabul edilebilir. Söz konusu dönemlerden sonra ise Osmanlı fütühatının genişlemesinin ve imparatorluk müesseselerinin zaman içinde oturmasının etkisiyle tarih yazımı daha da gelişmiştir. Yavuz Sultan Selim ve Kanuni Sultan Süleyman'ın hükümler dönemi olan ve Osmanlı devrinin dikkat çeken asırlarından biri olarak temayüz eden XVI. yüzyılda, artık genel tarihlerin yanında müstakil padişah devirlerini ele alan ve monografik bir görünüm arz eden Selimnâme ve Süleymannâme tarzı eserler de ortaya çıkmıştır. Bu sırada tarih eseri kaleme alanlar arasında bürokraside görev yapmış kişiler de bulunmaktadır. Nişancılık vazifesinde bulunan Celalzâde Mustafa Çelebi (ö. 1567) ile Feridun Ahmed Bey (ö. 1583), evkaf ve Anadolu muhasebeciliği görevlerinde bulunan Mustafa Selânikî (ö. 1600'ler) ve sancakbeyliği ile defterdarlık yapan Gelibolulu Mustafa Âlî (ö. 1600) bürokrat tarihçiler cümlesindedir. Lutfi Paşa (ö. 1563) ise sadrazamlık yapmış olup *Tevârih-i Âl-i Osmân* kaleme alan bir müelliftir.¹ Sonraki zamanlarda Lutfi Paşa'nın ardından sadarete gelen Rüstem Paşa'nın (ö. 1561) da tıpkı selefi gibi bir Osmanlı tarihi yazdığı zannedilmiş ve Paşa'ya nisbetle bu eser *Rüstem Paşa Tarihi* olarak tanınmıştır. Belirtilen isimle literatüre yerleşmiş olan *Târih-i Âl-i Osmân*² Türklerin menşeyinden ve bazı Türk devletlerinden bahsedildikten sonra Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan 1561 senesine kadar gelen bir Osmanlı tarihidir.

I. "Rüstem Paşa Tarihi" İsmiyle Tanınan Târih-i Âl-i Osmân'ın Nüshaları

Aşağıda verilecek bazı bilgiler eserin nüshalarına dayanacağı için öncelikle *Târih-i Âl-i Osmân*'ın nüshaları tanıtılacaktır. Eserin dört tanesi yurt dışında, iki tanesi Türkiye'de olmak üzere altı nüshası tespit edilmiştir. Bu yazmalar aşağıda önem sırasına göre tanıtılmıştır.

A. Viyana Nüshası

Avusturya Milli Kütüphanesi'nde (Österreichische Nationalbibliothek) yer alan nüsha, Cod. Mixt. 339 numarada kayıtlıdır. Eserin nüshaları arasında en kâmil ve en çok vakayı içeren budur. Yazmanın 1b yüzündeki unvan başlığı kırmızıyla yazılmış olup "Tevârih-i Oğuz Hân ve Cengiz Hân ve Selçukiyân ve Osmâniyân" şeklindedir. Toplamda 293 varak olan yazmanın 275a'ya kadar olan kısmında sayfalar 21 satırdan oluşmaktadır. 275b boş bırakılmıştır. 276a'dan eserin sonuna kadar olan bölümde ise satır sayısı 19'a inmektedir. Yazmanın ferağ kısmında müellif ya da müstensih ismi olmamakla birlikte bitiş tarihi olarak "fi sene dokuz yüz seksen" ibaresi okunmaktadır. Bu da 1572-1573 senelerine tekabül etmektedir. Yani eserin tamamlanışı Rüstem Paşa'nın vefatından yaklaşık 11 sene sonra gerçekleşmiştir. Bu durum dikkat çekicidir. Zira yazmanın bir kısmının Rüstem Paşa henüz hayattayken yazıldığı hem zahriyedeki ifadeden hem de metin içinde yer alan dua cümlelerinden anlaşılmaktadır. Varak 1a'da yer alan "Kitâb-ı Târih-i Âl-i Osmân te'lîf-i Rüstem Paşa yessera'llâhu lehü mâ-yeşâ." ifadesi henüz Paşa hayattayken yazılmıştır. Zira "Allah, (işlerini)

1 Osmanlı tarihi kaleme alan ve sadarete kadar yükselen yazarların ilk temsilcisi olarak Fatih Sultan Mehmed'in veziriazamı Karamani Mehmed Paşa'yı gösterebiliriz. *Tevârihi's-Selâtimi'l-Osmâniyye* adını taşıyan ve risale hacminde olan eser Arapça kaleme alınmıştır. Eserin tercümesi için bk. İbrahim Hakki Konyalı, "Osmanlı Sultanları Tarihi", *Osmanlı Tarihleri I* (İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1949), 323-369.

2 Makale boyunca *Rüstem Paşa Tarihi*'nden ağırlıklı olarak asli ismi olan *Târih-i Âl-i Osmân* şeklinde bahsedilecektir.

onun için dilediği gibi kolaylaştırısın” ifadesi teamülde hayatta olan kişiler için kullanılan bir dua cümlesidir. Nüsha daha ayrıntılı olarak incelendiğinde *Târih-i Âl-i Osmân* metninin iki farklı aşamadan geçerek ya da iki ayrı kalem tarafından yazılıp tamamlandığını düşündürecek çıkarımlar yapılabilmektedir. Bu bölümlemenin ilkini eserin çok büyük kısmını içeren 1b-275a, ikincisini ise 276a-293b olmak üzere son kısmına ait metinler oluşturmaktadır. İkinci kısımda sayfalardaki satır sayısı yanında kalemde ve ifade şeklinde de farklılaşmaların olduğu dikkati çekmektedir. İleride değerlendirme yapılacağı üzere bu nüshanın müellif nüshası olması muhtemeldir. Bu ikinci kısmın ise ya müellif tarafından esere bir süre ara verildikten sonra yine kendisi tarafından ilave edilmiş veya başka bir kişi tarafından eklenmiş olması ihtimalleri bulunmaktadır. Bazı varakların kenarlarına çok okunaklı olmayan bir hatla yapılmış olan ilavelerin ise farklı bir kişinin kaleminden çıktığı açıkça anlaşılmaktadır. Bu şahsın, eser eline geçtikten sonra “matlab” adı verilen bir nevi fihrist ya da önemli bilgi notlarını derkenara eklediği söylenebilir.³

Viyana nüshası için belirtilmiş olan iki ayrı kısım incelendiğinde ilkinin h.955/m.1549’a kadar vuku bulan olayları içerdiği, ikinci kısmın ise 1549’dan 1561’e; yani Rüstem Paşa’nın vefatına kadar olan hadiseleri ihtiva ettiği görülmektedir. İki bölüm arasındaki yaklaşım ve değerlendirme farkına örnek olarak şunlar zikredilebilir: İlk kısımda yer alan 247b ve 248a’da Rüstem Paşa’nın Elkas Mirza tarafından İstanbul’da ağırlanması anlatılırken Rüstem Paşa için “cenâb-ı rûkn-i âlişân, sadr-ı Âsaf-nişân, müşîr-i efham, vezîr-i sâhib-re’y, *yesserallâhu mâ yeşâ* (Allah [işlerini] dilediği şekilde kolaylaştırısın)”⁴ şeklinde övgü ve dualar kaydedilmiştir. Söz konusu kısımlar yazılırken Paşa’nın hayatta olması muhtemeldir. Buna karşılık bazı tarih kaynaklarında Rüstem Paşa ile ilişkilendirilmiş olan Şehzade Mustafa’nın 1553’teki idamının da işlendiği ve Rüstem Paşa’nın ölümünden sonra yazıldığını düşündüğümüz ikinci kısımda şehzadenin öldürülmesiyle ilgili: “İşbu takdîr-i İlâhî ve hük-m-i şehenshâhî bi-hasebi’z-zâhir Rüstem Paşa’nun fitne vü keydiyle vücûd bulup...”⁵ ifadesi kullanılmıştır. Rüstem Paşa’nın adıyla beraber anılan bir eserde Şehzade Mustafa’nın ölümünün açık bir şekilde Paşa’nın hilesiyle gerçekleştiğinin belirtilmesi, durumu karışık bir hâle getirmektedir. Bu hususlar, makalenin ilerleyen kısımlarında tartışılacaktır.

B. İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi Nüshası

Nadir Eserler Kütüphanesi, Türkçe Yazmalar bölümü, no. 2438’de kayıtlı olan yazma, Viyana nüshasından sonra en çok vakayı içeren nüshadır. Unvan sayfasında “Hâzâ Kitâb-ı Tevârih-i Âl-i Osmân” başlığı yer almaktadır. Toplamında 297 varaktır ve sayfaları 20 satır olarak düzenlenmiştir. Ferağ kısmında herhangi bir tarih ya da müstensih adı yer almamaktadır. Nüshanın zahriye ve vikaye kısımlarında boş sayfalar ve muahhar tarihlerde eklendiği anlaşılan yazılar bulunmaktadır. Yine bu bölümlerde pek de okunaklı olmayan bir şekilde “*Cihânnümâ - Târih-i Neşri*” ifadesi geçiyorsa da bu ibarenin daha sonra üstü karalanmıştır. Muhtemelen nüshayı ele geçirip inceleyen bir kişi II. Bayezid devrine kadarki bölümde Neşri’nin eseriyle benzerlikler olduğu için eseri *Cihânnümâ* zannetmiş ve böyle bir kayıt

3 Örnek olarak Fatih’in veziri Mahmud Paşa’nın 878/1474 senesindeki idamının anlatıldığı sayfa kenarına “Vefât-ı Mahmûd Paşa, ilâ rahmeti’llâhi teâlâ” notu düşülmüştür.

4 Matrakçı Nasuh, *Târih-i Âl-i Osmân*, haz. Göker İnan, ed. Erhan Afyoncu (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019), 425.

5 Nasuh, *Târih-i Âl-i Osmân*, 469.

düşmüştür. Bu nüshada dikkat edilmesi gereken bir diğer husus, Viyana nüshasında olduğu gibi Rüstem Paşa'nın hayatta olduğuna işaret eden ifade ve dua cümlelerinin bulunmamasıdır.

C. Arkeoloji Müzesi Kütüphanesi Nüshası

Eserin diğer bir nüshası da Arkeoloji Müzesi Kütüphanesi, Türkçe yazmalar kısmı, 480 numarada kayıtlıdır. Zahriyede kitabın ismi hakkında herhangi bir bilgi yer almamaktadır. Fakat unvan sayfasındaki başlık Viyana nüshasında olduğu gibi “Tevârih-i Oguz Hân...” şeklinde başlamaktadır. Bu nüsha bazı eksiklikleri olmakla birlikte⁶ Viyana ve Nadir Eserler nüshalarından sonra en fazla vakayı ihtiva eden yazmadır. Toplamda 214 varaktan oluşan ve her sayfasında 20-21 satırın yer aldığı nüsha, San'a fatihi Özdemir Paşa'nın doğu seferlerinin anlatıldığı yerde son bulmaktadır. Bu bölüm, Viyana nüshasında 275'a'ya tekabül etmektedir. Yani Arkeoloji Müzesi Kütüphanesi'ndeki yazmada Şehzade Mustafa'nın ölümüyle ilgili bilgiler ve onunla bağlantılı olarak Rüstem Paşa hakkında bir ifade yer almamaktadır.

D. Cambridge Üniversitesi Kütüphanesi'nde bulunan iki nüsha

D. 1. No.167 (Gg. 6.33)

Kütüphanenin *Hand-list of Muhammeden Manuscript* isimli katalogunda her iki nüsha beraber gösterilmektedir.⁷ Bunlardan No. 167'de kayıtlı olan Gg. 6.33, h.955/m.1548 tarihine kadar gelmektedir. 21 x 14.6 cm ebatlarında olan yazma 381 varaktan müteşekkildir ve sayfaları 17 satır olarak düzenlenmiştir. İstinsah tarihi hakkında herhangi bir kayıt içermemektedir.

D. 2. No. 168 (Dd. 4.31)

168 numarada kayıtlı olan diğer nüsha ise 25 x 17.5 cm. ebatlarında olup eksiktir. Toplamda 60 varak olan nüshanın sayfalarında 18 satır bulunmaktadır. Yazmanın sonu 167 numarada kayıtlı olan nüshanın 86b varacağına tekabül etmektedir. Bu nüshada da istinsah tarihi belirtilmemiştir.

E. Fransa Milli Kütüphanesi No: 54.

Fransa Milli Kütüphanesi'nde (Bibliothèque Nationale de France) Anc. Turk 54 numarada bulunan nüsha, Blochet'in verdiği katalog bilgilerine göre Rüstem Paşa'ya atıfla kaydedilmiştir.⁸ Toplamda 159 varak olup baştan ve sondan eksik varakları vardır. Vakaların anlatımı 1526 senesindeki Belgrad Kalesi'nin fethiyle son bulmaktadır. Yazmanın bitiş noktası Viyana nüshasındaki 190'a'ya tekabül etmektedir.⁹

6 Örneğin nüshanın 100a varığında II. Murad'ın ölüm hadisesi atlanmış ve II. Mehmed'in saltanatına geçilmiştir.

7 Nüsha bilgileri için bk. Edward G. Browne, *A Hand-list of the Muhammadan Manuscripts* (Cambridge: University Press, 1900), 26.

8 Bk. E. Blochet, *Catalogue des Manuscrits Turcs* (Paris: Bibliothèque Nationale, 1933), 22. Babinger, “Bibl. Nat., Anc. fds. Turck 94” numarada esere ait bir nüsha olduğunu belirtmiştir; fakat bu bilginin hatalı olduğu anlaşılmaktadır. Zira 94 numarada kayıtlı nüsha Gelibolulu Mustafa Âlî'nin *Künhü'l-Ahbâr*'ına aittir.

9 Hüseyin G. Yurdaydın bizzat incelediğini ifade ederek eserin British Museum Kütüphanesi Or.12.592'de kayıtlı bir nüshasının daha bulunduğunu belirtmiştir. Fakat kataloglar incelendiğinde bu nüshaya dair bilgiye ulaşılamamıştır. Bk. Hüseyin G. Yurdaydın, “Matrakçı Nasuh'un Hayatı ve Eserleri ile İlgili Yeni Bilgiler”, *Belleter* 29/114 (1965), 352.

II. Rüstem Paşa Tarihi'nin Müellifine Dair

Nüshalarında *Kitâb-ı Târih-i Âl-i Osmân*,¹⁰ *Tevârih-i Rüstem Paşa*,¹¹ *Tevârih-i Oguz Hân ve Cengiz Hân ve Selçukiyân ve Osmâniyân*¹² ve *Tevârih-i Âl-i Osmân*¹³ başlıklarıyla tesmiye olunan ve bizim de değerlendirme boyunca ağırlıklı olarak *Târih-i Âl-i Osmân* ve kimi zaman da literatürdeki yaygın şekliyle *Rüstem Paşa Tarihi* olarak anacağımız bu eseri kimin yazdığına dair kesin bir bilginin bulunmaması, söz konusu eser hakkında yanlış bilgilerin yerleşmesine sebep olmuştur. Bu meselede ilk tezi ileri süren, 1965 senesinde *Belleten*'de yayınladığı bir yazısı ile Hüseyin Gazi Yurdaydın olmuştur. Yurdaydın bazı varsayımlardan yola çıkarak *Rüstem Paşa Tarihi*'nin Matrakçı Nasuh tarafından yazılmış olabileceğini dillendirmiştir.¹⁴ Bunu bir adım daha ileri taşıyarak Nasuh'un parçalar hâlindeki eserleriyle *Târih-i Âl-i Osmân* üzerine yaptığımız etraflı mukayeseler neticesinde bizde de aynı kanaat hâsil olmuştur. Çalışmamızın bu bölümünden itibaren Matrakçı Nasuh'un eserleriyle Rüstem Paşa'ya atfedilen söz konusu tarihe mukayeseli olarak değinilecek ve eserin müellifi hakkında değerlendirmeler yapılacaktır.

A. Matrakçı Nasuh'un Mecmaü't-Tevârih İsimli Taberî Tarihi Tercümesi

Nasuh, Kanuni Sultan Süleyman'ın 1520 senesinde tahta cülûsunun ardından padişahın emriyle müfessir ve tarihçi Muhammed bin Cerîr et-Taberî'nin¹⁵ (h.224-310/m.838-923) "*Târih-i Ca'ferî*" veya daha yaygın şekliyle "*Taberî Tarihi*" olarak bilinen eserini "*Mecmaü't-Tevârih*" ismiyle Türkçeye tercüme etmeye başlamıştır. Tercüme tamamladıktan sonra da esere bir zeyl yazarak çalışmayı genişletmeye düşündüğü ve adeta umumi bir dünya tarihi kaleme almak istediği anlaşılmaktadır. Zira *Mecmaü't-Tevârih* ismiyle giriştiği bu tercüme işi birkaç ciltte tamamlanmış ve kronolojik olarak kendi zamanına kadar (h.958/m.1551) gelmiştir. Avusturya Milli Kütüphanesi'nde Cod. Mixt. 1187 numarada kayıtlı nüsha, Nasuh'un *Mecmaü't-Tevârih*¹⁶ isimli "*Taberî Tarihi*" tercümesinin birinci cildini ihtiva eder. Söz konusu nüshanın 4b varğındaki "Bâ'is-i tahrîr-i kitâb-ı müstetâb" başlığı altında Taberî'nin kendi ismiyle anılan tarihini Abbasi halifelerinden Mu'tasım Billah'a kadar yazdığını belirtmekte ve ardından "...Nasûh eş-şehîr bi-Matrâkî eydür ki..."¹⁷ ifadesiyle söze başlamaktadır. Nasuh, Süleyman aleyhisselamin vefatıyla bitirdiği bu cildin sonunda, eğer ömrü yeterse ikinci cilde efsanevi İran kralı Keykubad'ın padişahlığı ile devam edeceğini söyler.¹⁸

10 Viyana nüshası, 1a.

11 Viyana nüshası, 1a.

12 Viyana nüshası, 1b; Cambridge Üniversitesi Ktp. nüshaları No. Gg. 6.33 ve Dd. 4.31, 1b.

13 İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Ktp. nüshası, 1b.

14 Yurdaydın, "Matrakçı Nasuh'un Hayatı ve Eserleri ile İlgili Yeni Bilgiler", 351.

15 Hayatı hakkında bk. Mustafa Fayda, "Taberî, Muhammed bin Cerîr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)* (Ankara: TDV Yayınları, 2010), 39/314-318.

16 *Mecmaü't-Tevârih* ismiyle yapılan tercümenin iki nüshası Avusturya Milli Kütüphanesi'ndedir: Matrakçı Nasuh, *Mecmaü't-Tevârih*, (Viyana: Avusturya Milli Kütüphanesi, Cod. Mixt. 999-1187). Bk. Matrakçı Nasuh, *Beyân-ı Menâzil-i Sefer-i İrakeyn-i Sultân Süleyman Han*, haz. Hüseyin G. Yurdaydın (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1976), 4.

17 Nasuh, *Menâzil*, 4.

18 Hüseyin G. Yurdaydın, *Matrakçı Nasuh* (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1963), 32.

Bundan sonra *Mecmaü't-Tevârih* isimli tercümenin ikinci cildi Fransa Milli Kütüphanesi'nde karşımıza çıkmaktadır.¹⁹ Yazmanın başında devrin hükümdarı Kanuni Sultan Süleyman'a övgüler vardır.²⁰ Yukarıda da değinildiği üzere birinci cilt Süleyman Peygamberin ölümü ile tamamlanmış, bu ikinci cilde de Keykubad'ın padişahlığı ile başlamıştır.²¹ Bunu müteakip yazmanın son varacağı olan 213a'da ise Nasuh, üçüncü cilde Hazret-i Muhammed'in doğumu ile başlayacağını söylemektedir.²²

Nasuh'un üçüncü cildinin bir nüshası Süleymaniye Kütüphanesi Fatih koleksiyonu 4278 numarada kayıtlıdır. Bu nüshanın 504b-538b varakları arasında Türklerin menşe'i, Gazneliler, Selçuklular, Anadolu Selçukluları ve Osman Gazi'nin babası Ertuğrul Gazi zamanında Karacahisar'ın zaptına kadarki olaylar anlatılmaktadır. Yani Matrakçı Nasuh'un Hz. Âdem'den itibaren kendi zamanına kadar gelen bir tarih yazma isteğini bu nüsha ispatlamaktadır. En azından bu kısımda onun tasarladığı tarihe bir başlangıç yaptığını görüyoruz. Burada önemli bir nokta olarak şunu da söylemek gerekir ki üçüncü cildin sonlarında bahsi geçen Türklerin kökeni, diğer Türk devletlerinin muhtasar tarihi ve Osmanoğullarının zuhuru aynı zamanda *Târih-i Âl-i Osmân*'ın başlarında da tekrar edilmektedir. Birçok noktada cümleler de birbirine benzemektedir. Bununla birlikte Fatih nüshasında Viyana nüshasından farklı olarak yer yer manzum pasajlar da dikkat çekmektedir.

B. Mecmaü't-Tevârih'in Farklı Bir Versiyonu Olarak Câmîü't-Tevârih

British Museum Or. 12.879'da kayıtlı bir eser, Matrakçı Nasuh'un *Taberi Tarihi* tercümesi olan *Mecmaü't-Tevârih*'i ve Rüstem Paşa'ya atfedilen Osmanlı tarihi ile yakından ilgilidir. 430 varaktan oluşan nüsha, Nasuh'un *Taberi Tarihi* tercümesinin ilk cildinin içerdiği kısma dairdir; fakat bu kez eserin ismi *Mecmaü't-Tevârih* değil, *Câmîü't-Tevârih* olarak görülmektedir.²³ Yurdaydın'ın belirttiği üzere içerik bakımından *Mecmaü't-Tevârih*'ten bir farkı olmamakla birlikte dili daha sâdedir. İki eser arasındaki diğer önemli fark ise yazılış tarihleridir. Önceden de temas edildiği üzere *Mecmaü't-Tevârih* Kanuni'nin tahta cülüsünü müteakip hazırlanmaya başlanmıştı. Buna mukabil *Câmîü't-Tevârih*'in yazılışı Rüstem Paşa'nın teşvikleriyle 1550 senesindedir. Yazmanın ilk cildinin girişinde "Lu'bet-i matrâkda iştiâr bulan Nasûh..." ifadesi vardır ki müellif bu kez matrak oyunundaki şöhreti ile takdim olunmaktadır. Ayrıca kitapta Rüstem Paşa için de övücü ifadeler yer verilmektedir.²⁴ Yine Yurdaydın'ın verdiği bilgilerde British Museum Or. 12.879'daki *Câmîü't-Tevârih* nüshasında Nasuh, *Taberi Tarihi* tercümesini bitirdikten sonra Oğuz Han'ın evlat ve ensâbından başlayarak Selçuklular, Cengizogulları, Osmanlılar ve son olarak da h.957/m.1550 yılına kadar gelen Kanuni devrinin anlatıldığı bir tarih yazdığını belirtmektedir. Bu ifade de Nasuh'un kendi

19 Matrakçı Nasuh, *Mecmaü't-Tevârih* (Paris: Fransa Milli Kütüphanesi, 50).

20 Nasuh, *Mecmaü't-Tevârih* (Fransa Milli Ktp, 50), 2b.

21 Nasuh, *Mecmaü't-Tevârih* (Fransa Milli Ktp, 50), 2b. "*Mecmaü't-Tevârih*'ün cild-i evvelinün... Süleymân Nebi aleyhisselâmun vefâtiyla tamâm itmişdüm. Bundan sonra... cild-i sânisine Keykubâd pâdişâhlığından ibtidâr olunup..."

22 Nasuh, *Mecmaü't-Tevârih* (Fransa Milli Ktp, 50), 214a.

23 Nasuh, *Menâzil*, 20-21.

24 Nasuh, *Menâzil*, 21.

zamanına kadar uzanan bir Osmanlı tarihi kaleme aldığını ortaya koymaktadır.²⁵ Kısaca Nasuh, 1520 yılında *Mecmaü't-Tevârih* ismiyle yaptığı *Taberi Tarihi* tercümesinin birinci cildini, otuz yıl kadar sonra 1550 senesinde bu kez *Câmiü't-Tevârih* adıyla; fakat muhtasar ve daha sâde bir dille Rüstem Paşa için hazırlamıştır.²⁶

C. Viyana Nüshası (Târîh-i Âl-i Osmân) ile Matrakçı Nasuh'un Eserleri Arasındaki İlişki

Rüstem Paşa Tarihi olarak bilinen *Târîh-i Âl-i Osmân*'ın yaklaşık 153 varaktan oluşan Sultan II. Bayezid devrine kadar gelen kısmı hazırlanırken XV. asır müverrihlerinden olan Neşri'nin *Cihan-nümâsi*'ndan veya her ikisinin de müştereken mehz kabul ettikleri bir eserden önemli derecede istifade edilmiştir. Zira *Târîh-i Âl-i Osmân*'da II. Bayezid devrine kadarki kısım, bazı kelime ve cümle farklılıkları dışında *Cihan-nümâ* ile neredeyse aynıdır.

C.1. Nasuh'un Târîh-i Sultân Bâyezîd ve Sultân Selim İsimli Eseri ve Târîh-i Âl-i Osmân ile Olan Münasebetleri

Nasuh'un Sultan II. Bayezid ve Yavuz Selim devirlerini anlattığı *Târîh-i Sultân Bâyezîd ve Sultân Selim*, müellifin kaleme aldığı diğer eserler gibi tumturaklı ve ağır bir dile sahiptir. Fakat gerek olayların akışı gerekse de hadiselerin anlatılışı *Rüstem Paşa Tarihi* olarak bilinen *Târîh-i Âl-i Osmân* ile benzerlik göstermektedir. Denilebilir ki *Târîh-i Âl-i Osmân* bu eserin adeta sadeleştirilmiş şeklidir. Bu husus Nasuh'un *Rüstem Paşa Tarihi*'nin müellifi olduğu görüşünü kuvvetlendiren ilk delildir.

İlk eserde II. Bayezid devrinin önemli bir kısmı Şehzade Selim'in babası ve kardeşleriyle yaptığı saltanat mücadelesine ayrılmıştır. Her iki eserde de padişah ile oğlu arasındaki haberleşmeler, görüşmeler, Mevlana Nureddin'in Yavuz'u teskin etmek için kendisine gönderilmesi, ardından II. Bayezid Han'ın tahttan ferâgat edip yerini oğluna bırakması gibi hadiselerin hepsi hem *Târîh-i Sultân Bâyezîd ve Sultân Selim*'de hem de *Târîh-i Âl-i Osmân*'da zikredilmektedir. Hadiseler kronolojik ve içerik olarak aynıdır; fark yalnızca kullanılan üslup ve dil hususiyetlerindedir. Bir de bu eserde sık sık manzumelere yer verilmiştir. *Târîh-i Âl-i Osmân*'da ise manzumeler oldukça azdır.

Yavuz Sultan Selim devrine bakıldığında yine her iki eserde de tam bir bütünlük ve benzerlik karşımıza çıkmaktadır. Hatta hadiselerin birbirini takip ediş sırasına kadar bu ilişki devam etmektedir. Fakat bazı hadiseler Bayezid ve Selim devirlerinin anlatıldığı eserde daha etraflı ele alınmıştır. Örneğin Sultan Bayezid'in Dimetoka için yola çıkışı ve yolda vefat edışı *Târîh-i Sultân Bâyezîd ve Sultân Selim*'de ayrı bir başlık altında anlatılmaktadır.²⁷ Cülûsu müteakip devlet erkânının Yavuz'a bağlılıklarını arz ettikleri kısım aşağıda da görüleceği üzere her iki eserde de hemen hemen aynıdır:

25 Nasuh, *Menâzil*, 21. Nasuh, eserin başında kendi yaşadığı devirler hariç, önceki kısımları yazarken "târîh-i muhtar" ve diğer tarihlerden istifade ettiğini belirtmektedir. Yurdaydın bu "Târîh-i Muhtar" terkinini henüz nüshaları bulunamayan bir eser olarak anlamıştır. Fakat bize göze söz konusu tamlama, yazılmış muayyen bir eseri ifade etmeyip "seçilmiş tarih kitapları" anlamında kullanılmıştır. Zira aynı terkibe Viyana nüshasının 1b'sinde de tesadüf ediyoruz. Bu bölüm "tevârih-i muhtarda eydür ki..." ifadesiyle başlamaktadır.

26 Nasuh, *Menâzil*, 21.

27 Matrakçı Nasuh, *Târîh-i Sultân Bâyezîd ve Sultân Selim* (Londra: British Museum, Or. Dem, 23.586), 93b. "Zikr-i azimet kerden-i Hazret-i Hüdâvendgâr Sultân Bâyezîd-i nâmdâr be-câ nib-i Dimetoka."

Târîh-i Âl-i Osmân

Sene-i mezbûre Rebü'l-âhir'inün evâyilinde sâbikan irsâl olunan hükm-i şerîf müktezâsınca mecmû'-i Rûmili beğleri atebe-i ulyâya gelüp vüsûl buldılar. Dahi her birine avâtıf-ı Hüsrevânî'den sancakları artup inâyet-i bî-gâyete mazhar vâkî' olmağla her biri hizmet kemerin şemşîr-vâr iki yerden bağlayup Sultân Selîm Hân'un yolında cân ü baş oynamağa sâbit-kadem oldılar.

Târîh-i Âl-i Osmân. s. 33.

Târîh-i Sultân Bâyezîd ve Sultân Selîm

Rebü'l-âhir'inün evâyilinde sâbıkâ irsâl olan hükm-i şerîf-i âli-şân mücebine cümle Rûmili beğleri atebe-i ulyâya gelüp cebîn-i ubûdiyyeti zemîn-i tazarru' u inâbet üzre vaz' idüp avâtıf-ı Hüsrevânî'den sancakları artup inâyet-i bî-gâyete mazhar vâkî' olmağla her biri hizmet kemerin şemşîr-vâr miyânların iki yerden bağlayup âyîne-i hâtırların sırr gibi gerd-i tegayyürden mücellâ vü musakkâ eylediler. Hüdâvendgâr-ı gerdûn-iktidâr hazretlerinin yoluna alem gibi sâbit-kadem olup...

Târîh-i Sultân Bâyezîd ve Sultân Selîm, vr. 97b.

Nasuh'un *Târîh-i Sultân Bâyezîd ve Sultân Selîm*'inde Yavuz Selim'in Mısır fethi hazırlıkları varak 140b'den itibaren başlamaktadır. Aynı husus *Târîh-i Âl-i Osmân*'da varak 176a'ya karşılık gelmektedir. Hazırlıklara başlanırken Şehzade Süleyman'ın Edirne'de kâim-makâm bırakılması, Pîr Muhammed Paşa ve Rumeli defterdarı Şemseddin'in İstanbul emniyet ve âsâyişi için görevlendirilmesi ve ardından Veziriazam Sinan Paşa'nın serasker tayin edilerek Elbistan'a gönderilmesi hem bu eserde²⁸ hem de *Târîh-i Âl-i Osmân*'da²⁹ yer almaktadır. Yavuz Sultan Selim'in Rodos için bir sefer hazırlığının oluşu, bunun akabinde seferden feragat ederek Edirne'ye teveccühü de her iki eserde benzer şekillerde anlatılmıştır.³⁰

C.2. Nasuh'un Süleyman-nâme'si ile Târîh-i Âl-i Osmân Arasındaki İlişki

Matrakçı Nasuh'un *Mecmaü'l-Tevârih* ismiyle tercüme ettiği ve Fatih Koleksiyon nüshasının sonunda Ertuğrul Gazi'nin Karacahisar'ı zaptetmesine kadar getirdiği eserini daha da ilerletmek istediği önceki kısımlarda belirtilmişti. Fakat Karacahisar'ın zaptından II. Bayezid devrine kadarki olayların anlatıldığı ve Nasuh'a ait olduğu bilinen müstakil bir eser henüz tespit edilememiştir. Onun böyle bir tarih yazmış olabileceği *Süleyman-nâme*'nin birinci kısmının 50b'sinde geçen "...tafsîl sâbıkâ Sultan Muhammed Hân emâretinde tahrîr olunmuşdur..."³¹ ifadesinden anlaşılmaktadır.

Sultan Selim devrinden sonra Matrakçı Nasuh'un 1520'den 1551'e kadar uzanan ve Kanuni devrini ele aldığı *Süleyman-nâme*'si karşımıza çıkmaktadır. Bu eser parçalar hâlinde muhtelif kütüphanelerde bulunmaktadır. Eser üzerine ilk tespitleri yapan Hüseyin G.

28 Nasuh, *Târîh-i Sultân Bâyezîd* (Or. Dem. 23,586), 140b-141a.

29 Nasuh, *Târîh-i Âl-i Osmân*, 320.

30 Nasuh, *Târîh-i Sultân Bâyezîd* (Or. Dem. 23,586), 185a; *Târîh-i Âl-i Osmân*, 331-332.

31 Davut Erkan, *Matrakçı Nasuh'un Süleyman-nâmesi (1520-1537)* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2005), 45.

Yurdaydın, daha önce anonim olarak bilinen bu nüshaların aslında Nasuh'a âit olduğunu tespit etmiştir.³² *Süleyman-nâme* parçaları hakkındaki bilgiler aşağıdaki gibidir:

Matrakçı Nasuh'un Muhtelif Parçalar Hâlindeki Süleyman-nâme Nüshaları:

- **Matla'-ı Dâsitân-ı Sultân Süleymân Hân:** *Süleyman-nâme*'nin ilk kısmı olan bu eser Kanuni saltanatının 1520-1537 yılları arasını ele almaktadır. Topkapı Sarayı Kütüphanesi Revan kısmında kayıtlı olan nüsha 302 varaktır.³³ Davut Erkan tarafından I. İrakeyn Seferi bölümü hariç tutularak yüksek lisans tezi olarak çalışılmıştır.³⁴
- **Beyân-ı Menâzil-i Sefer-i İrakeyn** başlığı altında müstakil olarak ele alınabilecek bu bölüm aslında *Süleyman-nâme*'nin Revan kısmındaki birinci bölümünün içerisinde mevcuttur. Ayrıca İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi'nde müstakilen minyatürlü bir nüshası vardır.³⁵ *Mecmû'-ı Menâzil* adıyla da bilinmektedir. Kanuni'nin h.940-942/m.1533-1535 yıllarında gerçekleşen İrakeyn Seferi'ni yol üzerindeki menzilleriyle anlatmaktadır. 1537'de padişaha sunulmak üzere kaleme alınan eser, Hüseyin G. Yurdaydın tarafından hazırlanarak 1976'da tıpkıbasımıyla birlikte Türk Tarih Kurumu tarafından yayımlanmıştır.³⁶
- **Fetihnâme-i Karaboğdan:** *Süleyman-nâme*'nin ikinci bölümü olarak değerlendirilebilecek eser, Kanuni'nin h.945/m.1538 senesinde çıktığı Karaboğdan Seferi'ni anlatmaktadır. Topkapı Sarayı'nda kayıtlı bulunan yazma, Nasuh'un kendi elinden çıkmıştır.³⁷
- **Târîh-i Feth-i Şikloş ve Estergon ve İstolni-Belgrad:** 1542-1543 yılları arasındaki fetihleri konu alan eser 143 varak olup minyatürlüdür.³⁸ Söz konusu eser hatalı olarak iki kez Sinan Çavuş adıyla basılmışsa da Matrakçı Nasuh'a ait olduğu Yurdaydın tarafından tespit edilmiştir.³⁹
- Nasuh'un h.955-956/m.1548-1549 ikinci İran Seferi münasebetiyle Rüstem Paşa'nın teveccühüne nail olabilmek amacıyla kaleme aldığı bölümdür.
- **Süleyman-nâme'nin son kısmı** olarak alınabilecek bu bölüm İstanbul Arkeoloji Müzesi Kütüphanesi 379 numarada mevcut olup h.950-958/m.1543-1551 tarihleri arasını ele almaktadır. Müsvedde durumunda olup 185 varaktan oluşan eser Sinan Çukuryurt ve Ahmet Toklucu tarafından yüksek lisans tezi olarak çalışılmıştır.⁴⁰

32 Yurdaydın, *Matrakçı Nasuh*, 38-48.

33 Matrakçı Nasuh, *Matla'-ı Dâsitân-ı Sultân Süleymân Hân* (İstanbul: Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Revan, 1286).

34 Erkan, *Matrakçı Nasuh'un Süleymân-nâmesi*.

35 Matrakçı Nasuh, *Mecmû'-ı Menâzil* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, Türkçe Yazmalar, 5964).

36 Matrakçı Nasuh, *Beyân-ı Menâzil-i Sefer-i İrakeyn-i Sultân Süleymân Hân*, haz. Hüseyin G. Yurdaydın (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1976).

37 Matrakçı Nasuh, *Fetihnâme-i Karaboğdan* (İstanbul: Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Revan, 1284/2).

38 Matrakçı Nasuh, *Târîh-i Feth-i Şikloş, Estergon ve İstol[ni]-Belgrad* (İstanbul: Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Hazine, 1608).

39 Sinan Çavuş adına yapılan baskılar için bk. Sinan Çavuş, *Târîh-i Feth-i Şikloş ve Estergon ve İstol[ni]belgrad*, ed. Tülay Duran (İstanbul: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1987). İkinci baskı için bk. Sinan Çavuş, *Târîh-i Feth-i Şikloş Estergon ve İstol-Belgrad*, ed. Tülay Duran (İstanbul: Araştırmalar ve Dokümantasyon Merkezleri Kurma ve Geliştirme Vakfı, 1998). Yurdaydın'ın tashihleri için bk. Hüseyin G. Yurdaydın, "Matrakçı Nasuh'un Hayatı ve Eserleri ile İlgili Yeni Bilgiler", *Belleten*, 29/114 (1965), 346-347.

40 Bk. Sinan Çukuryurt, *Matrakçı Nasuh Süleyman-nâme (1a-95b)* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2003); Ahmet Toklucu, *Matrakçı Nasuh'un Süleyman-nâmesi (96a-185b)* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010).

Yukarıda ismi geçen ve birbirlerini tamamlayan *Süleyman-nâme* parçalarından yalnızca 1539-1541 tarihleri arasındaki vakaları anlatan kısma henüz tesadüf edilmemiştir. Bununla birlikte bu kısımda ve daha öncesinde verilmiş olan bilgilerden çıkarılan sonuç, Nasuh'un 1551'e kadar gelen bir Osmanlı tarihi hazırladığıdır. Bir sonraki aşamada *Süleyman-nâme* parçaları ile Rüstem Paşa'ya atfedilen tarih arasındaki benzerlikler gösterilecektir.

C.2.1. Süleyman-nâme'nin 1520-1537 Yıllarını İhtiva Eden Birinci Bölümü ile Târih-i Âl-i Osmân Arasındaki İlişki

Hadiseler her iki eserde de kronolojik olarak birbirini takip etmektedir. Sultan Süleyman'ın İstanbul'a vusul bulunduğu günün akabinde babası Sultan Selim'in cenazesinin payitahta getirilişi iki eserde de benzer teşbihlerle tasvir edilmiştir. Fakat *Süleyman-nâme* bu devri anlatan müstakil bir eser olması hasebiyle üslup ve ayrıntı bakımından tabii olarak daha hacimlidir. Örneğin Canberdi isyanı *Târih-i Âl-i Osmân*'da yaklaşık bir sayfa ile geçirilmişken⁴¹ *Süleyman-nâme*'de aynı mesele müstakil bir başlık altında sanatlı ve edebî bir lisanla anlatılmaktadır. 13a-36a arasında yer alan ve sadece sözü edilen isyana ayrılan 23 varaklık bu kısımda isyandan önce bölgedeki ahval ve Canberdi'nin teşebbüsleri, Ferhad Paşa ve diğer kuvvetlerin olay yerine intikal etmeleri, iki ordunun karşılaşması gibi olaylar ayrıntılı olarak ele alınmıştır. Yine bunu müteakip padişahın Belgrad üzerine düzenlediği sefer-i hümayun her iki tarihte de müstakil başlık altında ele alınmıştır. Sefer boyunca gerek paşalar gerek padişahın refakatinde alınan kaleler de iki eserde benzer olarak anlatılmaktadır. Söz konusu iki kaynak karşılaştırıldığında *Târih-i Âl-i Osmân*'daki Kanunî döneminin Nasuh'un *Süleyman-nâme*'sinin bir özeti ve sadeleştirilmesi mahiyetinde olduğu anlaşılmaktadır.

C.2.2. Nasuh'un Beyân-ı Menâzil-i Sefer-i Irakeyn (Mecmû'-ı Menâzil) Eseri ile Târih-i Âl-i Osmân Arasındaki İlişki

Matrakçı Nasuh Osmanlı ordusunda görevli olarak 1533 senesindeki Irakeyn Seferi'ne iştirâk etmiştir. Seferden sonra h.944/m.1537 yılında orduyla beraber konaklanan menzil ve ziyaret edilen mahalleri *Beyân-ı Menâzil-i Sefer-i Irakeyn* (Mecmû'-ı Menâzil) adlı eserinde mensur olarak anlatmış ve çizdiği minyatürlerle de buraları tasvir etmiştir. Eserin başında kendisini "Bu fakîr-i bî-pâye ve hakîr-i bî-sermâye gulâm-ı şâhî ve bende-i pâdişâhî Nasûh es-Silâhî eş-şehîr bi-Matrâkî..."⁴² şeklinde tanıtmaktadır.

Bu eser *Süleyman-nâme*'nin birinci kısmı içinde yer almaktadır ve *Süleyman-nâme*'de 206b ile 282b arasına tekabül eder. *Târih-i Âl-i Osmân*'da ise Irakeyn Seferi 204b ile 214b arasında anlatılmaktadır. Gerek Nasuh'un kaleminden çıkan *Mecmû'-ı Menâzil* ve gerekse de *Târih-i Âl-i Osmân*'da Irakeyn Seferi'nin anlatıldığı bölüm birbirlerinin neredeyse aynıdır. Aralarındaki fark yine üslupta ortaya çıkmaktadır. *Mecmû'-ı Menâzil*'de hadiseler etraflıca işlenmişken *Târih-i Âl-i Osmân*'da *Menâzil*'e nispetle daha sade bir dil, basit ve öz bir anlatım tercih edilmiştir.

Târih-i Âl-i Osmân'daki Kanunî'nin sefere çıkma sebebine dair kısım, *Mecmû'-ı Menâzil*'de sadece birkaç kelime fazlasıyla aynen yer almaktadır:

41 Nasuh, *Târih-i Âl-i Osmân*, 334.

42 Nasuh, *Menâzil*, 215.

Târîh-i Âl-i Osmân

...diyâr-ı Şark'da tebdil-i âyin-i şerî'at-i Muhammediyye iden re'îs-i ru'ûsü'l-ahmer Tahmâsb Şâh bin İsmâ'îl bin Şeyh Haydar nâm şâh-ı dâll ve mudillün vücûd-ı habîsini safha-ı rûzgârdan izâle ve hakk itmesini farz ü lâzım gördüğü ecilden ol şâh-ı gümrâhun kal'ı vü kam'ına ve fesâdı def'ine...

Târîh-i Âl-i Osmân s. 39.

Târîh-i Âl-i Osmân'da İrakeyn Seferi anlatılırken *Mecmû'ı Menâzil*'in mehz kabul edildiğine dair bir diğer bariz örnek de Bağdat'a giren padişahın yaptığı kabir ziyaretlerinin anlatımında görülmektedir. Burada ziyaret edilen türbe isimleri yanında şahıslar için kullanılan sıfatlar da birbirinin aynıdır:

Târîh-i Âl-i Osmân

Andan sonra hüdâvendgâr hazretleri sa'âdetle mahrûse-i mezbûrede türbe-i şerîfleri ziyâret itmeğe niyyet idüp meşâyih-ı izâm ve sulehâ-yı kirâmdan şeyhü'l-İslâm, kutbü'l-enâm Hazret-i Şeyh Abdülkâdir-i Geylânî ve muhaddis-i ehâdîsü'n-nebeviyye vâris-i mevârisü'l-Mustafaviyye İmâm-ı Muhammedü'l-Gazzâlî ve Şeyh Şihâbüddîn-i Sühreverdî ve Şeyh Ebû Necmeddîn-i Sühreverdî ve Hazret-i Şeyh Sirâcüddîn ve Şeyh Muhammedü'l-Nu'mânî ve Şeyh Muhammed Fetevî ve Şeyh Ebu'l Verd-i Zühhâd'ı ve Hazret-i Şeyh Burhâneddîn ve Şeyh Fazlan Âbid ve Hazret-i Şeyh İbrâhîm ve Cömerd Kassâb ve Şeyh Remzî-i Affânî ve Kamber Ali ve Ümmü Sitte Gülsüm bint Ali bin Ebî Tâlib ve bint Nâzım-ı Ümmü-Mûsâ Kâzım ve sâlik-i mesâlik halvet-hâne-i erbâ'în Hazret-i Şeyh Zahîrüddîn *ridvânüllâhi te'âlâ aleyhim ecma'in* ziyâretlerine varup hayrât u hasenâtlâ harâb-âbâdanların âsâr-ı imâretle mâ'mûr ve fakîr ü sulehâlarınınun hatîrların envâr-ı tasaddukâtlâ rûşen ü pür-nûr eyledi.

Târîh-i Âl-i Osmân, s. 40.

Mecmû'ı Menâzil

...diyâr-ı Şark'da tebdil-i âyin-i şerî'at-i Muhammediyye...re'îsü'l-ru'ûsü'l-ahmer Tahmâsb Şâh bin İsmâ'îl bin Şeyh Haydar nâm şâh-ı dâll ve mudillün vücûdı... safha-ı rûzgârdan izâle vü hakk... mühim olduğu ecilden müşârunileyh şâh-ı gümrâhun kal'ı vü def'i için...

Yurdaydın, *Mecmû'ı Menâzil*, vr. 2a-2b.

Mecmû'ı Menâzil

...Sonra hüdâvendgâr-ı gerdün-iktidâr hazretleri sa'âdele mahrûse-i mezbûrede ...türbe-i şerîfleri meşâyih-i izâm ve sulehâ-yı kirâmdan şeyhü'l-İslâm, kutbu'l-enâm... Şeyh Abdülkâdir-i Geylânî ve muhaddis-i ehâdîsü'n-Nebeviyye vâris-i mevârisü'l Mustafaviyye... İmâm-ı Muhammedü'l-Gazzâlî ve ... Şihâbüddîn-i Sühreverdî ve... Şeyh Ebû Necmeddîn-i Sühreverdî ve... Hazret-i Şeyh Sirâcüddîn ve ... Şeyh Muhammedü'l-Nu'mânî ve ... Şeyh Muhammed Fetevî ve ... Şeyh Ebu'l-Verd Zühhâd'ı ve ... Hazret-i Şeyh Burhâneddîn ve... Şeyh Fazlân Âbid ve ... Hazret-i Şeyh İbrâhîm ve ... Cömerd Kassâb ve ... Şeyh Remzî Affânî ve... Kamber-i Ali ve ... Ümmü Sitte Gülsüm bint Ali Esedî'llâhî'l-Gâlib ve ... Ümmü Mûsâ Kâzım ve sâlik-i mesâlik-i halvet-hâne-i erba'în Hazret-i Şeyh Zahîrüddîn *ridvânüllâhi te'âlâ aleyhim ecma'in* ziyâretlerine... hayrât u hasenâtlâ üzerlerine varup harâb-âbâdların âsâr-ı imâretle mâ'mûr ve fukarây-ı bî-iktidâr ve sulehâ-yı ibâdet-güzârların hatîrları.. envâr-ı tasaddukâtlâ rûşen ü pür-nûr eyledi.

Mecmû'ı Menâzil, vr. 48b-52a.

C.2.3. Nasuh'un Fetihnâme-i Karaboğdan isimli eseri ile Târih-i Âl-i Osmân Arasındaki İlişki

Matrakçı Nasuh'un Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Revan 1284/2 numarada kayıtlı olan *Fetihnâme-i Karaboğdan* adlı eserinde Kanuni Sultan Süleyman'ın h.945/m.1538 senesindeki Karaboğdan seferi anlatılmaktadır. Nasuh'un kendi hattı olan yazmanın ferağ kısmındaki 23 Cemâziyel-âhir 945⁴³ (16 Kasım 1538) tarihi, kitabın tamamlanış zamanını göstermektedir. Bu eser, 1520-1537 tarihleri arasının anlatıldığı ve *Süleyman-nâme*'nin birinci kısmı olarak niteleyebileceğimiz TSMK Revan 1286 numarada bulunan eserin devamı mahiyetindedir. Çünkü söz konusu birinci kısım şu ifadelerle nihayet bulmaktadır:

"Eyle olsa padişâh-ı âlem-penâh hazretlerinin dâsitân-ı evveli bu zikr olan Korfos seferi ile tamâm oldı. Bundan sonra dâsitân-ı sânisî Karabuğdan seferi ile ibtidâ olunur inşâ'allâhu te'âlâ"⁴⁴

İşte bu bitiş cümlesi *Fetihnâme-i Karaboğdan* isimli eserin *Süleyman-nâme*'nin ikinci kısmı olduğunu göstermektedir. Bu durum açıklık kazandıktan sonra *Fetihnâme-i Karaboğdan* ile *Târih-i Âl-i Osmân* arasındaki münâsebete geçebiliriz:

Kanuni'nin Karaboğdan Seferi, *Târih-i Âl-i Osmân*'da "Teveccüh-i Sultân Süleymân be-cânib-i Karaboğdan"⁴⁵ başlığı altında verilmekte, *Fetihnâme*'de ise 216b-218b arasında anlatılmaktadır. Her iki eserde de benzer ifadeler kullanılmıştır. Mesela padişahın sefere çıkış sebebi ve hazırlık safhası her ikisinde aşağıdaki gibi verilmiştir. Sağ sütunda üç nokta ile boş bırakılan yerler, şahısların sıfatları için seci sanatına uygun olarak kullanılan kelimelere aittir. Nasuh'un *Süleyman-nâme*'sinde tabii olarak karşımıza çıkan bu tür bir üslup, *Târih-i Âl-i Osmân*'da daha sade bir şekilde tezahür etmektedir. *Fetihnâme-i Karaboğdan*'dan sanatlı şekilde söylenmiş sıfatları kaldırdığımız zaman metnin aynısının *Târih-i Âl-i Osmân*'da yer aldığı görülecektir:

Târih-i Âl-i Osmân

...tavâyif-i müşrikîn ve fırka-ı şeyâtinden Karaboğdan vilâyetinin voyvodası Patri nâm ki atebe-i âlem-penâha mütâbe'at ve mühâlesat idegelüp âsûde-hâl iken iblîs-i pür-telbîsün idlâl ü igvâsın isgâ idüp ve isyâna kadem basup a'dâ-yı küffâr-ı bed-girdârla birlikde ve irtifâkda olup hedm-i dîn-i İslâm kaskına eyyâm-ı fursata hâzır u müntazır olduğu ma'lûm olıcak ol eshâb-ı tugyân bahr-i mevâc gibi kaynayup taşmadın âb-ı tîğ-i mîgla söyündürmeğe azm-i rezm tasmîm kılınup mukaddemâ Rûm-ili dilâverlerine ve Anatoli serdâr-

Fetihnâme-i Karaboğdan

...tavâyif-i müşrikîn ve fırka-ı şeyâtinden Karaboğdan vilâyetinin voyvodası Patri nâm... atabe-i âlem-penâha... mütâbe'at ve ihlâs... göstermeğin... âsûde-hâl iken iblîs-i pür-telbîsün idlâl ü igvâsın isgâ idüp dahi câdde-i isyâna kadem basup cumhûr-ı küffâr-ı bed-girdârla birlikde ve ittifakda ve hîle-i nifâkda olup hedm-i dîn-i İslâm... kaskla... eyyâm-ı fursata nâzır... olup tururken... devlet-i ikbâle ma'lûm olıcak ol eshâb-ı tugyân bahr-i mevâc gibi kaynayup taşmadın ... âb-ı tîğ-i mîgla söyündürmeğe ... azm-i rezm-i tasmîm idüp kılınup

43 Nasuh, *Fetihnâme-i Karaboğdan* (Revan, 1284/2), 122a.

44 Erkan, *Matrakçı Nasuh'un Süleyman-nâmesi*, 207.

45 Nasuh, *Târih-i Âl-i Osmân*, 377.

larına ve Urug Hân fûrûğundan Deşt-i Kıpçak vilâyetine tâcdâr u sipeh-sâlâr olan Sâhib Girây Hân hazretlerine fermân-ı vâcibü'l-iz'ânlar irsâl olunup emr olındı ki hadem ü haşem ve tuğ u tabl u alem ve sâz u selb ve âhenk-i cenk-i müretteb ile Tuna sahrâsına varup cem' olalar...

Târih-i Âl-i Osmân, s. 42.

mukeddemâ Rûmeli... dilâverlerine ve Anadolu... serdârlarına ve Arug Hân... fûrûğundan ... Deşt-i Kıpçak... vilâyetine tâc-dâr u sipeh-sâlâr olan Sâhib Girây Hân hazretlerine... irsâl olunup emr olındı ki hadem ü haşem ve tuğ u tabl ü alem ve sâz u selb ve âhenk-i ceng-i müretteb ile Tuna sahrâsına varup cem' olalar.

Fetihnâme-i Karaboğdan, vr. 107a-108a.

Eserin sonlarına doğru, alınan mahal ve kaleleri müteakip padişahın Edirne'ye teveccühü her iki eserde şu ifadelerle verilmektedir:

Târih-i Âl-i Osmân

Andan Sultânü'l-İslâm dahi ol mahalden göçüp Dobruca kurbından ubûr ve Balkan'un Çalık-Kavak nâm derbend-i sa'bu'l-ubûrından mürûr idüp on altıncı menzilde mahrûse-i Edirne'ye gelüp...⁴⁶

Târih-i Âl-i Osmân, s. 42.

Fetihnâme-i Karaboğdan

Sultan... hazretleri Dobruca kurbından ubûr ve zikr olan Balkan'un Çalık-Kavak demekle ma'rûf derbend-i sa'bu'l-ubûrından mürûr idüp on altı menzilde... mahrûse-i Edirne'ye gelüp...

Fetihnâme-i Karaboğdan, vr. 121a.

Eserin son nüshasında Matrakçı Nasuh kendi ismini açık bir şekilde yazmaktadır: “*El-muhtâc ilâ-rahmeti'llâhi'l-Bâki Nasûh eş-şehir bi-Matrâki'nün murâd-ı küllisi ve maksûd-ı aslisi budur ki...*”⁴⁷ Bu ifade de söz konusu eserin Nasuh'a aidiyeti noktasında şüpheli bırakmamaktadır.

Süleyman-nâme'nin üçüncü kısmı olan *Târih-i Feth-i Şikloş ve Estergon ve İstolni-Belgrad* ile *Târih-i Âl-i Osmân* arasındaki münasebet aşağıdaki gibidir:

C.2.4. Nasuh'un Târih-i Feth-i Şikloş ve Estergon ve İstolni-Belgrad İsimli Eseri ile Târih-i Âl-i Osmân Arasındaki İlişki

Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Hazine 1608 numarada *Târih-i Feth-i Şikloş ve Estergon ve İstol[ni]-Belgrad* ismiyle kayıtlı olan yazmanın Matrakçı Nasuh'a âit olduğu Hüseyin G. Yurdaydın tarafından tespit edilmiştir.⁴⁸ Söz konusu eserde h.949-950/m.1542-1543 yılları arasındaki seferler ve fetihler anlatılmaktadır. İçerisinde Nasuh tarafından tersim edilmiş 32 adet minyatürün de yer aldığı eser, Barbaros Hayreddin Paşa'nın Fransa'ya yardım için Nice ve Tulon'a gitmesi ve ayrıca Kanunî'nin 1543 II. Macaristan Seferi münasebeti ile düzenlenen harekâtı ele almaktadır. İsminden de anlaşılacağı üzere Şikloş, Estergon ve İstolni-Belgrad'ın alınışları işlenmektedir.

46 Nasuh, *Târih-i Âl-i Osmân*, 380.

47 Nasuh, *Fetihnâme-i Karaboğdan* (Revan, 1284/2), 121b.

48 Yurdaydın, *Matrakçı Nasuh*, 42-47.

Yapılan mukayeseler neticesinde *Târîh-i Âl-i Osmân*'da 1542-1543 yıllarının anlatıldığı kısımlar ile *Târîh-i Şikloş* arasında açık benzerliklerin bulunduğu tespit edilmiştir. Daha önce değinilen eserlerinde olduğu gibi Nasuh'un *Târîh-i Âl-i Osmân*'ı yazarken bu eserden de istifade ettiği anlaşılmaktadır. Padişahın 23 Nisan 1543'te Peşte kuşatmasının duyulması üzerine, yanında Şehzade Bayezid olduğu hâlde Macaristan'a hareketi iki eserde de aynı şekilde (18 Muharrem) verilmektedir.⁴⁹ Buna mukâbil Filibe'ye varıldığı anda İbrahim Paşa'nın kuvvetleriyle birlikte orduya iltihak edilmesi de benzer ifadelerle yer almaktadır. Tabii olarak Edirne'den Filibe'ye varıncaya kadar menziller *Târîh-i Feth-i Şikloş*'da daha etraflı zikredilmiştir. Hadiselerin devamında da benzerlikler sürmektedir. Kanuni Sultan Süleyman, Şehzade Bayezid ile Filibe Yaylası'ndayken Macaristan topraklarından haberlerin ulaşması, ardından Aden'de Portekizlilerin Cidde, Zebid ve Yemen bölgelerine yaptıkları saldırı haberinin gelmesi, her iki eserde de benzer şekilde geçmektedir.⁵⁰

Diğer bir benzerlik de Makedonyalı İskender ile Eflatun arasındaki münasebet anlatılırken kendisini göstermektedir. *Târîh-i Âl-i Osmân*'da bu rivayet, "Hikâyet-i İskender-i Yûnânî" başlığından itibaren 230b-232a arasında yer almaktadır. Aynı hikâye, Nasuh'un *Târîh-i Feth-i Şikloş*' isimli eserinde de bulunmaktadır. Benzerlikleri göstermek için aşağıya her iki eserden örnek alınmıştır:

Târîh-i Âl-i Osmân

Ve ezmân-ı sâlifede İskender-i Yunânî'den gayri bu sâhib-i şemşîre boyun virmemişdi ki rüvât-i ahbâr ve sikât-ı ahyardan menküldür ki İskender'ün kabz u feth eyledüğüne sebeb dîn ü dünyâ sa'âdeti mücâset-i ulemâ ve mu'âmelet-i hükemâ ile olur, ana binâen İskender-i Yunânî murâd idindüğü bir feylesof-ı kâmil ve bir âlim ü fâzıl kiyâsetle ma'rûf ve firâsetle mevsûf bir kimesne bulup umûr-ı dünyevîde ana mürâca'at ve ahvâl-i uhrevîde anunla müşâveret olina. Bu makûle kimseyi iş ve teftiş itdüklerinde haber virdiler ki "Engürüs vilâyetinde Ustorgon nâhiyesinde esrâr-ı hikmetde vukûf ve ahvâl-i ibrede ehl-i keşf Eflatûn adlu bir hekîm-i zû-fünûn ve âlim-i reh-nümûn vardır." denilicek İskender hazretleri sohbetine tâlib ve hizmetine râgîb olup havâssından bir merd-i suhan-dâni da'vet için risâlete gönderdi.

Târîh-i Âl-i Osmân, s. 44.

Târîh-i Feth-i Şikloş...

Ezmân-ı sâlifede İskender-i Yunânî'den gayri bir sâhib-i şemşîre... boyun virmemiş... id, ki rüvât-ı ahbâr ve sikât-ı ahyardan menküldür ki... İskender-i Yunânî varup kabza-i feth u teshîrine alduğuna sebeb dîn ü dünyâ sa'âdeti mücâset-i ulemâ ve mu'âmelet-i hükemâ ile olur. Bu emre binâen İskender-i Yunânî murâd idindi ki bir feylesof-ı kâmil ve bir âlim ü fâzıl kiyâsetle ma'rûf ve firâsetle mevsûf bir kimesne bulup umûr-ı dünyevîde ana mürâca'at ve ahvâl-i uhrevîde anunla müşâveret eyleyüp... bu makûle kimesnenün fikrini iş ve memleketden teftiş iderken haber verdiler ki Üngürüs vilâyetinde Ustorgon nâhiyesinde esrâr-ı hikmete vukûf ve ahvâl-i ibrede ehl-i küşûf Eflatûn adlu bir hekîm-i zû-fünûn ve bir âlim-i reh-nümûn vardır. İskender-i Yunân ma'lûm idinicek sohbetine râgîb olup havâssından bir merd-i suhan-dâni ve bir kâmil-i ehl-i beyânı da'vet için risâlete gönderdi.

Târîh-i Feth-i Şikloş vr. 83a-84a.

49 Nasuh, *Târîh-i Âl-i Osmân*, 393; Nasuh, *Feth-i Şikloş* (Hazine, 1608), 37b.

50 Nasuh, *Târîh-i Âl-i Osmân*, 393; Nasuh, *Feth-i Şikloş* (Hazine, 1608), 46a.

C.2.5. Nasuh'un Süleyman-nâme'sinin Beşinci Kısımı ile Târih-i Âl-i Osmân Arasındaki İlişki

Nasuh'un *Süleyman-nâmesi*'nin bilinen son kısmı İstanbul Arkeoloji Müzesi Kütüphanesi, 379 numarada kayıtlıdır. 185 varaktan oluşan nüsha incelendiğinde müsvedde olduğu anlaşıl-maktadır. h.950-958/m.1543-1551 yılları arasını ele alan yazma üzerine iki adet yüksek lisans tezi hazırlanmıştır.⁵¹

Kanuni Sultan Süleyman'ın saltanatının yaklaşık sekiz yılını anlatan bu beşinci kısım 1543 senesiyle başlamakta ve 1551 yılıyla son bulmaktadır. İçerisinde genel olarak Kanuni'nin Avrupa'ya yaptığı seferler, Tahmasb'in kardeşi Elkas Mirza'nın Osmanlı Devleti'ne ilticası, Şehzade Mehmed'in vefatı ve Şehzade adına yapılan külliye⁵² ile Kanuni'nin Safevilere karşı düzenlediği seferleri ile seferler esnasındaki idare, lojistik ve iâşe konuları yer almaktadır.⁵³

Arkeoloji nüshasının baş tarafı aynı *Târih-i Feth-i Şikloş*'da olduğu gibi Barbaros Hayreddin Paşa'nın Fransa'ya yardım için Nice ile Tulon şehirlerine gitmesini⁵⁴ ve Kanuni'nin 1543'te düzenlediği II. Macaristan seferini anlatmaktadır. Kullanılan ifadeler ve cümlelerin benzerliği bakımından bu husus da *Târih-i Feth-i Şikloş*'un Sinan Çavuş'a değil, Matrakçı Nasuh'a ait olduğunu açık bir şekilde göstermektedir. Arkeoloji nüshasında II. Macaristan Seferi'nden sonra Şehzade Mehmed'in vefatı, "Haber-i vefât-ı merhûm Şehzâde Sultân Mehmed *tâbe serâhû*" başlığı altında verilmektedir.⁵⁵ *Târih-i Âl-i Osmân*'da bu başlık, "Vefât-ı Şehzâde Sultân Muhammed" şeklindedir.⁵⁶ İlerleyen kısımlarda Hayreddin Paşa'nın vefatı müstakil başlıklar altında ele alınmaktadır.⁵⁷ Şehzade Bayezid'in Konya vilayeti için vazifelendirilmesi, Basra'da yaşanan hâdiseler bir bütünlük ve benzerlik içinde verilmektedir. Elkas Mirza'nın kardeşi ile mektuplaşmaları, aralarının bozulması ve nihayet Elkas'ın kaçarak Kefe üzerinden İstanbul'a gelişi her iki eserde de muhteva ve kronoloji bakımından aynen tekrar edilmektedir. Aralarındaki tek fark üsluptaki sanattadır.

Diğer bir örnek şudur: *Süleyman-nâme*'nin 76b varagında Mirza'nın Rüstem Paşa tarafından ağırlanması müstakil bir başlık altında verilmektedir. Söz konusu kısımda Paşa için kullanılan övgü dolu ifadeler hem *Süleyman-nâme*'de hem de *Târih-i Âl-i Osmân*'da birkaç kelime farkı dışında aynıdır.⁵⁸ Bu arada şunu da belirtmek gerekir ki ilerleyen satırlarda *Târih-i Âl-i Osmân*'da "Ahval-i Yemen" başlığı altında verilen ve bu havâlide vâki olan bazı olaylar *Süleyman-nâme*'nin Arkeoloji nüshasında yer almamaktadır.⁵⁹

Bundan sonra Elkas Mirza'nın görev yerine giderek Şah'ın kalelerini ele geçirmesi, verdiği mücadeleler, ardından Elkas'ın ihaneti ve Osmanlı donanmasının yaptığı seferler işlenmektedir. Yine bunlar *Süleyman-nâme*'de etraflı ve tumturaklı bir lisanla ele alınmışken *Târih-i Âl-i Osmân*'da sade bir dille anlatılmıştır. Bunun sonrasında *Târih-i Âl-i Osmân*'da Şehzade Mustafa'nın 1553 senesinde öldürülmesi hadisesi yer alır. Fakat *Süleyman-nâme* h.958/m.1551

51 Çukuryurt, *Matrakçı Nasuh Süleyman-nâme (1a-95b)*; Toklucu, *Matrakçı Nasuh'un Süleyman-nâmesi (96a-185b)*.

52 Çukuryurt, *Matrakçı Nasuh*, IX.

53 Tokluca, *Matrakçı*, IV.

54 Çukuryurt, *Matrakçı Nasuh*, 4.

55 Çukuryurt, *Matrakçı Nasuh*, 55.

56 Nasuh, *Târih-i Âl-i Osmân*, 408.

57 Nasuh, *Târih-i Âl-i Osmân*, 412; Çukuryurt, *Matrakçı Nasuh*, 58.

58 Krş. Nasuh, *Târih-i Âl-i Osmân*, 425; Çukuryurt, *Matrakçı Nasuh*, 80.

59 Bu kısımlar için bk. Nasuh, *Târih-i Âl-i Osmân*, 431-465.

tarihinde nihayet bulunduğu için onda söz konusu hadise bulunmamaktadır. Şu an için Nasuh'un 1551'den sonra *Süleyman-nâme'sini* devam ettirip ettirmediğine dair kesin bir bilgi mevcut değildir. Dolayısıyla 1561'e kadar devam eden *Târih-i Âl-i Osmân*'daki 1551 sonrasına dair bilgilerin esere *Süleyman-nâme'den* istifade edilerek yazılıp yazılmadığı hususu muallakta kalmaktadır. Bu noktada belirtilmesi gereken son bir husus da müsvedde halindeki Arkeoloji nüshasındaki hat ile *Târih-i Âl-i Osmân*'ın en önemli yazması olan Viyana nüshasında kullanılan hattın birbirine benzemesidir. Bu durum da Rüstem Paşa hayatta iken kaleme alınan Viyana nüshasının Matrakçı Nasuh'un elinden çıktığı düşüncemizi desteklemektedir.

D. Târih-i Âl-i Osmân ile Rüstem Paşa Arasındaki Bağ

Yukarıda etraflıca yapılan mukayeseler neticesinde *Târih-i Âl-i Osmân* müellifinin kim olduğuna dair kesin sayılabilecek bilgiler ortaya çıkmıştır. Bu kişinin Matrakçı Nasuh olduğu rahatlıkla söylenebilir. Fakat Rüstem Paşa'nın adıyla anılan *Târih-i Âl-i Osmân*'ın Paşa'nın kaleminden çıkıp çıkmadığı sorusu tabii olarak hatıra gelmektedir. Ayrıca Viyana nüshasının başında yer alan "Te'lif-i Rüstem Paşa" ifadesi de bu hususta şüphe uyandırmaktadır. Bütün bunlardan hareketle eserin Rüstem Paşa'nın kaleminden çıkma ihtimalini de tartışmak faydalı olacaktır. İlk olarak Rüstem Paşa'nın adının nerede ve nasıl geçtiğini belirtmek, genel manzarayı görebilmek adına önem arz etmektedir.

Eserde Rüstem Paşa'nın ismi ilk olarak Ayas Paşa'nın veba salgınında vefat ettiği 1539 senesinde kendisine vezaret verildiğinin belirtilmesiyle karşımıza çıkmaktadır.

Cün Ayâs Paşa mat'ün olup vefât itdi, Lutfi Paşa vezîr-i a'zam oldu. Ve sene-i mezbûrda **Rüstem Paşa** Anadolu beğlerbeğisi iken vezâret virildi.⁶⁰

Paşa'nın ismi ikinci kez, Süleyman Paşa'nın deniz seferinden dönüşüne değinildiği esnada zikredilmektedir:

Ol mahalde Süleymân Paşa, Hindistân seferinden gelüp İstanbul'a vusûl buldı ve vezâretde mukarrar olup erkânda Lutfi Paşa ve Süleymân Paşa ve Muhammed Paşa ve **Rüstem Paşa** oturdılar.⁶¹

Rüstem Paşa'nın isminin geçtiği diğer bir yer ise Kanuni'nin kızı Mihrümâh Sultan'la izdivacı esnasındadır:

Peç beği olan Ferenduş kıralınınun elçisi gelüp pâdişâhun elin öpdi. Ve andan pâdişâh hazretleri düğün tedârükün idüp cemî'-i etrâfun umerâsın okıyup mâh-ı mezkûrun on dördünde ibtidâ olunup on yedi gün âli ziyâfetler olunup vüzerâ vü umerâ, ulemâ vü sülehâ, küberâ ve gurebâ ri'âyetler olunup ve envâ' dürlü dürlü temâşâlar oldukdan sonra Sultân Bâyezid ve Sultân Cihângîr sünnet olunup ve kızları sultânı, **Rüstem Paşa**'ya virdiler.⁶²

Rüstem Paşa'nın isminin dördüncü kez zikri, padişahla beraber çıktıkları av anlatılırken görülmektedir:

Sene-i mezkûr şevvâlinün altısında pâdişâh hazretleri Lutfi Paşa'yla ve **Rüstem Paşa**'yla ve muhkem tecemmülâtle çıkup Malgara ve İpsala etrâfların avlayup andan Edrine Sarâyına

60 Nasuh, *Târih-i Âl-i Osmân*, 383.

61 Nasuh, *Târih-i Âl-i Osmân*, 384.

62 Nasuh, *Târih-i Âl-i Osmân*, 384.

varup birkaç gün divân eyledükden sonra...⁶³

Bir sonraki örnek, Kanuni'nin 1543'te düzenlediği II. Macaristan Seferi'ne değinilirken görülmektedir:

Fi'l-hâl emr vardukda gelüp vusûl buldılar ve hemân Anadolu ve Rûm-ili beğleri topları gemilerden çıkarup kal'anun cânib-i şimalisinde Muhammed Paşa ve Anadolu beğlerbeğisi İbrâhîm Paşa tevâbi'yle ve cânib-i şarkisinde Rûm-ili beğlerbeğisi Ahmed Paşa ve yeniçeri ağası ve cenûbından Bosna Sancağı beği Ulama ta'yîn olunup Vezîr-i A'zam Süleymân Paşa ile **Rüstem Paşa** dahi hisârün tedbîrine mübâşeret ü müdâvemet idüp gice ve gündüz ikdâm ü tâmm üzre oldılar.⁶⁴

Aynı yıl Sultan Süleyman'ın oğlu Şehzade Mehmed'in vefatını müteakip Şehzadebaşı Camisi'nin inşasının belirtildiği kısımda da Rüstem Paşa, Kanuni ile birlikte zikredilmiştir:

Merhûm Sultân Muhammed'ün üzerine binâ olunan câmi'nün binâsı bırakılıp ol gün bî-hadd kurbânlar ve tasaddukâtlar olundu. Andan pâdişâh-ı İslâm hazretleri Şehzâde Sultân Bâyezîd ve vâlideleri ve hemşireleriyle ve Süleymân Paşa ve **Rüstem Paşa** ile Burusa cânibine azîmet buyurulup...⁶⁵

Ardından Rüstem Paşa'ya sadâret pâyesi tevcih edilmiştir:

Ve andan mübârek ramazânun on üçünde Vezîr-i a'zam Süleymân Paşa ve Hüsrev Paşa azl olunup Mısır'da hükûmetleri zamânlarını teftîş olunmasına emr olunmuş kethüdâları irsâl olundu. Ve mâh-ı mezbûrun on yedisinde **Rüstem Paşa** hazretleri vezîr-i a'zam olup...⁶⁶

1547'de Safevî hükümdarı Şah Tahmasb'ın kardeşi Elkas Mirza İstanbul'a geldiğinde Mirza'yı ağırlayanlar arasında Rüstem Paşa da bulunmaktadır. Eserin bütünü göz önüne alındığında burada Rüstem Paşa için kullanılan sıfat ve temenniler diğer kısımlara göre daha sanatlıdır. Bu ifadelerin hemen hemen aynıısının Matrakçı Nasuh'un Arkeoloji Müzesi Kütüphanesi, 379 numarada kayıtlı müsvedde halindeki *Süleymân-nâme* nüshasında da geçtiği hatırlanmalıdır.

İrtesi mîrzâ-yı izzet-me'âb, devlet-i i'âb cenâb-ı rûkn-i âlişân ve sadr-ı âsaf-nişân, nâmûs-ı esrâr-ı saltanat-ı kâhire ve kâmus-ı bihâr-ı ma'delet-i zâhire müşîr-i efhâm ve vezîr-i a'zam **Rüstem Paşa yessera'llâhu mâ-yeşâ** hazretlerinin sa'âdet-hânelerine varup...⁶⁷

Diğer bir kısımda Rüstem Paşa, Konya'dan İstanbul'a dönüşü münasebetiyle zikredilmektedir:

Ol esnâda sipâhî-oğlanları ağası dahi İstanbul'dan gelüp leşkerün dönmesine icâzet getürdi ve İskender Paşa cânibinden iki dil ve başlu gelüp **Rüstem Paşa** anları alup ve dönüp İstanbul'a revâne oldılar.⁶⁸

Şehzade Mustafa'nın h.951/m.1553'te idamı anlatılırken bu işin müsebbibi olarak Rüstem

63 Nasuh, *Târîh-i Âl-i Osmân*, 384.

64 Nasuh, *Târîh-i Âl-i Osmân*, 401.

65 Nasuh, *Târîh-i Âl-i Osmân*, 409.

66 Nasuh, *Târîh-i Âl-i Osmân*, 410.

67 Nasuh, *Târîh-i Âl-i Osmân*, 425.

68 Nasuh, *Târîh-i Âl-i Osmân*, 467.

Paşa'nın gösterildiği aşağıdaki metin oldukça önemlidir. Bu kısım, eseri 1548 senesinden itibaren alarak 1561'e kadar getiren ikinci kalem tarafından yazılan bölümde yer almaktadır.

Andan hazâyin ü emvâli zabt olunup ve merhûmun vâlidesini ve oğlancuğunu Burusa'ya gönderilüp anda oturmaların emr eylediler. İş bu takdîr-i İlâhî ve hükûm-i şehenshâhî bi-hasebîz-zâhir **Rüstem Paşa'nun fitne vü keydiyle** vücûd bulup sâ'ir vüzerânun bu husûsda rızaları olmamağın husûsan Haydar Paşa, sâhib-i sa'âdetinün ol serv-i nihâl-güstere mütezecir ü mütehayyir olup mezkûr **Rüstem Paşa** ile kîl u kâl idüp muhâsama vü mücâdele eyleyicek pâdişâh-ı pelenk-intikâm hazretleri ikisin dahi vezâretten azl idüp karâr-gâhlarına irsâl eyledi.⁶⁹

Rüstem Paşa'nın zikredildiği diğer bir yerde de sadâretten azlinden sonra tekrar veziriâzam olduğu belirtilmektedir:

Bu esnâda Vezîr-i a'zam Ahmed Paşa'dan ba'zı muhâlif nesne sâdir olınmağın katl olunup **Rüstem Paşa** yine vezîr-i a'zam oldu.⁷⁰

Şehzade Bayezid'in İran'a sığınmasından sonra Tahmasb tarafından musâlaha için elçi gönderilmiştir. Rüstem Paşa da elçiyi karşılayan devlet erkânı arasındadır:

Böyle olduktan sonra elçi-i mûmâ-ileyhe ziyâfetler ve ri'âyetler olunup **Rüstem Paşa** ve Ali Paşa dahi elçiye başka başka ziyâfetler eyleyüp ve hil'at-i fâhireler giydürüp ve envâ'-i tezyînâtla atlar ve pîşkeşler gelüp muhkem ri'âyetler olınduktan sonra şâhun nâmesine cevâblar yazılıp dahi elçiye teslim olunup ve gitmesine icâzet virildi.⁷¹

Son varakta Rüstem Paşa'nın vefatı ile eser nihayet bulmaktadır:

Ve sene-i mezkûr şevvâli yigirmi sekizinde **Rüstem Paşa** fevt olup yeni Sultân Muhammed Câmî'inde defn eylediler.⁷²

Yukarıda Rüstem Paşa ile ilgili verilen iktibaslardan sonra eserin Paşa'ya ait olup olmadığı mevzuu daha rahat şekilde ele alınabilir. Öncelikle *Târih-i Âl-i Osmân*'ın Viyana nüshasının zahriyesinde geçen iki kayıt dikkat çekicidir. Bunlardan ilki: "Kitâb-ı Târih-i Âl-i Osmân te'lîf-i Rüstem Paşa yessera'llâhu lehû mâ-yeşâ. Âmîn."⁷³ şeklindedir. Doğal olarak bu kayıt, eserin Rüstem Paşa'nın kaleminden çıktığını düşündürmektedir.

Paşa'nın ölümünü müteakip eklendiği anlaşılan başka bir kayıt ise şu şekildedir: "Tevârîh-i Rüstem Paşa bi't-temâm. Sahîh nüshadur."⁷⁴ Bu kaydı düşen aynı kalem, 1b'deki serlevha yanına şu ifadeleri de yazmıştır: "Zuhûr-ı Osmân Gâzi'den mefhar-ı Âl-i Osmân merhûm Gâzi Sultân Süleymân aleyhi'r-rahmetü ve'l-gufrân hazretlerinin evâhir-i saltanatlarına gelince vezîr-i a'zam ve düstûr-ı mükerrem olanlar[dan] elli altıncısı merhûm Rüstem Paşa'dur."⁷⁵

Bu kayıtlardan da anlaşıldığı üzere Rüstem Paşa'dan sürekli üçüncü tekil şahıs olarak

69 Nasuh, *Târih-i Âl-i Osmân*, 468-469.

70 Nasuh, *Târih-i Âl-i Osmân*, 471.

71 Nasuh, *Târih-i Âl-i Osmân*, 484.

72 Nasuh, *Târih-i Âl-i Osmân*, 485.

73 Viyana nüshası, 1a.

74 Viyana nüshası, 1a.

75 Viyana nüshası, 1b.

bahsedilmektedir. Yani bir an için eserin müellifinin Rüstem Paşa olabileceğini düşünsek bile kitap boyunca kendisinden, terfiinden veya azlinden bir kere dahi “ben” zamiriyle bahsetmemiştir. Yukarıda Paşa'nın adının geçtiği yerlerden yapılan iktibaslar da bu görüşü desteklemektedir. Ayrıca Rüstem Paşa'nın adından sonra edilen Arapça dualarda geçen “hüve (o)” zamiri de müellifin Rüstem Paşa olamayacağı açık bir şekilde göstermektedir.

Yazmada ikinci bir kâtip/kalem/müstensih olarak düşünebileceğimiz kişi, eseri h.955/m.1549 tarihinden alarak 1561'e kadar getirmiştir. Yani eser, 1561 senesinde Rüstem Paşa'nın vefatının anlatımıyla bitmektedir. Ölmüş olan birinin bu eseri tamamlamış olamayacağı ortadadır. Müellifin kim olabileceği düşünüldüğünde akla gelen ilk isim ise Matrakçı Nasuh'tur. Çünkü bu tarihten sonraki hadiselerin anlatımında yine önceki kısımlarda olduğu gibi üslup bazı ufak farklarla devam etmektedir. Aynı zamanda bu son kısımdaki hadiselerin anlatımı, Nasuh'un 1551'e kadar gelen *Süleyman-nâme*'sinin beşinci ve son kısmı ile de kronolojik bakımdan benzerlik göstermektedir. Yani bu bölümün de Nasuh tarafından kaleme alındığı tahmin edilebilir. Fakat bundan sonra hatıra Şehzade Mustafa'nın katli mevzu gelmektedir. 1553'te gerçekleşen idamda Rüstem Paşa için kullanılan “*bi-basebi'z-zâbir Rüstem Paşa'nun fitne vü keydiyle vücûd bulup...*”⁷⁶ ifadesi, onu açık bir şekilde suçlamaktadır. Rüstem Paşa'nın teşvik ve iltifatları neticesinde bu eserin yazıldığı kabul edilecek olursa⁷⁷ Matrakçı Nasuh'un Paşa için bu tarz ifadeleri kullanması yine tereddüt uyandırmaktadır. Bu noktada da hatıra şu ihtimaller gelmektedir: Eğer bu ilave kısmı Nasuh yazmışsa kendisi Rüstem Paşa'nın ölümünü görmüştür ve en azından 1561'den sonra vefat etmiştir. Böylelikle kitabın h.955/m.1549'a kadar olan kısmını daha Rüstem Paşa hayatta iken yazmış, 1549-1561 yılları arasındaki hadiseleri ise onun ölümünün ardından sonradan tamamlamıştır. 1553'te vuku bulan Şehzade Mustafa'nın katli bu aralığa denk geldiği için bu kısmı Paşa'nın ölümünden sonra yazmış olabilir. Çünkü eserin bir tarihe kadar Rüstem Paşa henüz hayattayken yazıldığı kesin bir bilgidir. Bu durumu, yukarıda da değinildiği gibi eserde geçen dua ve temennilerden anlamak mümkündür.

Son kısım hakkında karışıklığın tam anlamıyla çözülememesindeki en önemli sebeplerden bir tanesi de Matrakçı Nasuh'un ölüm tarihinin kesin olarak bilinmemesidir. Hüseyin G. Yurdaydın kesin bir tarih olarak Nasuh'un 1564'te vefat ettiğini söylüyorsa da⁷⁸ bu bilgi son derece şüphelidir. Matrakçı Nasuh'un 1560'ta kesin olarak hayatta olduğuna dair bilgi Süleymaniye Ktp. Nuruosmaniye 2984 numaradaki *Umdetü'l-Hisâb* adlı nüshadan anlaşılmaktadır.⁷⁹ Nasuh'un kaleminden çıkan bu eserin ferağ kısmındaki “tahrîren fî evâhir-i ramazân el-mübârek sene 967 (Haziran 1560)” kaydı onun bu tarihte hayatta olduğunu göstermektedir. Fakat Yurdaydın'ın *Sicill-i Osmânî*'deki “*Nasûh Kethüdâ, ümerâdan olup 971 Ramazân'ının on altısında fevt olmuşdur.*” ifadesinden hareket ederek Nasuh'un İstabl-ı Âmire kethüdası iken 1564'te öldüğünü kaydetmesi şüpheli bir bilgidir.⁸⁰ Zira Nasuh'un ümeralığı yanında saray ahırlarında vazife aldığına dair herhangi bir kayıt mevcut değildir.

76 Nasuh, *Târîh-i Âl-i Osmân*, 469.

77 Nasuh, Kanuni Sultan Süleyman'ın 1548-1549'daki II. İran seferi için yazdığı eserini Rüstem Paşa'ya ithaf etmiş ve şu ifadeleri kullanmıştır: “Ol vezîr-i nâmdâr ve müşîr-i âli-mikdârün hüsn-i iltifât-ı bi-gâyeti sâye-perver olması ümidîyle...” Nasuh, *Menâzil*, 20.

78 Nasuh, *Menâzil*, 30; Yurdaydın, “Matrakçı Nasuh”, *DİA*, 28/143.

79 Matrakçı Nasuh, *Umdetü'l-Hisâb* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Nuruosmaniye, 2984), 177b.

80 Nasuh, *Menâzil*, 30. *Sicill-i Osmânî* müellifinin bu kaydı Süleymaniye Ktp. Esad Efendi 2142'deki bir defterden aldığı tespit edilmiştir. Bk. Davut Erkan, “Matrakçı Nasuh'un Hayat ve Eserleri Üzerine Notlar”, *Osmanlı Araştırmaları* 37 (2011), 185-186.

Onun ölümü için söylenebilecek en sıhhatli bilgi, *Umdetü'l-Hisâb*'da yer alan kayıttan hareketle, en azından 1560'ta hayatta olduğudur.

Bütün bu verilerin ortaya koyduğu netice, Rüstem Paşa'ya atıfla literatürde "Rüstem Paşa Tarihi" olarak bilinen eserin, müellif bağlamında Rüstem Paşa ile hiçbir bağının olmadığıdır. Önemli olan bir diğer husus da tam ve kâmil nüsha durumundaki Viyana nüshasından hareketle *Târih-i Âl-i Osmân* adını taşıyan söz konusu eserin Matrakçı Nasuh'un kendi çalışmalarıyla ihtisar ve sadeleştirme yoluyla hazırladığı bir tarih olduğudur.

SONUÇ

Tarihî dönem içerisinde çok kez Paşa'nın ismiyle beraber *Rüstem Paşa Tarihi* olarak zikredilen ve asıl ismi *Târih-i Âl-i Osmân* olması gereken eserin müellifinin kim olduğu makalemizin konusunu teşkil etmiştir. İlk kez 1923 senesinde Ludwig Forrer isimli bir oryantalistin Rüstem Paşa'nın ismiyle birlikte söz ettiği bu kronik, aynı araştırmacı tarafından özetlenerek Almanca da tercüme edilmiştir.

Kroniğin ihtiva ettiği olaylar bakımından bilinen en kâmil iki nüshası Avusturya Milli Kütüphanesi (Österreichische Nationalbibliothek) Cod. Mixt. 339 ile İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi TY2438 numarada kayıtlı olanlardır. İstanbul Arkeoloji Müzesi, İngiltere ve Fransa kütüphanelerinde bulunan diğer nüshalar ya eksik yahut da en geç 955/1549 senesine kadar gelmektedir. Bunlardan Viyana nüshasının Rüstem Paşa henüz hayatta iken kaleme alınmaya başlanması önemlidir. Toplamda 293 varak olan söz konusu nüshanın son 18 varacağının ise Rüstem Paşa'nın vefatından sonra yazıldığı tespit edilmiştir. Zira eser Rüstem Paşa'nın 1561 senesindeki vefatıyla tamamlanmaktadır.

Târih-i Âl-i Osmân'ın müellifinin XVI. asrın velut simalarından olan ve matematik, silahşörlük, minyatür, tarih gibi alanlarda önemli eserler veren Matrakçı Nasuh olabileceği görüşü, ilk kez 1965 senesinde yine aynı müverrih üzerine en etraflı çalışmayı yapan Hüseyin Gazi Yurdaydın tarafından ileri sürülmüştür. Sözü edilen tarih hakkında 1923 senesinde Almanca bir çalışma hazırlayan Ludwig Forrer, Nasuh'a dair böyle bir atıfta bulunmamıştır. Yurdaydın akademik mesaisinin önemli bir kısmını Matrakçı Nasuh'a ve eserlerine hasretmiştir. Fakat daha çok Nasuh'un muhtelif parçalar halinde bulunan ve bazıları isimsiz olan *Süleyman-nâme* nüshalarının tespiti, tahlili ve bir araya getirilmesi üzerine çalıştığından Rüstem Paşa'ya atfedilen tarih hakkında yaptığı tetkikler birkaç sayfaya sınırlı kalmıştır. Yurdaydın'ın tespitleri bizim için de yol gösterici olmuş ve Nasuh'un parçalar halinde bulunan bütün eserlerini etraflıca incelememiz sonucunda ulaşılan neticelerle *Rüstem Paşa Tarihi* adıyla bilinen *Târih-i Âl-i Osmân*'ın Nasuh'a âdiyeti kesinlik kazanmıştır. Ayrıca Paşa'nın adına izafe edilen bu kroniğin müellifinin neden Rüstem Paşa olamayacağı da delilleriyle belirtilmiştir. Yalnızca 955/1549 tarihinden sonra Rüstem Paşa'nın ölümünü müteakip eklendiği anlaşılan ve 1561 yılında Paşa'nın vefatı ile nihayet bulan bölümün ise Nasuh tarafından mı yoksa başka bir kişi tarafından mı esere konulduğu hususu muğlak kalmaktadır. Bu bölümde kâtibin/müstensihin değiştiği zannedilmektedir. Zira kitaba son noktanın konulduğu 980/1572-1573 dolayları, Rüstem Paşa'nın vefatından yaklaşık 11 sene sonrasındır. Ayrıca 1553'te vuku bulan ve her fırsatta Rüstem Paşa ile beraber zikredilen Şehzade Mustafa'nın katli mevzusu

da söz konusu aralığa denk gelmekte ve bu bölüm anlatılırken hadisenin “Rüstem Paşa'nın fitne ve keydiyle (hile, tuzak) vücud bulduğu” belirtilmektedir. Bundan önceki kısımlarda ise Rüstem Paşa her fırsatta hayır dua ve temennilerle anılmaktadır. İlerleyen zamanlarda Nasuh ile Rüstem Paşa'nın arasının bozulmuş olabileceği ihtimali düşünülebilirse de bu zannı kuvvetlendirecek herhangi bir delil şimdilik mevcut değildir. Eserin üçüncü yani son kısmı hakkında kesin bir hükümde bulunamamak Nasuh'un ölüm tarihini kesin olarak bilemememizden de ileri gelmektedir. Onun ömrünün son safhası hakkında söylenebilecek en kesin bilgi, kendi elinden çıkmış olan *Umdetü'l-Hisâb* adlı eserinin sonunda yer alan tarihten hareketle Haziran 1560'ta hayatta olduğudur. Bunun dışında Nasuh için kesin olarak verilen ölüm tarihleri herhangi bir ilmî delile dayanmamaktadır. Son olarak Viyana nüshasındaki hattın Topkapı Sarayı ve Arkeoloji Müzesi kütüphanelerinde Matrakçı Nasuh'un kaleminden çıktığını bildiğimiz nüshalarla benzerlik göstermesi de Rüstem Paşa hayatta iken yazılan Avusturya nüshasının Nasuh'a aidiyeti görüşünü kuvvetlendirmektedir.

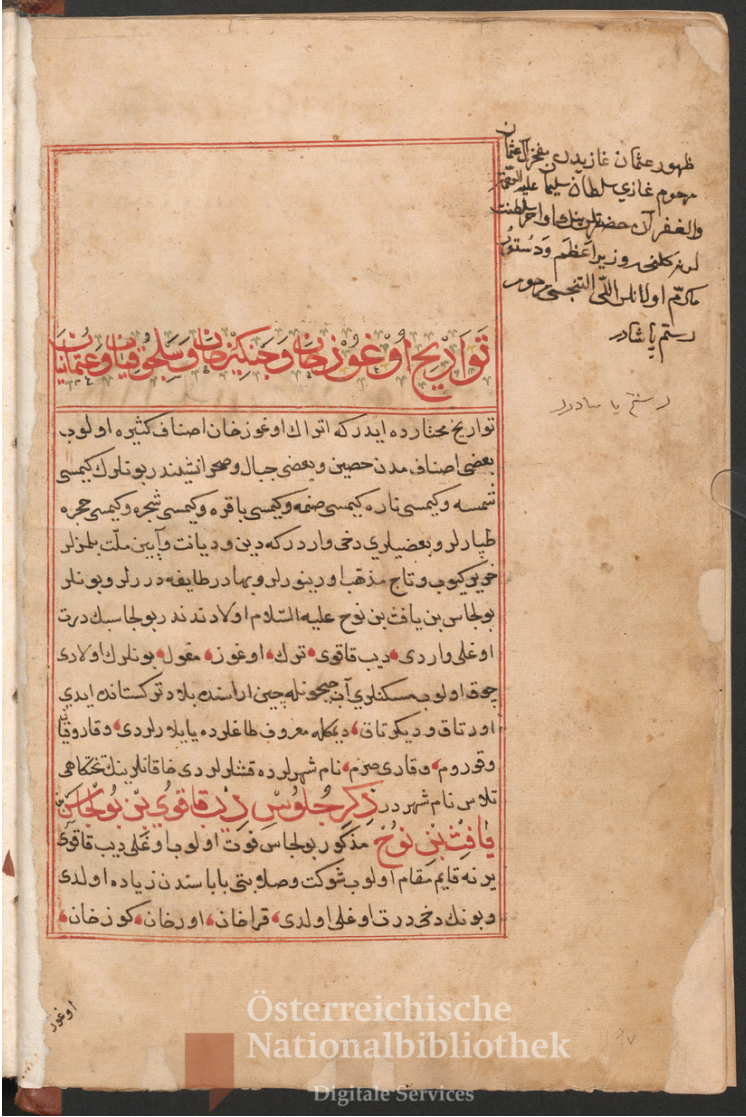
Sonuç olarak Matrakçı Nasuh'un biyografisi yazılırken eserleri arasına *Târîh-i Âl-i Osmân*'ın da eklenmesi, vefatı için biyografi ve ansiklopedi maddelerinde tekrarlanan “(ö. 971/1564)” senesinin ise “(ö. 967/1560'tan sonra)” şeklinde düzeltilmesi doğru olacaktır.

KAYNAKÇA

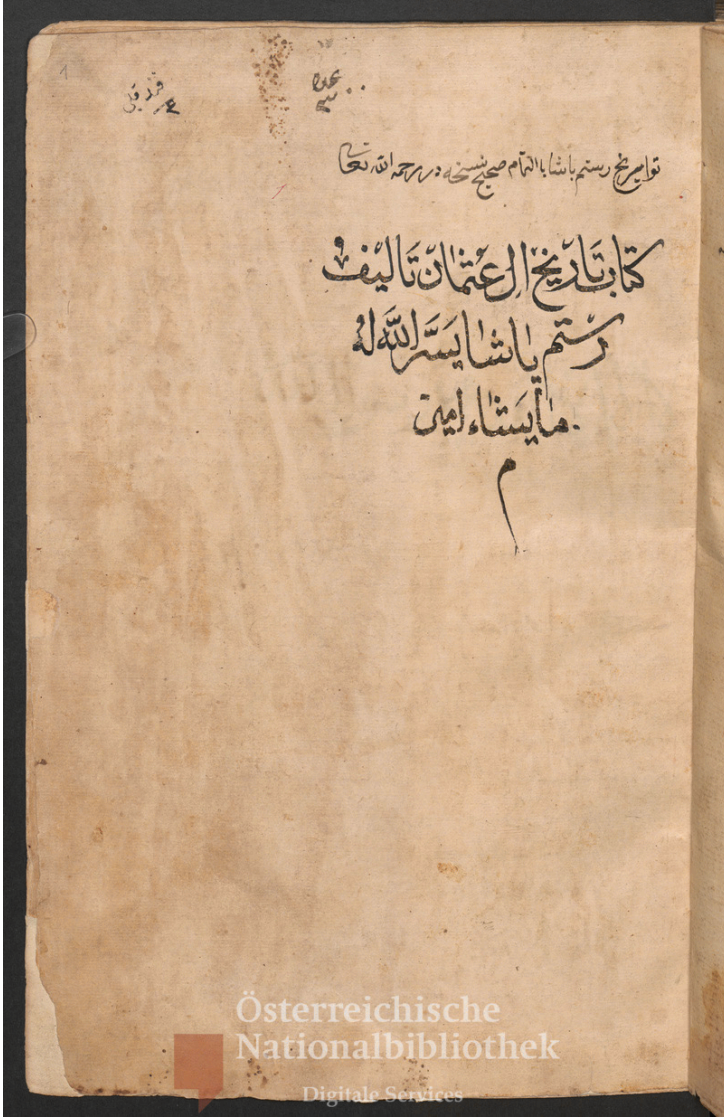
- Atik, Kayhan. *Lütfi Paşa ve Tevârih-i Âl-i Osman*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2001.
- Babinger, Franz. *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*. çev. Coşkun Üçok. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1982.
- Bloch, Edgar. *Catalogue des Manuscrits Turcs*. Paris: Bibliotheque Nationale, 1933.
- Browne, Edward G. *A Hand-list of the Muhammadan Manuscripts*. Cambridge: University Press, 1900.
- Çukuryurt, Sinan. *Matrakçı Nasuh Süleyman-nâme (1a-95b)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2003.
- Erkan, Davut. "Matrakçı Nasuh'un Hayatı ve Eserleri Üzerine Notlar". *Osmanlı Araştırmaları Dergisi* 37 (2011), 81-197.
- Erkan, Davut. *Matrakçı Nasuh'un Süleyman-nâmesi (1520-1537)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2005.
- Forrer, Ludwig. *Osmanische Chronik Des Rustem Pascha*. Leipzig: Mayer and Müller, 1923.
- İnan, Göker. *Rüstem Paşa Tarihi (H.699-968/M.1299-1561): İnceleme-Metin, vr. 120b-vr. 293b*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011.
- Konyalı, İbrahim Hakkı. "Osmanlı Sultanları Tarihi". *Osmanlı Tarihleri I*. 323-369. İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1949.
- Matrakçı Nasuh. *Matla'-ı Dâsitân-ı Sultân Süleymân Hân*. İstanbul: Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Revan, 1286.
- Matrakçı Nasuh. *Mecmaü't-Tevârih*. Paris: Fransa Milli Kütüphanesi, Türkçe Yazmalar, 50.
- Matrakçı Nasuh. *Târih-i Âl-i Osmân (Rüstem Paşa Tarihi Olarak Bilinen)*. haz. Göker İnan. Ed. Erhan Afyoncu. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019.
- Matrakçı Nasuh. *Târih-i Feth-i Şikloş, Estergon ve İstol[ni]-Belgrad*. İstanbul: Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Hazine, 1608.
- Matrakçı Nasuh. *Târih-i Sultân Bâyezîd ve Sultân Selim*. Londra: British Museum, Or. Dem, 23,586.
- Matrakçı Nasuh. *Beyân-ı Menâzil-i Sefer-i Irakeyn-i Sultân Süleyman Han*. haz. Hüseyin G. Yurdaydın. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1976.
- Matrakçı Nasuh. *Fetih-nâme-i Karaboğdan*. İstanbul: Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Revan, 1284/2.
- Matrakçı Nasuh. *Târih-i Âl-i Osmân (Rüstem Paşa Tarihi)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, Türkçe Yazmalar, 2438.
- Matrakçı Nasuh. *Târih-i Âl-i Osmân (Rüstem Paşa Tarihi)*. Viyana: Avusturya Milli Kütüphanesi, Cod. Mixt, 339.

- Sinan avuş. *Tarih-i Feth-i Şikloş ve Estergon ve İstol[n]ibelgrad*. ed. Tülay Duran. İstanbul: Kùltür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1987.
- Toklucu, Ahmet. *Matrakçı Nasuh'un Süleyman-nâmesi (96a-185b)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010.
- Yurdaydın, Hüseyin G. "Matrakçı Nasuh'un Hayatı ve Eserleri ile İlgili Yeni Bilgiler". *Bellekten* 39/14 (1965), 329-354.
- Yurdaydın, Hüseyin G. "Matrakçı Nasuh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28/143-145. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Yurdaydın, Hüseyin G. *Matrakçı Nasuh*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1963.

EKLER

Ek 1: *Tarih-i Âl-i Osmân (Rüstem Paşa Tarihi)* Avusturya Milli Kütüphanesi
 Cod. Mixt. 339 numarada kayıtlı nüshanın 1b yüzü.

Ek 2: Aynı nüshanın zahriye kısmı. Buradaki “Kitâb-ı Târîh-i Âl-i Osmân, te'lif-i Rüstem Paşa” notu, eserin Rüstem Paşa tarafından yazıldığı yanılığının yaygınlaşmasında etkili olmuştur.

Don Kazakları'nın Osmanlı Topraklarına Göçü ve İgnat Nekrasov'un Vasiyeti

THE MIGRATION OF THE DON
COSSACKS TO THE OTTOMAN
LANDS AND THE WILL OF
IGNAT NEKRASOV

YUSUF İSLAM YILMAZ*

ÖZ ABSTRACT

Bu makalede Kazakların Karadeniz'in kuzey steplerinde bir topluluk olarak ortaya çıktıkları 15. asırdan itibaren yaşadıkları coğrafyanın güçlü devletleri olan Çarlık Rusyası, Lehistan, Kırım Hanlığı ve Osmanlı Devleti'ne siyasi ve sosyal manada nasıl etkileri olduğu ele alınmaktadır. Çalışmanın giriş kısmında Kazak ve Ataman kelimelerinin etimolojisine odaklanılmış Don Kazakları ile Osmanlı-Rus münasebetleri incelenmiştir. Don Kazakları, atamanları İgnat Nekrasov liderliğinde anlaşmazlığa düştüğü Rusya'dan Osmanlı toprakları olan Kuban bölgesine ve sonrasında Anadolu'ya ve Rumeli'ye göçmüşlerdir. İgnat Nekrasov, Osmanlı Devleti topraklarında yaşadıkları dönemde kimliklerini ve inançlarını korumak için sıkı kurallar içeren bir vasiyetname kaleme almış ve onun liderliğindeki Don Kazakları da bu kurallara sıkı sıkıya uymuşlardır. Böylece iki yüz elli yıldan fazla Anadolu'da yaşayıp dillerini, kültürlerini korumuş ve 1960'lı yıllarda, hem nüfuslarının azalması hem de evlilik problemleri gibi bazı nedenlerle Amerika ve Rusya'ya göç ederek Anadolu topraklarını terk etmişlerdir. Bu çalışma Osmanlı belgelerinde İgnat, Ağnad ve İnat Kazakları olarak adlandırılan bu toplulukların iki buçuk asırlık yaşayışlarına Türk ve Rus kaynakları üzerinden genel bir çerçeve çizmeyi amaçlamıştır.

Anahtar Kelimeler: Don Kazakları, Ataman, Çarlık Rusya, Osmanlı Devleti, İgnat Nekrasov.

This article studies the Cossacks, a group of people that emerged in the northern steppes of the Black Sea during the fifteenth century. It mainly focuses on the community's political and social effects on the powerful states of the geography, namely Tsarist Russia, Poland, the Crimean Khanate and the Ottoman Empire. After examining the etymology of Cossack and Hetman in the introductory part, it analyzes Don Cossacks' relations with the Ottomans and the Russian state. Don Cossacks migrated from Russia, where they had a dispute under the leadership of their Hetman Ignat Nekrasov, to the Ottoman lands. Nekrasov's will strictly asked Don Cossacks to protect their identity and beliefs after his death during the period. In this manner, they lived in Anatolia for more than two hundred and fifty years and preserved their language and culture. In the 1960s, they migrated to the USA and Russia due to some customary reasons related to marriage and population decrease. By scrutinizing Don Cossacks' changing contexts, this study aims to draw a framework for the life of the community through the lens of Ottoman documents and Turkish and Russian sources.

Keywords: Don Cossack, Hetman, Russian Empire, Ottoman Empire, Ignat Nekrasov.

MAKALE BİLGİSİ | ARTICLE INFORMATION

Makale Türü: Araştırma Makalesi | Article Type: Research Article
Geliş Tarihi: 10 Şubat 2021 | Date Received: 10 February 2021
Kabul Tarihi: 20 Mart 2021 | Date Accepted: 20 March 2021

ATIF | CITATION

YILMAZ, Yusuf İslam. "Don Kazakları'nın Osmanlı Topraklarına Göçü ve İgnat Nekrasov'un Vasiyeti". *Kadim* 1 (Nisan 2021), 37-52.

* Doktora Öğrencisi, Cumhuriyet Üniversitesi, Tarih Bölümü, yusufiy88@gmail.com, ORCID: 0000-0002-1628-5907.

GİRİŞ

19. Asrın sonlarında Osmanlı Devleti ve Çarlık Rusyası arasında Karadeniz'in kuzey steplerinde başlayıp Balkanlar ve Doğu Anadolu'da devam eden hakimiyet mücadelesinin ilk safhasında Ruslar, başlangıçta Nogay ve Kalmuklar'ı nihayetinde ise kendine has özellikler göstererek bir topluluk haline gelmiş olan Kazakları kullanarak üstünlük kurmaya çalışmıştır. Rusya, Osmanlı hakimiyetinin güçlü olduğu Kırım'da ise hanedan içi çatışmaları körükleyerek Kırım Hanlığı'nı yıpratmaya ve bölgede de hakimiyet kurmaya girişmiştir. Ortodoks hıristiyan olan bu Kazak grupları yaşadıkları bölgeye göre Don, Terek, Dinyeper olmak üzere üç ana gruptan müteşekkil idi. Bu gruplardan Dinyeper Kazakları Lehistan kontrolünde iken Don ve Terek Kazakları üzerinde Rus hakimiyeti bulunmaktaydı. Ruslar bu hakimiyeti Kazakların malzeme ve silah gibi çeşitli ihtiyaçlarını karşılamak suretiyle elde tutuyordu. Ancak Kazakların merkezi otoriteye karşı kural tanımaz tutumları bu iki grup arasındaki ilişkinin kırılmasına sebep olmuştu. Kazakların Osmanlı, Leh ve Rus devletlerinin Kuzey Doğu Avrupa topraklarındaki egemenlik mücadelesinde önemli bir rol oynamaları ve zaman zaman taraf değiştirmeleri bölgede istikrarsızlığa ve siyasi gerginliğe sebep oldu.

Fatih Sultan Mehmed döneminde Osmanlı Devleti'nin Kefe ve Azak fetihleriyle başlayan hakimiyeti Kazakların yıpratıcı akınlarıyla zayıflamış, hatta İstanbul ve Kuzey Anadolu bu akınlardan ciddi biçimde etkilenmişti. Osmanlı Devleti bu tehlikeyi savuşturmak için özellikle Kırım Hanları nezdinde seferler tertip etmişse de netice elde edememişti.¹ Kazakların yaptığı bu cüretkâr akınlar adeta Rusların bölgedeki yayılmacılığının habercisi idi. Ruslar bizzat saldırılara başlayana kadar Kazakları aktif olarak kullanmış ve 17. asır Osmanlı Devleti için kuzeyde Lehistan ve Rusya ile savaşlarla geçmişti.

18. asrın başlarında Kazaklar Osmanlı Devleti için büyük bir tehdit olmuş ve Osmanlı Devleti'nin Rusya ve Lehistan ile yapılan diplomatik yazışmalarda ana gündem maddelerinden birisini teşkil etmişti. Başkanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan çok sayıda belgenin yanında mühimme, name-i hümayun gibi önemli defterlerde Kazaklar, Osmanlıların Rusya ile gerçekleştirdiği yazışmalarda Kazaklara kapsamlı bir şekilde yer verilmiştir. Bu defterlerden 70 numaralı mühimme defteri² Kazaklar'ın Azak civarında gerçekleştirdiği akınlarla alakalı Azak beyine yazılan hükümleri içerirken; 7 numaralı Name-i Hümayun Defteri³ ise 1714/15 yılında yapılan barış ve ateşkes antlaşmalarının yenilenmesi, özellikle Don Kazaklarının Çerkes ve Nogaylara tacizlerinin sonlandırılmasını, o güne kadar verilen zararların ise karşılanmasını isteyen mektuplardan oluşmaktadır.

1. Kazak Adının Etimolojisi ve Rus Kazakları

Kazak kelimesinin dil bilimi açısından incelenmesinde Türk ve Rus literatüründe farklı görüşler bulunmaktadır. Türk kaynaklarında Kazak; kendi başına buyruk hareket eden

1 İlk olarak 16. asrın ortalarında başlayan Kazak akınları bu asrın sonlarında Osmanlı hakimiyetindeki tüm Karadeniz sahillerini tehdit etmiş, 1614 yılında Sinop, 1615 yılında İstanbul, 1616'da Kefe, 1624'te yine İstanbul'a, 1625'te Trabzon'a uğramış ve devlet bu saldırılarda çaresiz kalmıştı. Kazaklar bu akınlarda yalnız yağma yapmamış ahaliyi de esir alarak geri dönmüşlerdi.

2 Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Bab-ı Asaflı Name-i Hümayun Defteri* (A.İDVNSNMH.d), 70/503, 1001 (1592/1593).

3 BOA, A.İDVNSNMH.d, nr. 7'de kayıtlı defterle alakalı bk. Havvanur Sarı, "Osmanlı Diplomasisinde Bir Kaynak: Nâme-i Hümayun Defterleri ve 7 Numaralı Defterin Tanıtımı", *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi* 6 (2020), 1 – 26.

yiğit, cesur, bağımsız, bekar, yurtsuz olarak açıklanmıştır. Halil İnalıcık, Kazak kelimesini açıklarken “kaçak” kelimesinden türediğini ve Moldova’dan Hazar Denizi’ne uzanan geniş sahada otoriteden kaçan köylü ve askerlerin sığındığını ve zamanla bunların hepsinin Kazak olarak adlandırıldığını belirtmiştir. İnalıcık’a göre Hanların otoritesini tanımayıp bu bölgeye sığınan kaçak kimseler müslüman olmakla birlikte Türk-Moğol kültürüne bağlı idiler. “Deşt-i Kıpçak” olarak adlandırılan coğrafyanın batı bölgelerinde ise Lehistan ve Rusya’dan gelen çeşitli kökenden insanlar yaşamıştır. Bunlar da kendilerinden önce bölgeye gelmiş olan Türk-Tatar ve Çerkes Kazakların kalıntıları ile karışmış ve onların adet ve geleneklerini kabul etmişlerdir.⁴

Rus araştırmacılar Kazak kelimesinin tanımlanması konusunda görüş ayrılığına sahiptir. Araştırmacıların önemli bir kısmı Kazak kelimesinin Turani kökenden olduğunu kabul ederken kimi çalışmalar kelime kökenini Avrupa ile ilişkilendirmektedir. Turani kökeni kabul eden araştırmacılar kelime manasını gözüpek, özgür adam, hafif silahlı savaşçı olarak açıklarken, Avrupa bağlantısı kuran araştırmacılar beyaz anlamına gelen “kos” ve geyik anlamına gelen “sahi” kelimelerinden türediğini iddia etmektedir.⁵ Çarlık döneminde kaleme alınan “*Istoriya ili povestvovania o Donskikh kozakakh*” isimli çalışmada ise Kazakların başlangıçta Kafkasların kuzey bölgesinde yaşayan Çerkes ve Dağlı halklardan olduğunu ancak zamanla Ortodoks Hıristiyanlığın bunlar arasında yayılması neticesinde Moskova ve Rusya ile yakınlaşma başladığı iddia edilmiştir.⁶ Rus araştırmacı S. Sagnaeva ve Y. Frayonova Kazak toplumunu oluşturan halklar arasında Belarus, Güney Slavları, Tatar, Mordvinler, Başkir, Kalmık, Nogay, Çeçen, Ermeni, Türkmen, Buryat gibi Moğol, Türk, Slav ve Kafkasya bölgesinin yerli kavimlerinden kabilelerin yer aldığını ancak 15. asrın başlarında Ortodoks Hıristiyanlık ve Çarlık Rusya’sının etkisiyle bunların tek bir inanç ve dil etrafında kümelenildiğini yazarak Aleksandr Rigelman’ın iddiasına ekleme yapmışlardır.⁷ Rus yazar Platanov’a göre Kazaklık toprak köylülüğünün kölelik ile istismarından doğmuştur. Ključevski ise serf yani toprak köylüsü iken yerleşik hayattan göçebe, hür ve başıboş bir hayata geçen Ruslar’a Kazak denildiğini kabul etmiştir.⁸

Türk ve Rus literatüründe yapılan karşılaştırma ekseriyetle göstermektedir ki Kazak adı etimolojik olarak Türkçe kökenlidir. Kıpçak bozkırlarında otorite tanımadan yaşayan gruplar zamanla inanç birliği etrafında kümelenmiştir. Onların tamamına “Kazak” adı verilmesi 15. asrın başlarında gerçekleşmiştir. Farklı etnik kökenden insanlar otorite olmadan yaşamının cazibesıyla bölgeye göçerek tarım, hayvancılık, balıkçılık, yağma gibi farklı meşgalelerle uğraşmışlardır.

4 Halil İnalıcık, “Karadeniz’de Kazaklar ve Rusya: İstanbul Boğazı Tehlikede”, *Çanak Kale Savaşları Tarihi*, ed. Mustafa Demir (İstanbul: Değişim Yayınları, 2008), 59; Keith Hitchins, “Kazaklar”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)* (Erişim 08 Şubat 2021); Mustafa Kalkan, “Sovyetler Döneminde Kazakların Göç Hareketleri ve Anadolu’da (Altay Köyünde) İskân Edilişleri”, *Türklük Bilimi Araştırmaları* 21 (Nisan 2007), 125.

5 A. Skrilov ve G. Gubarev’in çalışmasında “Kos” ve “Sahi” kelimelerinin İskit kökenli olduğunu İsa döneminde kaleme alınan eserlerde Yunan coğrafyacılarının Karadeniz’in kuzey steplerinde yaşayan kavimleri “Kossahi, Gasakos, Kazagos, Kasakos” kelimeleriyle tanımladıklarını kaleme almış, özellikle Don nehri etrafında bu kavmin yaşadığını iddia etmiştir. A. İ. Skrilov - G.V. Gubarev, *Kazaçiy Slovar-Spravoçnik* (Ohio 1966), 1/173-174.

6 Aleksandr Rigelman, *Istoriya ili Povestvovania o Donskikh Kozakakh* (Moskva 1846), 1.

7 S. Sagnaeva - Y. Frayonova, “Kazaki”, *Bolşaya Rossiyskaya Entsiklopediya* (Erişim 1 Ocak 2021).

8 Ziyaeddin Fındıklıoğlu, “Rus Kazakları Etrafında Nazariyeler ve Bir Ek”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* 23/3-4 (Ağustos 2015), 152.

Çalışmanın başında temas edildiği gibi Don, Terek ve Dinyeper olmak üzere üç ana gruba ayrılan Kazaklar yaşadıkları bölgelerdeki nehirlere göre isimlendirilmekteydiler. Terek nehri etrafında yaşayan Terek Kazakları, Don nehri boyunca yaşayan Don Kazakları ve Dinyeper nehri etrafında yaşayan Dinyeper (Zaparog) Kazakları olarak adlandırılıyordu. Bu gruplarından en büyüğünü Dinyeper Kazakları oluşturmaktaydı. Bugünkü Rusya, Beyaz Rusya ve Ukrayna sınırlarından 2290 km yol geçerek Karadenize dökülen Dinyeper veya Türkçe adıyla Özi/Özü nehri etrafında bölgede büyük bir güç olarak yer alan Kazak grubu Lehistan'a bağlıydı. Dinyeper Kazakları kendi içerisinde Barabaş, Sarıkamış ve Potkalı diye üç gruba ayrılmıştır. Bunlar zaman zaman Leh ve Rus topraklarına da saldırmaktan ve geçimlerini yağma ve çapuldan kazanmaktan geri durmamışlardır.⁹ Don ve Terek Kazakları ise Rusya'ya bağlıdır. Rusya, Don ve Terek Kazaklarını malzeme, silah ve özellikle barut tedarikiyle kontrol altında tutmaktadır.¹⁰ Don ve Terek Kazakları özellikle ateşli silahları etkin kullanarak yağmacılıkla meşgullerdir. Ateşli silahların etkin kullanılması atlı göçebelere karşı üstünlük kurulmasını sağlamış ve bin yıllık Türk-Moğol egemenliği bölgede sona ermesine ermişti.¹¹ Merkezi otoriteyi önemsemeyen, özgürlüğüne düşkün Kazaklar her ne kadar erzak, silah, barut ve sair tedarikler için Rusya'ya bağımlı olsalar da bazen taraf değiştirmeleri veya bağımsız hareket etme çabaları bölgede istikrarsızlığa sebep olmuştur.

2. Don Kazakları ve Osmanlı-Rus Münasebetleri

Don nehri, Rusların toprak köylülerine uyguladığı ağır politiklardan kaçanların ve bölgede başıboş yaşayan grupların 15. asır sonlarında toplanmaya başladığı bir bölge olmuştur. Zamanla Don Kazakları adını alacak bu insanlar otoritenin olmadığı topraklarda tarım, hayvancılık ve avcılıkla ve bunlarla da yetinmeyerek yağmayla geçimlerini sağlamışlardır. Rusya yönetiminden hoşnut olmayan grupların zamanla bölgeye gelmesiyle askeri anlamda önemli bir güç haline gelen Don Kazakları, Kırım Hanlığı ve Osmanlı Devleti'ne karşı yağma hareketleriyle savaş tecrübelerini geliştirerek 16. asrın ikinci yarısında bölgede büyük bir tehdit haline gelmişlerdir. Özellikle IV. İvan zamanında Rusların Kazaklara tahıl, silah ve barut temin etmesi Kazakları Rusya'nın emri altına itmiştir. Ruslar çeşitli tedarik sağlamanın yanında ticarete de özel imtiyazlar tanıyarak Kazakların Rusya bağlarını güçlendirme gayreti gütmüş; vergisiz ticaret imtiyazıyla beraber para, ekmek, kumaş, barut, kurşun yardımı yapmıştır.¹²

Kazakların, Azak Kalesi ve çevresinde akınları 17. asırda da devam ederek Kerç ve çevresine, 1614'te Zaporog Kazaklarıyla beraber Sinop'a, bir yıl sonra da Trabzon'a kadar gelerek Kırım Hanlığı ve Osmanlı Devleti için büyük problemlere sebep olmuştur. Osmanlı Devleti ise bu durumda Rusya'yı sert dille uyarılmış, Kazak akınlarına çözüm bulmamaları halinde bunun iki devlet arasında savaşa sebep olacağını dile getirmiştir. Osmanlı Devleti Rusya'ya şayet Kırım Hanlığı ve Osmanlı Devleti topraklarına Kazak akınları devam ederse Tatar akınlarıyla karşılık verileceği uyarısını yaparak Rusya'yı zora sokmuştur. Rusya,

9 Memet Yetişgin, "Rusların Türk Toprakları Üzerinde Yayılmasının Sebepleri Üzerine Bazı Düşünceler", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 16 (2006), 693.

10 Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya* (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990), 7.

11 İnalçık, "Karadeniz'de Kazaklar ve Rusya", 59.

12 Sinan Yüksel, "Don Kazaklarının Azak'ı İsgalleri (1637-1642)", *Tarih Araştırmaları Dergisi* 30/49 (Mayıs 2011), 207-208.

Kazaklara kendi menfaatlerine aykırı hareketlerini sona erdirmelerini, aksi halde Tatar akınlarıyla ortaya çıkacak zararın sorumluluğunun Kazaklara ait olacağını söylemelerine rağmen Kazaklar saldırılarına son vermemişlerdir. Bu durumda Rusya, Osmanlı Devleti'yle yaptığı yazışmalarda Kazakların eylemlerinin sorumluluğunu üzerlerine almayı, onların kendilerini dinlemediğini, tüm sorumluluğun Don Kazaklarına ait olduğunu bildirmiştir.¹³ Özellikle Azak Kalesinin işgali Don Kazaklarının askeri gücünü ve Osmanlı Devleti'nin bölgedeki çaresizliğini göstermesi bakımından önemlidir. Rusya 16. asrın başından 18. asra kadar dönem dönem kırılmalık gösterse de Don Kazaklarını özellikle Azak ve çevresinde kullanıp Osmanlı Devleti'nin bölgedeki hakimiyetini yıpratırken; Kazaklar yaşam biçimleri sebebiyle yağma amacıyla Rusya'nın amacına hizmet etmişlerdir.¹⁴

Rus çarı I. Petro'nun reformları ülke içinde pek çok bölgede hoşnutsuzluklara sebep olmuştur. Özellikle Küçük Kaynarca Antlaşmasıyla Rusların Karadeniz'in kuzeyinde ellerinin güçlenmesiyle sıkça Moskova'nın emirlerine aykırı hareket eden bu gruba ihtiyaç kalmamış ve Rusya, Kazaklara karşı tutumlarını değiştirmiştir.¹⁵ Bu da Kazak grupları arasında Bulavin, Pugaçev¹⁶ gibi isimlerle anılan isyanlara sebep olmuştur. Bulavin isyanının önemli liderleri arasında yer alan İgnat Nekrasov zamanla isyanın lideri haline gelecek ve isyandaki başarısızlık sonrası Türk toprakları olan Kuban boyuna; oradan da Anadolu ve Balkanlara uzanan göçün ilk adımını atacaktır.

Çarlık Rusyası'nın merkezi otoritesine saygı duymayan Kazaklar kendi ideallerine sıkı sıkıya bağlıdır. Çarlık Rusyası ile kırılmalık ilişkileri Çarlar ve Çariçelere karşı aşağılayıcı, alaycı ifadeler kullanmalarında kendini göstermektedir. Nekrasov Kazakları I. Petro'ya, küçümseyen, ihmal gösteren çar anlamına gelen "Çar Yerokhoy" adını vermişlerdir. Bu tavır gelenek halini almış ve sonraki dönemlerde II. Katerina için de aşağılayıcı isimler takılan mektuplar gönderilmiştir.¹⁷

Kazaklar Rusya ile ilişkilerinde karmaşık ve çelişkili bir seyirde ilerleyip kimi zaman yakınlaşırken kimi zaman uzaklaşmış ve "kardeş" Rusya ile ilişkiler koparken "düşman" Türkler veya Lehler ile iş birliğine girmekten çekinmemişlerdir. Bunun temel sebebi Kazak toplumunun siyasi anlayışlarının kendine has birtakım özellikler göstermesidir. Monarşi ve cumhuriyetçi hükümet biçimlerinin her ikisinin de özelliklerinin görüldüğü Kazak toplumu otoriteye hizmet etme fikrine uzak bir tutum sergilemiştir.¹⁸

3. Ataman adı ve İgnat Nekrasov

Kazakların liderlerine verilen unvan "Ataman"dır. Fransız Türkolog Rene Giraud'un çalışmalarını kaynak alan araştırmacıların eserlerinde Ataman kelimesinin kökeninin

13 Aleksey Andreyevich Novoselskiy, *Borba Moskovskogo Gosudarstva S Tatarami V Pervoy Polovine XVII. Veka* (Moskva, 1948), 130-132.

14 D. V. Sen, "Pereseleniye Kubanskikh Kazakov-Nekrasovtsev v Osmanskuyu Imperiyu v 18. V.", *Lipovane Istoriya i Kultura Russkikh-Starobryadtsev* 5 (2008), 23-25.

15 Mehmet Çetin, "Osmanlı Devleti'nde Savaşçı Toplulukların Sosyo-Ekonomik Analizi: Ağnad Kazakları", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 10/51 (2017), 895.

16 Pugaçev isyanı ayrıntıları için bk. Telli Korkmaz, "Rusya'da Osmanlı'nın Yararlanamadığı Bir İsyan Pugaçev İsyanı (1773-1775)", *OTAM* 43 (2018), 97-108.

17 İ. Erokhin, *Kazaçiy Monarkhizm Kak Yavleniye Osobogo Poryadka, Armiya i Obşchestvo* (Moskva: 2015), 1/59.

18 Erokhin, *Kazachiy Monarkhizm*, 61.

Orhon Yazıtları'ndan Bilge Kağan Yazıtı'nda¹⁹ geçen "Taman Tarkan" olduğunda birleşilmiştir. R. Giraud'a göre bu bir şahıs ismi değil, iki unvandan kurulu bir terkiptir. Bunlardan birincisi taman veya ataman unvanı olup Türkçe "ata" sözüne mübalağa eki "man" ilavesiyle yapılmıştır.²⁰

"Taman" kelimesinin Osmanlı Devleti kurucusu olan Osman Gazi'nin ismi de olma ihtimali tartışılan bir meseledir. Osman Gazi döneminde yaşayan Bizans kaynaklarından olan Georgios Pachymere ve Nikophoras Gregoras, Osman Gazi'nin ismini Atman-Atuman şeklinde kaydetmişlerdir. Osman Gazi öncesi ve sonrası hanedan üyelerinde kullanılan isimlerin Türkçe olması Osman isminin tarihçiler arasında Atman, Tuman ve Ataman şeklinde olduğu varsayımına sebep olmuştur. Timurname'de geçen Tuman Bahadır, İbni Battuta'ya göre Erzurum'da bulunan Ulfati Ahi Tuman, Memlûk Devletinde sultan olan Tumanbay, Akkoyunlu tarihinde görülen Tuman Başan, Hun hükümdarı Tuman gibi örnekler ataman kelimesinin Türk tarihinde kullanılan örnekleridir.²¹ Özellikle milattan önce 209 yılında öldüğünü bildiğimiz Tuman, Ataman kelimesinin en eski örneğini oluşturmakta ve kelimenin Türkçe'den Slav dillerine geçtiğini göstermektedir. Ataman unvanı Moğolcaya ve Rusların, Moğol-Tatar Çağı²² olarak adlandırdıkları dönemde Rusça üzerinden diğer Slav dillerine geçtiği görülmektedir. Rus kazaklarında askeri yöneticilere verilen bir unvan olduğu gibi bölge, bölüm ve köy liderlerine de ataman unvanı verilmiştir.²³ Büyük Sovyet Ansiklopedisi gibi pek çok çalışmada kelimenin kökeninin Türkçe olduğu kabul edilirken bazı Rus kaynaklarında Got-Germen kökenli bir kelime olan "atta" kelimesinin ataman kelimesinin orijinali iddiaları²⁴ ortaya atılmışsa da pek çok akademik çalışmada kelimenin Türkçe olduğu kabul edilmiştir.

Kazak köylerinin atamanları arasında İgnat Nekrasov ismi Osmanlı tarihini de ilgilendiren sonuçlarıyla öne çıkmaktadır. Esaulovo köyünün atamanı iken Çarlık Rusya'sı aleyhinde ayaklanan ve Bulavin isyanı olarak adlandırılan isyanın üst yöneticilerinden birisidir. I. Petro ve politikalarından memnuniyetsizlik duyan toprak köylülerinin katılımıyla tehlikeli bir hale gelen isyanda Kazak asileri arasında önemli liderlerinden olan İgnat 1708 yılında Rus kuvvetleri karşısında yenilince Kuban tarafına çekilmek zorunda kalmıştır. Bulavin'in yenilmesinden ve vefatından sonra etrafına topladığı asilerin liderliğine yükselen İgnat Nekrasov zaman içerisinde etrafındaki isyancı grupların Nekrasov Kazakları olarak anılmasını sağlayacak şekilde liderliğini pekiştirmiştir. Çarlık rejiminden kurtulmuş, bağımsız bir Kazak devleti hayali etrafında toplanan kimseler bugün dahi istikrarlı bir topluluk olarak Nekrasov

19 Bilge Kağan Yazıtı'nın güney cephesinin 12. satırında "...önde Tölis beyleri; bu ... Taman Tarkan, Tonyukuk..." Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri* (Hisar Kültür Gönüllüleri, 2003), 32.

20 F. Nağiyev, "Hatman", *DİA* (Erişim 1 Şubat 2021); Abdülkadir Donuk, *Eski Türk Devletlerinde İdari ve Askeri Unvan ve Terimler* (İstanbul: TDAV Yayınları, 1988), 37.

21 Adnan Erzi, "Osmanlı Devleti'nin Kurucusunun İsmi Meselesi", *Türkiyat Mecmuası* 7 (1942), 325-326.

22 Mongolo-Tatarskogo İgo olarak adlandırılan 1242-1472 yılları arasında Rus beylikleri üzerinde Moğollar ile Altın Orda ve ardılları döneminde süren hakimiyet dönemine verilen isimdir. Bu dönemde Rus diline Türkçeden çok sayıda kelime girmiştir. Entsiklopediya Vsemirnaya İstoriya, "Mongolo-Tatarskogo İgo" (Erişim 1 Şubat 2021).

23 Kelimenin Kazaklar arasında yaygınlaştığı ilk zamanlarda bağımsız ve düzensiz askerî müfrezenin seçilmiş komutanına verilen unvan 18. asır başlarından itibaren çar tarafından atanan kişilere verilen bir unvana dönüştü. Unvanın ilk kullanıldığı tarihlerde askeri yöneticilerin yanı sıra idari liderler de ataman olarak adlandırıldılar. 1917 Ekim Devrimi'nden sonra unvan kaldırıldıysa da "Ç Savaş" esnasında bazı komutanlar tarafından kullanılmaya devam edildi. Günümüzde Kazak kültürünün yaşatılması amacıyla tekrar canlandırılmasına karşın modern atamanların askeri veya idari bir yetkisi bulunmamakta, yalnızca sembolik olarak ataman seçilmektedir. Bk. Lingvostranovedçeskiy Slovar, "Ataman" (Erişim 01 Şubat 2021).

24 A.İ. Skrylova - G.V. Gubareva, *Kazaçiy Slovar*, "Kazakı", 2. (Erişim 01 Şubat 2021).

Kazak topluluğunu yaratmıştır. Kuban topraklarının Osmanlı toprakları olması sebebiyle Çar, Sultan'dan İgnat Kazaklarının teslim edilmesini istemiştir. 8 bin kadın ve 8 bin erkekle Kuban'a yerleşen İgnat buradan etrafa adamlar göndererek yağma yapmış, adam toplamıştır.²⁵ Rusya Nekrasov'un faaliyetlerini önlemek için karşı hamle yaptıysa da fazla etkili olmamıştır. 1719'dan 1727'ye kadar 200 binden fazla Kazak ve toprak köylüleri Rusya'dan kaçmıştır. 1727'den 1741'e kadar Rusya'dan kaçanların sayısı 300 bini geçmiştir. İgnat'ın faaliyetlerinin 1737 sonrasında sona erdiği görülmektedir. Yaşadığı devirde yaptıklarından ziyade sonrasına olan etkileri sebebiyle Kazak atamanları arasında ayrı bir yere koyulan İgnat Nekrasov, Kazak toplumunu derinden etkileyen "Vasiyetname" denilen kanunları yazmış ve uygulamıştır. Bu vasiyetnamenin orijinal metinleri günümüze ulaşmamıştır. Ancak sözlü olarak Kazaklar arasında 170'e yakın maddeden oluşan bu vasiyetname yaşamış ve toplumun sosyal hayatında önemli rol oynamıştır.

4. Kazakların Osmanlı Topraklarına Göçü ve Nekrasov'un Vasiyeti

Kuban civarına yerleşen Don Kazakları İgnat sonrasında Nekrasov Kazakları olarak adlandırılmaya başlamıştır. Osmanlı belgelerinde ise Ten, Don Kazakları, Ağnat, İnat, İgnat Kazakları gibi farklı isimlerle anılan bu Kazak grubu 1736-1739 Osmanlı-Rus savaşında Kuban bölgesinin Rusya eline geçmesi sebebiyle buradan nakille Anadolu'da Manyas, Bandırma, Gönen ve Balkanlar'da Tırnova²⁶, Beştepe²⁷ gibi yerleşim yerlerine ve bir kısmı da Kıbrıs adasına yerleştirilmişlerdir.²⁸

29 Zilhicce 1195 (Miladi 1780) tarihli bir belgede Ağnat Kazaklarının yaklaşık yüz yıldan bu yana Kuban sahillerinde oturduklarını ancak bölgede Rus varlığının ortaya çıkmasıyla buradan göç ederek Tuna sahillerinde bulunan Tırnova ve Beştepe bölgelerine taşınmak zorunda kaldıklarını ve bazı vergilerden muaf tutulmalarına karar verildiği belirtilmiştir.²⁹

1 Temmuz 1779 tarihli belgede Kuban ve Kırım taraflarında iken Beştepe ve Donaviç mevkilerine yeniden iskân edilen Nekrasov Kazaklarından vergi alınmaması emri Kili, Tulca ve Babadağı kadınlarına gönderilmiştir.³⁰ Göç ile alakalı bir başka belgede 24 Haziran 1835 tarihinde Hüdavendigâr sancağına bağlı Manyas ve Mihaliç'te iskan ettirilen Don Kazaklarının bölgede tarım yapabileceği arazi bulamaması ve asıl ustalıklarının balıkçılık olması sebebiyle balıkçılık ile meşgul olma arzusuyla bir takım vergilerden de muaf tutularak İlyon Mermer gölü tarafına gitmek istediklerine dair talepleri incelenmiş ve bir kısmı Rumeli'ye, bir kısmı ise Manyas, Mihaliç ve Gönen taraflarına iskan ettirilerek bazı gümrük vergilerinden muaf tutulması hususunda emir gönderilmiştir.³¹

25 P.P. Korolenko, *Nekrasovskie Kazaki: İstoriçeskie Oçerki. Sastavlenniy Po Peçatnım i Arkhivym Dannyaım* (Yekaterinodar, 1899), 18.

26 Silistre eyaletine bağlı sancak merkezi olan Tırnova bugün Bulgaristan sınırları içerisinde kalmaktadır.

27 Romanya'da Tulca yakınlarında bulunan kazanın adıdır.

28 Vedat Kanat, "XVIII. Yüzyılda Don Kazaklarının (Ağnadlar) Tuna Deltası'na Yerleştirilmeleri", *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi* 6/67 (Mart 2018), 334-335.

29 BOA, Cevdet Hariciye (C.HR), 78/3855, 16 Cemaziyelahir 1193 (1 Temmuz 1779).

30 BOA, Cevdet Maliye (C.ML), 619/25513, 16 Cemaziyelahir 1193 (1 Temmuz 1779).

31 BOA, Cevdet Dahiliye (C.DH), 31/1534, 27 Safer 1251 (11 Temmuz 1783).

Nekrasov Kazakları, Rus Çarlığına tutumları ve çember dedikleri meclislerinin mutlak bağlayıcılığını kabul etmesiyle zaman içerisinde kendi kurallarına göre yaşayan özgür bir topluluk oluşturmuşlardır. İgnat Nekrasov'un vasiyetinde yer alan "Çarlığa boyun eğme", "Çarlar var oldukça Rusya'ya dönme", "Kazak toplumunun en yüksek devlet gücü Kazak Çemberidir" ve benzeri yasalarla pekiştirdiği bu düşünce Rusya hükümdarlarının Kazakları geri getirme girişimlerinin uzun süre başarısız olmasında en mühim sebeptir.³² 11 Temmuz 1783 tarihli bir belgede Rusya'nın iadesini talep ettiği Don Kazaklarının hiçbirisinin Silistre civarında bulunmadığını, şayet firarı Kazaklara burada tesadüf edilirse bunların derhal iade edileceği Silistre kadısı tarafından taahhüt edilmiştir.³³

II.Katerina döneminde Rusya'nın güneye yayılması esnasında Nekrasov Kazaklarının bulunduğu bölgede cezalandırma seferi emri vermiştir. Bu emir sonucunda pek çok Kazak öldürülmüştür. Kazak Mantoev yapılan bu katliamı "Ovalar ve Kuban boyunda geceleri gizlice kaçmaya çalışan Kazaklar ağlayan bebekleri, yerini belli eder diye annesiyle birlikte suya atarak boğulmaya mahkum etmişlerdir. Böylece Osmanlı topraklarına kaçış başlamış ve Kazaklar Anadolu'da sosyal hayatın canlı bir figürü olarak yerini almıştır. Manyas bölgesinde yaşayan Kazaklar yanlarında getirdikleri fasulyeyi ekerek bugün dahi "Kazak Fasulye" olarak bölgede temin edilebilir ürünü getirmişlerdir.³⁴ Bölgede balıkçılık ve tarım konusunda farklı usulleri tanıtan Kazaklar 1962 yılında son grubun dağılmasına kadar bölgenin kültür zenginliğinde önemli bir aktör olarak rol almışlardır. 1700'lü yılların başlarında başlayıp 1962 yılında bir grubunun Sovyetler Birliği'ne, bir kısmının da Amerika ve Avrupa'ya gitmesine değin Kazak unsurları iki buçuk asır kadar Anadolu'da sosyal hayatın içerisinde yer almışlardır. İgnat Nekrasov'un vasiyeti onların nesiller boyunca kendilerine has kültürlerini ve ritüellerini muhafazada büyük rol oynamıştır.

Ataman İgnat Nekrasov'un vasiyetleri günümüze bir belge veya kitap olarak gelememesi ne rağmen Kazak atamanları ve halk bu vasiyeti madde madde ezberlemiş, şarkılarında türkülerinde yaşatmışlardır. Don Kazakları üzerine araştırma yapan Rus tarihçi F.V. Tumilyeviç'in nesilden nesile ezberlenen ve aktarılan bu vasiyetleri Kazak atamanı Semen Fotiyevich ve oğlundan edinerek derlemiştir.³⁵

5. İgnat Nekrasov'un Vasiyeti

İgnat Nekrasov'un vasiyetinde Çarlık Rusyası ile alakalı maddeler:

- Çarlık Rusyası var olduğu müddetçe Rusya'ya geri dönme! Rejime asla boyun eğme.
- Çarların uzun bir eli var, Moskova Çarından uzağa gidin. Ya kendinizi kurtarmak için ayrılacaksınız ya da Moskova sizi ortadan kaldıracak.
- Çarlar ve boyarlar bizim rakiplerimizdir. Çarlara ve boyarlara dua et ama saygını yalnız Tanrı'ya sun.

32 Erokhin, *Kazaçiy Monarkhizm*, 60.

33 BOA, C.HR, 155/7713, 10 Şaban 1197 (11 Temmuz 1783).

34 Fındıkoğlu, "Rus Kazakları", 165.

35 F.V. Tumilyeviç, *Kazaki Nekrasovtsy: Yazık, Istoriya, Kultura* (Rostovna Donu 2012), 195.

- arlardan uzaklaşmak ihanet değildir. Kazaklar, yasalardan değil arlardan korkun.
- Ölene kadar ar ile savaşın.

Çember/Krug ile alakalı maddeler:

- Kazaklar, embere hizmet eder, ara değil!
- Toprağın sahibi çemberdir.
- Çemberin kararı olmadan ataman özgürce karar alamaz, tüm işler için çembere danışılır.
- Yaşlılar çemberini dinleyin!
- Ataman yanlış yaparsa, çember onu doğru yapmaya zorlayabilir veya görevinden alabilir.
- Atamanlar 3 defadan fazla seçilemez; güç insanı yozlaştırır.
- Kazak meclisi (krug/çember) toplumdaki en yüksek güçtür. 18 yaşını dolduran Kazak erkekleri bu meclise katılmalıdır.
- Kararları ataman alır ve herkes onun emrine itaat etmelidir.
- Ataman seçimleri her sene yapılacaktır. Eğer ataman suçlu ise seçim zamanından önce ataman değiştirilecektir.
- Kazaklar 18 yaşını doldurunca meclise katılmak zorundadır. İki defa mazeretsiz katılmayana para; üç defa katılmayana kırbaç cezası verilmektedir.
- Alınan kararlara herkes katkıda bulunmalı ve karar alındıktan sonra herkes buna uymalıdır.
- Ataman seçimleri Paskalya'dan sonra ilk Pazar günü yapılır. Muhafız askerler 30 yaşından sonra, albay ve atamanın tören alayı komutanları 40 yaşından sonra, atamanın askerleri ise 50 yaşından seçim sonrasında ataman olabilir.
- Yeni seçilen ataman, İgnat'ın vasiyetlerini değiştirmeye kalkarsa cezalandırılmalı ve atamanlıktan düşmelidir. Eğer ataman verilen cezadan sonra meclise "ders için" teşekkür etmezse kırbalanmalı ve asi ilan edilmelidir.
- Her türlü suç için meclis toplanmalıdır.
- Din adamı meclisi yönetmeye kalkarsa cezası sürgün veya hain olarak idamdır.
- İgnat'ın vasiyetlerine uymayan kimsenin cezası yok edilmektedir.
- Atamanın ve meclisin izni olmaksızın Kazaklar köyünü terk edemez.
- Ataman da balıkçı da çalışmak zorundadır. Gelirler ataman ve balıkçılar arasında eşit paylaşılır.

Suçlar ve cezaları ile alakalı maddeler:

- Koca eşini rahatsız edemez. Kadın, meclis onayıyla eşinden ayrılabilir; bu durumda meclis kocayı cezalandırır.

- Haydutluk, soygun ve cinayet suçları meclis kararıyla ölümlle cezalandırılır.
- Savaş esnasında soygun yapan veya cinayet işleyen meclis kararıyla ölümlle cezalandırılır.
- Bir Kazak başka bir Kazak'ı öldürürse, katil canlı olarak toprağa gömülür.
- Başka memleketlerde ticaret yapanlar kazançlarının yirmide birini Koş'a vermelidir.
- Sadakatsiz kocanın cezası 100 kırbaştır.
- Sadakatsiz kadının cezası kafasına kadar toprağa gömmedir.
- Hırsızın cezası ölene kadar dayaktır.
- Bir kadına veya kıza tecavüz edenin cezası dövülerek öldürülmeştir.
- Ordu malını çalmanın cezası kırbaç ve kafasına kadar kızgın kazanda ölümdür.
- Anne babaya el kaldıran çocukların cezası ölümdür. Kendinden büyükle dargın olanın cezası kırbaştır. Büyük kardeşe el kaldıran küçük kardeşin cezası meclis kararıyla kamçılanmaktır.
- Orduya ihanet ve dine küfrün cezası ölümdür.
- Savaş esnasında Rusları öldürme. Kanının (ırkdaşının) karşısında olma!
- Orduda herkesin şapkası yoksa akına gitmek yasaktır.

Türklerle alakalı maddeler:

- Türklerle karışıklık çıkarmanın cezası ölümdür.
- Türklerle tüm ilişki ticaret, savaş, vergi gibi ihtiyaçlar için olsun. Onlarla kavga etmek yasak!
- Türklere kadın verilmez, Türklere kadın alınmaz. Buna uymayanın cezası ölümdür.
- Toplum içerisinde yapılacak evliliklere onay verilir. Kafirlerle yapılan evliliğin cezası – ölüm!
- Köylere Türklerin ve yabancıların girmesine izin verme.

Sosyal hayat ile alakalı maddeler:

- Kazaklar yaptıkları işi sevmeli; çok çalışmak ve çalışarak para kazanmak lazım.
- Meyhane, yerleşim yerlerinde bulunamaz.
- Kazak, Kazak'ı kiralayamaz. Para kardeşlerin elini tutamaz.
- Oruç tuttuğunda din dışı şarkılar söylemek yasaktır. Eski ozanların şarkıları söylenebilir.
- Kazaklar sözünü tutmalıdır. Tüm yetişkinler ve çocuklar geleneksel dili konuşmalıdır.
- Gençler büyüklere saygılı olmak zorundadır. 18 yaşına gelen kız evlendirilmelidir.
- Köylerde para karşılığında ticaret yasaktır. Dükkân ve hapisane köylerde kurulamaz.

- Bütün Kazaklar geleneksel Ortodoksluk inancı yolunda devam etmelidir.
- Kazakların tüm kazancı askeri hazineye teslim edilmelidir. Kazancın üçte ikisi sahibine geri verilir. Üçte biri ise “Koş Hazinesi”ne gider.
- Koş Hazinesi üç gruba ayrılır. 1. Grup askerler ve silahlar; 2. Grup kilise okulu ve 3. Grup dullar, yetimler, öksüzler, yaşlılar ve diğer ihtiyaç sahipleri içindir.
- Akına çıkmak yerine para karşılığı iş yapan korkak ve hain olarak idam edilmelidir.
- Öksüz ve yetimlere yalnız askerler yardım edebilir. Öksüz ve yetimler rencide edilemez.
- Kazaklar dul ve yetimlere yardımı gizli yapmalıdır. Yalnızca Çember açıktan yardım yapabilir.
- Kazak köylerinde dilenciler bulunamaz.
- Temizlik çarlığın yarısıdır.

SONUÇ

Hür ve başıboş bir hayat yaşamak adına merkezi otoritenin olmadığı Karadeniz’in kuzey bölgelerinde toplanan kimselerin zaman içerisinde kendine ait kültürel öğelere sahip bir topluluk olan Kazakları meydana getirdiği görülmektedir. Kendilerine meslek olarak tarım, balıkçılık ve yağmayı seçen otorite tanımaz bu gruplar buldukları bölgelere göre Terek, Dinyeper ve Don Kazakları olarak adlandırılmışlardır. Bu gruplar zaman içerisinde etrafında hakimiyet mücadelesi veren büyük devletlerin siyasi mücadelelerinin bir parçası olmuş ve bölgenin tarihinin yazılmasında mühim rol oynamışlardır. Bu gruplardan birisi olan Don Kazakları Bulavin, Pugaçev isyanı gibi isyanlarla Rusya’nın sosyal hayatını da derinden etkilemiştir. Otoriteyle olan sorunları onları farklı dönemlerde farklı devletlerle yakınlaştırmıştır. 18. asrın başlarında Rusya’nın politikalarının değişmesi Kazakları Osmanlı Devleti’yle yakınlaştırmış ve Rusya karşısında başarısız isyan sonrasında İgnat Nekrasov liderliğinde Osmanlı hakimiyetinin bulunduğu Kuban bölgesine, orasının da tehdit altına girmesiyle Balkanlara ve Anadolu’ya uzanan bir göçe sebep olmuştur. İgnat Nekrasov her iki devleti de kendileri için düşman görmüş ve bağımsız bir Kazak ulusu teşkil etmenin yöntemini hazırladığı vasiyetnamesiyle Kazak toplumuna miras bırakmıştır.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Belgeleri

BOA, Başkanlık Osmanlı Arşivi. *Bab-ı Asaî Name-i Hümayun Defteri (A.İDVNSMMH.d)*, nr. 7; 70; Cevdet Dahiliye (C.DH); Cevdet Hariciye (C.HR); Cevdet Maliye (C.ML).

2. Araştırma-İnceleme Eserleri

Çetin, Mehmet. "Osmanlı Devleti'nde Savaşçı Toplulukların Sosyo-Ekonomik Analizi: Ağnad Kazakları". *Journal of International Social Research* 10.51 (2017), 892-906.

Donuk, Abdülkadir. *Eski Türk Devletlerinde İdari ve Askeri Unvan ve Terimler*. İstanbul: TDAV Yayınları, 1988.

Duralı, Şaban Teoman. "Toplum-Devlet Ülküsü Olarak Tarihte Türklüğün Oluşması". *Türkler*. 1/335-349. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.

Ergin, Muharrem. *Orhun Abideleri*. Hisar Kültür Gönüllüleri, 2003.

Erokhin, İ. *Kazaçiy Monarkhizm Kak Yavleniye Osobogo Poryadka, Armiya i Obşchestvo 1*. Moskva: 2015.

Erzi, H. Adnan. "Osmanlı Devleti'nin Kurucusunun İsmi Meselesi". *Türkiyat Mecmuası*. (1942), 323-326.

Fındıkoğlu, Ziyaeddin. "Rus Kazakları Etrafında Nazariyeler ve Bir Ek". *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*. (2015), 151-166.

Gosudarstvennyy Institut Russkogo Yazyka Im Pushkina. "Multimediyyny Lingvostranovedçeskiy Slovar Rossiya". Erişim 02 Şubat 2021. <https://ls.pushkininstitute.ru/lsslovar/index.php?title=агамаһ/С1-С2>

Hitchins, Keith. "Kazaklar". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 1989. Erişim 8 Şubat 2021. <https://islamansiklopedisi.org.tr/kazaklar>

Istoriya.Ru. "Entsiklopediya Vsemirnaya Istoriya". Erişim Tarihi 02 Şubat 2021. https://w.histrf.ru/articles/article/show/mongolo_tatarskoie_igo

İnalçık, Halil. "Karadeniz'de Kazaklar ve Rusya: İstanbul Boğazı Tehlikede". *Çanak kale Savaşları Tarihi*. ed. Mustafa Demir. İstanbul: 2008.

Kalkan, Mustafa. "Sovyetler Döneminde Kazakların Göç Hareketleri ve Anadolu'da (Altay Köyü'nde) İskân Edilişleri". *Türklük Bilimi Araştırmaları* 21 (Nisan 2007), 0-141.

Kanat, Vedat. "XVIII. Yüzyılda Don Kazaklarının (Ağnadlar) Tuna Deltası'na Yerleştirilmeleri". *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi* 6/67 (2018), 333-352.

Korkmaz, Telli. "Rusya'da Osmanlı'nın Yararlanamadığı Bir İsyan Pugaçev İsyanı (1773-1775). *OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)* (2018), 97-108.

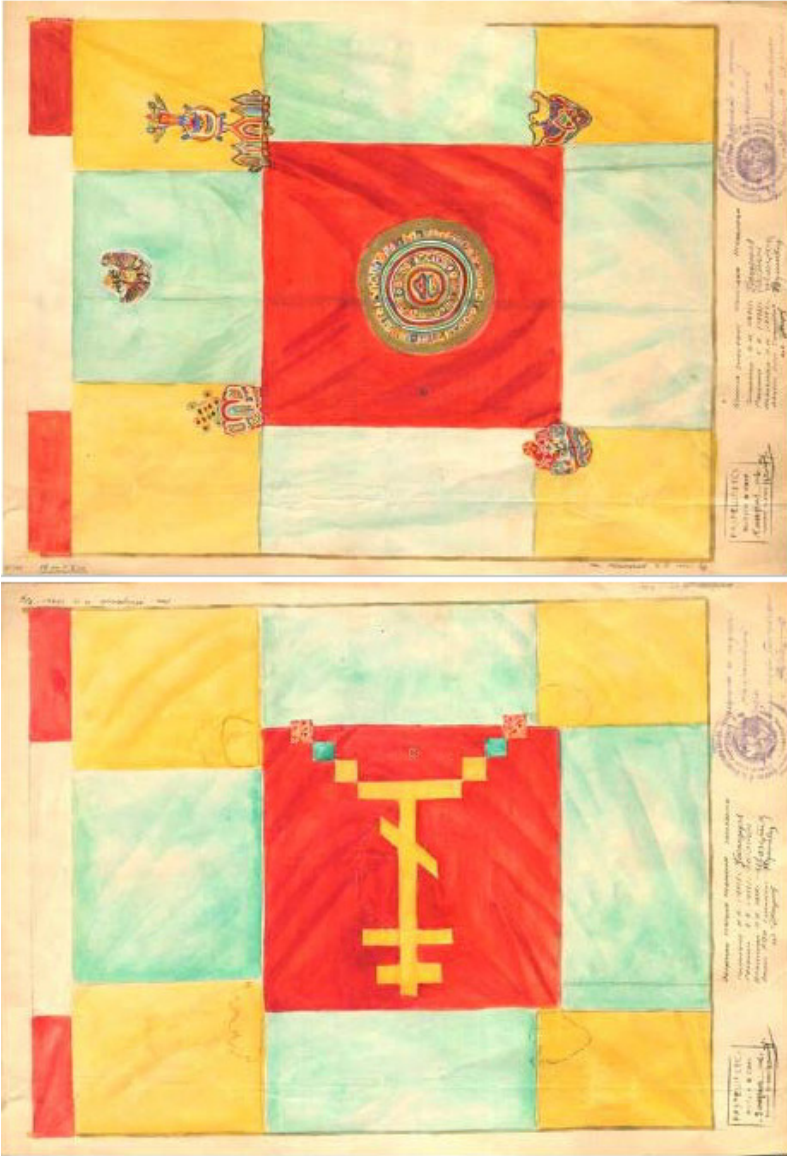
Korolenko, P.P. *Nekrasovskie Kazaki: İstoriçeskie Oçerk. Sastavlenniy Po Peçatnım i Arkhivnym Dannym*. Yekaterinodar: 1899.

- Kurat, Akdes Nimet. *Türkiye ve Rusya*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990.
- Nagiyev, Ferhad. "Hatman". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 01 Şubat 2021 <https://islamansiklopedisi.org.tr/hatman>
- Novoselskiy, A. A. *Borba Moskovskogo Gosudarstva S Tatarami V Pervoy Polovine XVII. Veka*. Moskva: 1948.
- Prohorov, Aleksandr. "Ataman". *Bolşaya Sovetskaya Entsiklopediya*. Moskva. Erişim Tarihi 02.02.2021. <https://bse.slovaronline.com/1693-ATAMAN>
- Rigelman, Aleksandr. *Istoriya Ili Povestvovaniya o Donskikh Kozakakh*. Moskva: 1846.
- Sagnaeva, S. - Frayonova, Y. "Kazaki". *Bolşaya Rossiyskaya Entsiklopediya*. Erişim 01 Ocak 2021. <https://bigenc.ru/ethnology/text/2032333>
- Sarı, Hilal. "Osmanlı Diplomasisinde Bir Kaynak: Nâmei -Hümâyûn Defterleri ve 7 Numaralı Defterin Tanıtımı". *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi* 6 (2020), 1-26.
- Sen, D. V. "Pereseleniye Kubanskikh Kazakov-Nekrasovtsev v Osmanskuyu Imperiyu v 18. Veka". *Lipovane Istoriya i Kultura Russkikh-Starobryadtsev* 5 (2008), 78-83.
- Skrilov, A. İ. - Gubarev, G.V. *Kazaçiy Slovar-Spravoçnik*. 1. Ohio: 1966.
- Tumilyeviç, F.V. *Kazaki Nekrasovtsi: Yazık, Istoriya, Kultura*. Rostovna Donu: 2012.
- Yetişgin, Memet. "Rusların Türk Toprakları Üzerinde Yayılmasının Sebepleri Üzerine Bazı Düşünceler". *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 16 (2006), 671-702.
- Yüksel, Sinan. "Don Kazaklarının Azak'ı İşgalleri (1637-1642)". *Tarih Araştırmaları Dergisi* 30 (2011), 205-218.

EKLER

ЕК 1: F.V Tumilyeviç'in kayıt aldığına aldığı İgnat Nekrasov'un vasiyetinin görüntüsü. Kazak lisaniyla yazılan notların kenarına Rusça açıklama ilave edilmiştir.

Ek 2: B. P. Makrakova tarafında 1946 yılında çizilen Don Kazaklarına ait sancaklar. Orijinal sancaklar Rostov Bölgesel Yerel Tarih Müzesi arşivindedir. B. P. Markakova, *Znamya Nekrasovtsev* (1946. Stavropol Kraı: Stavropolskiy Krayevoy Muzey İzobrazitelnykh İşkusstv).

Tahrir Defterlerine Göre XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Anadolu Eyaleti'nde Şehirli Gayrimüslim Nüfus Hakkında İstatistiksel Bir Değerlendirme*

A STATISTICAL ASSESSMENT
ON URBAN NONMUSLIM
POPULATION OF ANATOLIAN
PROVINCE AT THE FIRST
HALF OF THE SIXTEENTH
CENTURY ACCORDING TO
THE TAX REGISTERS

GÜLCAN AVŞIN GÜNEŞ**

ÖZ ABSTRACT

Anadolu'daki şehirli gayrimüslimlerin on altıncı yüzyılın ilk yarısındaki demografik durumuna odaklanan bu çalışmanın temel kaynağını, gayrimüslimlerin yerleştikleri yerler, sayıları ve bu yerleşimlerde sâkin nüfus gibi sosyo-demografik hususlara dair bilgiler veren tahrir defterleri oluşturmaktadır. Çalışmada sicillere de müracaat edilerek burada kayıtlı isim ve unvanlardan hareketle gayrimüslim nüfusun gösterdiği eğilimler tartışılmaktadır. Müslümanlarla aynı mahalleyi paylaşan ya da onlarla sosyal ve ekonomik ilişkilere giren şehirli gayrimüslimleri ele alan makalede, on dokuzuncu yüzyılda ortaya çıkan milliyetçilik hareketleri öncesinde, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki gayrimüslim grupların toplumsal uyum içinde yaşadıkları ortaya konulmaktadır.

Anabtar Kelimeler: Nüfus, gayrimüslimler, XVI. yüzyıl, tahrir defterleri.

This study aims to determine the demographic status of urban nonmuslims of Anatolia in the first half of the sixteenth century. It surveys urban nonmuslims either sharing the same quarters with Muslims or having social and economic relations with the Muslim population. This study's primary sources are the tax registers giving information on socio-demographic aspects like the number of nonmuslim settlements and inhabitants. The article also investigates entitlements and names recorded in the registers to analyze some tendencies towards nonmuslim populations. Thus, it presents that nonmuslim groups had lived in harmony in the Ottoman Empire until the nationalism movements of the nineteenth century.

Keywords: Population, nonmuslims, sixteenth century, tahrir defters.

MAKALE BİLGİSİ | ARTICLE INFORMATION

Makale Türü: Araştırma Makalesi | Article Type: Research Article

Geliş Tarihi: 7 Mart 2021 | Date Received: 7 March 2021

Kabul Tarihi: 6 Nisan 2021 | Date Accepted: 6 April 2021

ATIF | CITATION

AVŞIN GÜNEŞ, Gülcan. "Tahrir Defterlerine Göre XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Anadolu Eyaleti'nde Şehirli Gayrimüslim Nüfus Hakkında İstatistiksel Bir Değerlendirme", *Kadim* 1 (Nisan 2021), 53-89.

* Bu makale tarafımdan yapılmış olan "Gülcan AVŞIN, 16. Asrın İlk Yarısında Anadolu Eyaleti'nde Gayrimüslimler (Tahrir Defterlerine Göre) (Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006" künyeli tezden üretilmiştir.

** Dr. Öğr. Üyesi, Bartın Üniversitesi, Tarih Bölümü, avsin.gulcan@gmail.com, ORCID: 0000-0002-5280-5834.

GİRİŞ

Osmanlı Devleti, kendinden önceki Türk devletleri gibi, sonsuza kadar sürmesi temenni edilen (devlet-i ebed-müddet) ve dünya hâkimiyeti hedefi ile yönetilmiş (cihân-şümûl) bir devlet olma özelliği taşımaktadır. Bu devlet idealinde, izlerini eski Hint, Çin ve İran siyaset geleneğinde takip ettiğimiz adil yönetim vurgusu dikkat çekmektedir. Osmanlı literatüründe “Adalet dairesi” olarak adlandırılan bu anlayış önemli yer tutmaktadır. Birçok eserde değinilen bu anlayış, Osmanlı yazarlarından Kınalızade Ali Çelebi'nin *Ahlâk-ı Alâî* adlı eserinde “Adildir mucib-i cihan; cihan bir bağıdır divarı devlet; devletin nâzımı şeriattır; şeriata hâris olamaz illa melik; melik zabt eylemez illa leşker; leşkeri cem' edemez illa mal; malı cem' eyleyen reayadır; reayayı kul ider padişah-ı âleme adl” şeklinde formüle edilmiştir. Buna göre, devletin geleceği üretim yapan reayanın (tebaa/halk) hoşnut edilmesi, verimliliğin ve dolayısıyla devletin geleceğinin teminatıdır.¹ Bir başka deyişle adalet, devlet, şariat, hükümlerlik, ordu, servet ve halk birbirine bağlı halkalar durumundadır. Bu teorik çerçevede padişah için halk Allah'ın emaneti (vedi'a) olarak da algılanmaktadır.²

Adil yönetim veya yönetimde adaletin gözlemlenmesi gereği, idari teşkilatlanmayı da etkilemiş, ülkenin idari birimlere ayrılması ve yöneticilerin atanmasında bu hususa dikkat edilmiştir. Bu sebeptendir ki, Osmanlı Devleti'nde birbirini denetleyen ve tamamlayan ikili bir idarî yapı mevcuttur: eyalet (vilâyet/beylerbeylik) sınırları içinde uygulanan askerî-idarî teşkilat ve kazaî-idarî teşkilat.³

Askerî teşkilatta esas birim sancaktır (liva). Padişahı temsil eden ve onun sancağını taşıyan yöneticinin bulunduğu yer olması ve orduya katılırken bu bölgenin askerlerinin aynı sancak altında, sancakbeyi (miriliva) emrinde savaşa gitmesi dolayısıyla idarî birimlere bu ad verilmiştir.⁴

Kazaî teşkilatta ise esas birim kaza olup eyalet teşkilatını yansıtan tahrir defterlerinde sancağın altında bir birim gibi gözüke de aslında bağımsız bir birimdir. Bu birimin başındaki kadı, hukuki, idari, mali, askeri vb. pek çok alanda yetki sahibi olması ve özellikle yönetimin en önemli kurumlarından biri olan divan-ı hümayuna doğrudan şikâyet hakkı (arz yetkisi) bulunması sebebiyle sancak beyinin ve diğer yöneticilerin hem yardımcısı, hem de denetleyicisi durumundadır.⁵

Bu ikili idarî mekanizma, devletin en önemli eyaletlerinden biri olan Anadolu Eyaleti'nde de geçerlidir. Anadolu Eyaleti, 1363'te I. Bayezid tarafından ihdas edilmiş olup buraya Timurtaş Paşa beylerbeyi tayin edilmiştir. Protokolde Rumeli Eyaleti'nden sonra ikinci

1 Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2003), 11-23; Mehmet Öz, “Klasik Dönem Osmanlı Siyasi Düşüncesi: Tarihi Temeller ve Ana İlkeler”, *İslami Araştırmalar Dergisi* 12/1 (1999), 30. Ayrıca bk. Kınalızade Ali Çelebi, *Ahlâk-ı Alâî*, der. Mustafa Koç (İstanbul: Klasik Yayınları, 2012), 135-141.

2 Feridun M. Emecen, *Osmanlı Klasik Çağında Hanedan Devlet ve Toplum* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2011), 287.

3 İnalçık, *Klasik Çağ*, 108; Donald Edgard Pitcher, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Tarihsel Coğrafyası* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1999), 179.

4 Tuncer Baykara, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş-1* (İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 2006), 26.

5 İlber Ortaylı, “Osmanlı Kadısı: Tarihi Temeli ve Yargı Görevi”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi* 30/1 (1974), 123-124.

sırada gelen Anadolu Eyaleti'nin önemi, devlet sınırlarının genişlemesi ve yeni eyaletlerin ihdası sonrasında da devam etmiştir.⁶

XVI. yüzyılın ilk yarısında Anadolu Eyaleti'nin iç yapısına bakılacak olursa, on yedi sancaktan müteşkil olduğu görülecektir. Bunlar, aşağıda zikredilecek olan muhasebe defterlerindeki sıralamaya göre, Kütahya, Karahisâr-ı Sâhib, Sultanönü, Hamid, Ankara, Bolu, Kastamonu, Kengirî, Kocaili, Hüdâvendigâr, Biga, Karesi, Saruhan, Aydın, Menteşe, Teke ve Alâiye sancaklarıdır.⁷ Anadolu Eyaleti, Osmanlı Devleti'nin tımar sistemi uygulanarak idare edilmiş toprakları içerisinde yer almaktadır.⁸

Bu yönüyle, belirtilen bölge ile ilgili olarak yapılmış tahrirler, nüfus hakkında değerli veriler elde etmeyi mümkün kılmaktadır. Genelde otuz-kırk yıl aralıklarla yapılan tahrirler, demografik malumatı edinmek için eşsiz bir kaynak grubu olan tahrir defterlerini Osmanlı arşivine kazandırmıştır. Bu sayede pek çok tarihi olayın sebep veya sonuçları arasında yer alan nüfus faktörünün, zamansal mukayeseler de yapabilecek şekilde bilinmesi, tarihi tetkiklerin daha isabetli yapılmasına imkân verebilir.⁹ Nitekim tümü tahrir defteri kategorisinde olmak üzere, eyalet dâhilinde bulunan sancakların müstakil mufassal defterleri (gelir kalemlerinin yazıldığı ayrıntılı defterler), icmal defterleri (gider kalemlerinin yazıldığı özet defterler) ve özel bir uygulama olarak bir defaya mahsus hazırlanmış olan ve mufassal-icmal niteliği taşıyan muhasebe defterleri, genelde eyalet nüfusu, özelde ise incelediğimiz gayrimüslim nüfus ile ilgili bilgiler içermektedir.¹⁰ Ancak tahrir defterlerinin tutulma amacı özellikle nüfusu tespit olmadığından, modern anlamda nüfus istatistiklerinden bahsetmek de mümkün değildir.¹¹

Makalenin amacı, bu önemi haiz tahrir defterlerinden hareketle XVI. yüzyılın ilk yarısında Anadolu Eyaleti'nde şehir/kasaba özelliği taşıyan merkezlerdeki gayrimüslimlerin demografik durumlarını tespit etmektir. Böylece, Osmanlı şehirlerinde kimi zaman Müslümanlardan ayrı, kimi zaman da aynı mahallede yaşayan, yalnız kendi dinlerinden olanlarla değil farklı dinden ve mezhepten olan insanlarla çeşitli sosyal ve ekonomik münasebetler kuran gayrimüslimlerin, hangi bölgede ne miktarda yerleştikleri tahrir defterlerinin imkân verdiği oranda sunulmuş olacaktır. Bu arada Osmanlı yönetiminin vergi mükelleflerini kaydı sırasında, gayrimüslim nüfusu hangi terimlerle ifade ettiği, adlarının ne olduğu mekânsal dağılımlarıyla verilecektir. Zira bu adların ve adlandırmaların, gerek Osmanlı yöneticileri, gerekse gayrimüslimler için birtakım yaklaşımlar veya temayülleri işaret etmesi olasıdır. Çalışmanın özgünlüğü, bu nevi bir araştırma için dönemin ana kaynağı sayılan tahrir defterlerini analiz etmesinde yatmaktadır.

6 Mustafa Çetin Varlık, "Anadolu Eyaleti", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)* (İstanbul: TDV Yayınları), 1991), 143; Halil İnalçık, "Eyalet", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 549.

7 *MVAD*, nr. 438; *MVAD*, nr. 166. (Çalışmada kullanılan tahrir defterleri, Osmanlı Arşivinde kayıtlı olup Tapu Tahrir Defteri anlamında *TT* kısaltmasıyla gösterilmiş; yine tahrir defteri olmakla birlikte Anadolu Eyaleti'ne ait muhasebe defteri olarak nitelendirilen defterler ise özel bir kısaltma ile *MVAD* olarak gösterilmiştir.)

8 Fahameddin Başar, *Osmanlı Eyalet Tevcihatı* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1997), 5.

9 Ömer Lütfi Barkan, "Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi", *İstanbul Üniversitesi Türkiyat Mecmuası* 10 (1953), 8-9.

10 Barkan, "Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi", 10-11; Feridun Emecen, "Mufassaldan İcmale", *Osmanlı Araştırmaları* 16/16 (1996), 39.

11 Mehmet Öz, "Tahrir Defterlerinin Osmanlı Tarihi Araştırmalarında Kullanılması Hakkında Bazı Düşünceler", *Vakıflar Dergisi* 22 (1991), 436-438.

Tablo 1: Çalışmada kullanılan tahrir defterleri ve özellikleri

DEFTER NO	TARİHİ	DURUMU	SAYFA SAYISI	ÖZETİ
MVAD 438	937/1530	Boş sayfalar var.	815	Anadolu Eyaleti'nde Kütahya ve Hamid kanunnamesi ve Kütahya, Karahisâr-ı Sâhib, Sultanönü, Hamid, Ankara, Kastamonu, Kengiri, Kocaili, Bolu livalarının icmalen nüfus ve hasılatını ve tımarlarını ve evkaf ve emlakını hâvi mufassal tahrir defteri.
MVAD 166	937/1530	Boş sayfalar var.	628	Bursa, Aydın, Saruhan, Biga, Alâiye, İzmir livaları kazalarındaki nüfus, hasılat, tımar, evkaf, cebelu ve Aydın kanunnamesini mübeyyin mufassal tahrir defteri
TT 30	906/1500	Tam	639	Hamid Sancağı'nın nüfus ve hasılatını, has ve tımarlarını mübeyyin mufassal tahrir defteri
TT 39	II.Bayezid	Başı eksik, sonu tam	95	Menteşe Livası'nın nahiyeleri kurasındaki tımar-ları ve hasılatını gösterir icmal defteri
TT 45	II.Bayezid	Tam	402	Kütahya Livası'nın tımarlarını ve karyelerin hasılatını mübeyyin mufassal defter
TT 47	II.Bayezid			Menteşe Livası'nın nüfus ve hasılatını ve tımarlarını hâvi mufassal tahrir defteri
TT 49	918/1512	Tam	1004	Kütahya Vilayeti'nin nüfus ve hasılat ve tımarlarını hâvi mufassal tahrir defteri
TT 51	921/1515	Tam	392	Bolu Livası'nın nahiyelerinde sakin cemaatin ve çakırcı, şahinci, zağnoscuların nüfuslarıyla hasılatını ve tımarlarını hâvi mufassal tahrir defteri
TT 59	922/1516	Tam	335	Biga, Balya, Çan, Ezine Pazarı ve Lapseki kazalarının nüfus, hasılat ve evkafını mübeyyin mufassal tahriri defteri
TT 61	923/1517	Eksik	607	Menteşe Livası'nın nahiyeleri kurasının nüfus ve hasılatını ve tımarları ve muafan zevaid-i seyyadan ve yuvacıyanı hâvi mufassal tahrir defteri
TT 87	I. Süleyman	Başı tam, sonu eksik	375	Aydın Livası'nın Tire, Ayasluğ, Birgi, Güzelhisar, Sultanhisarı ve Kestel kazaları kurasının nüfus ve hasılatını ve tımarları hâvi mufassal tahrir defteri
TT 88	I. Selim	Başı eksik, sonu tam	671	Bolu Livası köylerinin nüfus ve hasılatıyla tımarlarını ve Amasra kalesi müstahfızlarının tımarlarını mübeyyin mufassal tahriri defteri
TT 111	928/1521	Eksik	755	Hüdâvendigâr Livası kanunnamesiyle Hüdâvendigâr Livası nahiyelerindeki kuranın nüfusu, hasılatı, tımarlar ve evkafını hâvi mufassal tahrir defteri
TT 117	929/1522	Tam	729	Ankara Livası kanunnamesiyle kaza ve kurasındaki cemaatin ve Uluyürük ve Haymane-i Padişahi tevâifinin nüfus ve rüsumunu mübeyyin mufassal tahrir defteri
TT 121	929/1522	Tam	573	Hamid Sancağı'nın nüfus ve hasılatını hâvi tahrir defteri
TT 147	935/1528	Başı tam: 432. sf'dan itibaren eksikler var.	492	Karahisâr-ı Sâhib Livası'nın nahiyeleri kurasının nüfus ve hasılatını ve tımarlarını hâvi mufassal tahrir defteri
TT 148	935/1528	Tam	850	Aydın Livası'na mülhak İzmir, Çeşme, Ayasluğ, Tire, Birgi, Güzelhisar, Sultanhisarı, Kestel, Bozdoğan, Arpaz, Yenişehir, Alaşehir, Sert kazaları kurasının nüfus ve hasılatını ve tımarlarını hâvi mufassal tahrir defteri
TT 153	935/1528	Başı tam, sonu eksik	322	Karesi Livası'nın nüfus ve hasılatını ve tımarlarını hâvi mufassal tahrir defteri
TT 165	937/1530	Tam	771	Saruhan Livası köylerinin nüfus ve hasılatıyla elliciyân, karacıyân, urban, bogurciyân cemaatlerinin yer mukataahanelerinin nüfuslarını ve tımarlarını mübeyyin mufassal tahrir defteri

1. Gayrimüslimlerin Tasnifi

Osmanlı Devleti'nde din, kişileri ve grupları ayırt etmeye yarayan araçlardan biridir; insanların toplumsal statülerinin belirlenmesinde diğer kimliklerle beraber değerlendirilir. Kimliklerin açıkça ortaya konması, bireylerin, grupların ve yönetimin birbirine karşı tavrını belirleyecek temel sınırların oluşturulması bakımından önem taşımaktadır. Bir başka deyişle, dini kimlik, Osmanlı Devleti'nde sınır çizici bir fonksiyona sahiptir.¹²

Osmanlı Devleti, örfî (sultani) ve şer'î (İslami) temelli bir hukuk sistemi uygulamıştır. Osmanlı gayrimüslimlerinin hukukî statüsü de temelde şer'î hukuk baz alınarak belirlenmiştir. Çünkü İslam devletlerinde insanların hukukî statüsünü belirlemede ana kıstas, inanıp inanmamalarıdır. Kur'an-ı Kerim'e göre, yaratılışın gayesi Allah'a iman ve onun iradesine uygun bir şekilde yaşamak olduğundan, bu beşerî sorumluluğu kabul veya reddederek bağlı olarak sınıflandırılmışlardır. Bu ayırım dışında İslamiyet, insanlar arasında ırk, renk, dil veya ülke esasına dayalı başka herhangi bir fark gözetmez.¹³

İslami anlayışa göre tasnif edilen insanlar, çeşitli adlandırmalarla Kur'an'da ve hadislerde zikredilmiştir. Kur'an'ın getirdiği mesajı kabul edenler "mü'min" ve "müslim" kelimeleriyle, bu kelimelerin çıkış noktası olan "iman" ve "İslam" köklerinin çeşitli kalıpları kullanılarak ifade edilirler. Bahsedilen mesajı reddeden ikinci gruptakiler ise "kâfir"¹⁴ (çoğulu: kâfirûn, küffâr, kefere) kelimesi ve "küfr" kökünün çeşitli türevleri vasıtasıyla bahsedilen kaynaklarda yerlerini almıştır. Fakat "kâfir" kelimesi genel bir ifadedir. Bu ifadenin kapsamına giren gruplar, kendi özel adlarıyla da anılmışlardır: Bunlardan Museviler, "hevî" kökünden çeşitli fiil kalıpları ve "yehud" kelimesiyle; Hristiyanlar, "nasrânî" ve "nasârâ" olarak; bu iki dinin mensupları "ehl-i kitâb" tamlamasıyla ifade olunmuştur. Bunların dışındaki gayrimüslimler içinde putperestler, "şirk" kökünün çeşitli türevleriyle ve ayrıca "müşrik" şeklinde; ateş tapanlar "mecûsî"; yıldızlara tapanlar "sabiûn/sabiî" ifadeleriyle adlandırılmışlardır.¹⁵

Gayrimüslimler, Müslümanlarla olan ilişkileri bakımından "ehl-i harb" ve "ehl-i ahd" olarak sınıflandırılmıştır. Ehl-i harb (harbî) Müslümanlarla savaş halinde olan gayrimüslim topluluklardır. "Ehl-i ahd" ise Müslümanlarla anlaşmış olan gayrimüslimleri ifade etmektedir. Ehl-i ahd, kendi içinde zimmiler¹⁶, "mu'ahedler" ve "müste'menler" şeklinde gruplara

12 Donald Quataert, *Osmanlı İmparatorluğu: 1700-1922*, çev. A. Berkay (İstanbul: İletişim Yayınları, 2013), 212.

13 Ahmet Özel, "Gayri Müslim", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 418.

14 Küfr (كفر), Arapçada gizlemek demektir. Tohumu toprağın altına gizlediği için Eski Arapçada çiftçiye de kâfir denilmekteydi. Kelime, İslam'ın tebliğinden sonra, Allah'ın gönderdiği hidayeti ve ahiretin varlığını kabul etmemek suretiyle ona karşı nankörlük etmek anlamını almış ve imânın tam karşılığı olmuştur. Küfür, peygamberin bildirdiklerini yalan saymak ve gerçekleri örtmek anlamıyla bu fiili işleyenleri ifade etmede kullanılan kelimelere kaynaklık etmiştir. Bk. Süleyman Ateş, *Kur'an-ı Kerim Tefsiri* (İstanbul: Milliyet Gazetecilik A.Ş., 1995), 97.

15 Özel, *Gayri Müslim*, 418.

16 Zimmî (ذمى), "bozulması yermeyi gerektiren söz ve aman (ahd), davet yemeği, kendileriyle sözleşilmiş ve yemin edilmiş kavim ve topluluk; sözleşme anlamlarına gelen zimme(t) kelimesinden gelmektedir (Claude Cahen, "Zimme", *İslam Ansiklopedisi* (Ankara: MEB Yayınları, 1943), 11/566; Şemseddin Samî, *Kamus-ı Türkî* (İstanbul: Dersaadet Yayınevi, 1317), 649.

ayrılmaktadır.¹⁷ “Zimmiler”, bir İslam Devleti'nin himâyesi altında yaşamayı kabul eden ve onun topraklarında daimî olarak ikâmet eden tebaadır. Mu'ahedler, kendileriyle barış yapılmış olanlar, müste'menler ise ticaret, resmî görev veya başka bir amaç için İslam ülkesine gelen, kendilerine bir yılı geçmemek üzere geçici oturma izni verilen yabancılarıdır.¹⁸

Osmanlı tebaasından olan gayrimüslimler, esasen İslam'ın zimmet politikası çerçevesinde hukukî statü verdiği ve zimmî olarak adlandırdığı ehl-i kitab mensuplarıdır.¹⁹ Bunlar belirli şartlar çerçevesinde İslam topraklarında (dârü'l-islâm) yaşama hakkına sahip olmuşlardır.²⁰

Zimmiler ayrıca, dinsel ve mezhepsel aidiyetlerine göre ve etnik kökenlerine göre çeşitli tasniflere konu edilebilirler. Bu bağlamda Hristiyanları kendi içinde Katolik, Ortodoks, Gregoryen vd. şekillerde mezheplere göre sınıflamak, Musevileri kökenlerine veya Osmanlı ülkesine geldikleri yerlere göre ayırmak ya da tüm ehl-i kitabı “Rum”, “Yahudi” ve “Ermeni” vs. olarak gruplamak mümkündür.²¹

Anadolu Eyaleti'nde yaşayan gayrimüslimler için de bu tasnifler geçerli kabul edilebilir. Ancak Anadolu Eyaleti, çeşitlilik bakımından bazı bölgelerin gerisinde kalmasına sebep olacak bir gayrimüslim nispetine sahiptir. Nitekim din ve mezhep bakımından tüm Osmanlı gayrimüslimleri dikkate alındığında, Katolik olan ve olmayan Hristiyanların çeşitliliği, Musevilerin çeşitliliği ve Sabiîlerin varlığı Anadolu Eyaleti için iddia edilemez. Nitekim Anadolu Eyaleti'ndeki gayrimüslimler, tahrir defterlerinden anlaşıldığı kadarıyla, Ortodoks Hristiyanlar ve bir kısım Yahudi'den oluşmaktadır. Aynı şekilde Müslüman olmayanların etnik farklılıkları da tüm Osmanlı ülkesi kadar fazla değildir.

Anadolu Eyaleti dâhilindeki sancaklara ait tahrir defterlerinde gayrimüslimler, kimi yerde “gebrân”²², “zimmiyân”, “kefere” gibi söz konusu nüfusu toplam olarak ifade eden tabirlerle kaydedildiği gibi, kimi yerde farklı grupları göstermek üzere “Rumiyân”, “Ermeniyân”, “Yahudiyân” gibi tabirlerle kaydedilmiştir. Tahrir defterlerine göre, hangi sancakta hangi terimin kullanıldığı aşağıdaki tabloda belirtilmiştir:

17 Özel, *Gayri Müslim*, 418

18 Bilal Eryılmaz, *Osmanlı Devleti'nde Millet Sistemi* (İstanbul: Ağaç Yayıncılık, 1992), 14.

19 Osmanlı Devleti'nde gayrimüslimlerin gördükleri muamelelerin tarihi kökenleri ve gayrimüslimlere uygulanan politikalar hakkındaki tartışmalar için bk. Gülcan Avşin Güneş, *16 - 17. Yüzyıllarda Anadolu Eyaletinde Gayrimüslimlerin Sosyal ve Ekonomik Durumu*, (Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015 ve Gülcan Avşin Güneş, “Osmanlı Devleti'nin Gayrimüslimlere Bakışı ve Klasik Dönem Millet Sistemi”, *Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi (The Journal of Social and Cultural Studies)* 1/2 (2015), 1-30.

20 Gülnihal Bozkurt, “İslam Hukukunda Zimmilerin Hukuki Statüleri”, *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 3/1-4 (1988), 142.

21 Yavuz Ercan, “Türkiye'de XV. ve XVI. Yüzyıllarda Gayrimüslimlerin Hukuki, İctimai ve İktisadi Durumu”, *Bellekten* 47/188 (1984), 1127-1128; Yavuz Ercan, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler* (Ankara: Turhan Kitabevi, 2001), 52.

22 “Gebr (جبر), Mecusi, Zerdüşti; gür lafzının bundan galat ve İranilerden me'hûz olduğu maznündür”, bk. Şemseddin Sami, *Kamus-ı Türkî*, 1142.

Tablo 2: XVI. yüzyılın ilk yarısına ait Anadolu Eyaleti tahrir defterlerinde gayrimüslimlere dair terimlerin sancaklara göre dağılımı

CEMÂAT/ MAHALLE-İ RUMİYÂN	CEMÂAT/ MAHALLE-İ ERMENİYÂN	CEMÂAT/ MAHALLE-İ YAHUDİYÂN	CEMÂAT/ MAHALLE-İ GEBRÂN	CEMÂAT/ MAHALLE-İ ZİMMİYÂN	CEMÂAT/ MAHALLE-İ KEFERE (KÜFFÂR/ KÂFİR)
Kütahya	Ankara	Ankara	Alâiye	Ankara	Ankara
	Hüdâvendigâr	Aydın	Ankara	Hamid	Aydın
	Karahisâr-ı Şâhib	Hüdâvendigâr	Aydın	Hüdâvendigâr	Hüdâvendigâr
	Kütahya	Karahisâr-ı Şâhib	Bolu	Kengirî	Koca-ili
	Sultanönü	Karesi	Hamid	Koca-ili	Kütahya
		Kütahya	Hüdâvendigâr	Saruhan	
		Saruhan	Kastamonu		
		Teke	Menteşe		
			Teke		

Bazı kaza ve sancaklarda terim kullanımında görülen çeşitlilik, bölgenin genişliği ve nüfus kesafetine sebep olacak iktisâdî ve ticârî potansiyeli ile ilişkilendirilebilir. Örneğin Ankara Sancağı, böyle bir potansiyelle ön plana çıkmış olan Ankara Kazası ile gayrimüslim nüfus yoğunluğunun olduğu bir bölgedir. Aynı şekilde Hüdâvendigâr Sancağı da ihtiva ettiği kazaların çokluğu ve özellikle Bursa'nın iktisâdî kapasitesi sebebiyle nüfus yoğunluğuna sahne olmuştur.²³

2. Gayrimüslimlerin Sancaklara Göre Dağılımı

Yetişkin erkek nüfusun evli veya bekâr oluşuna ve iktisadî faaliyetlere katılmasına göre kaydı tutulmuş olan tahrir defterlerinde, veriler hane²⁴, mücerred²⁵ ve bazı yerlerde nefer

23 Özer Ergenç, *XVI. yüzyılda Ankara ve Konya* (İstanbul: Ankara Enstitüsü Vakfı Yayınları, 1995); Özer Ergenç, *XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa* (İstanbul: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2006).

24 Tahrir defterleri ve Osmanlı nüfusu üzerine çalışan araştırmacılar için çok önemli olan "hane" deyiminin basitçe "ev" kelimesiyle açıklanamayacağı, vergiye esas bir birim olması gerektiği anlaşılmaktadır. Ancak bu itibarı birimi kaç ferdin oluşturduğu, bunlar arasındaki ilişki, yaş durumu gibi nitelikler ile nüfusa oranının açık olmayışı ya da değişken oluşu problem oluşturmaktadır. (Nejat Göyünç, "Hane Deyimi Hakkında", *Tarih Dergisi*, 32 (1979): 331-334). Ayrıca "hane" terimi her zaman gerçek bir haneyi göstermemektedir; vergiye esas olan "avarız hanesi" yerine kullanılmış olabilir. Barkan'a göre avarız hanesi kimi yerde 3, 5, 10 ya da 15 gerçek haneye tekabül edebilmekte, bazı mahalle ve köylerde 1/2, 1/4 veya 1/8 oranlarında görülebilmektedir (Ömer Lütfi Barkan, "Avarız", *İslam Ansiklopedisi* (Ankara: MEB Yayınları, 1940), 2/13-19). Örneğin Ergenç, sicillerden faydalanarak Ankara'da bir avarız hanesinin kaç gerçek haneden oluştuğunu tespit edebilmiştir ama bunun her bölge ve her dönemde sabit bir oran olduğu söylenemez. (Bk. Ergenç, *Ankara ve Konya*, 53) Avarız hanesi, Kocaeli'nde olduğu gibi, aynı bölgede şehir ve kırsal kesim arasında bile farklı sayıları ifade edebilmektedir (Ahmet Güneş, *Tahrir Defterlerine Göre XVI. Yüzyılın Başlarından XVII. Yüzyılın Başlarına Kadar Kocaeli Sancağı* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1994), 12-14).

25 Bekâr vergi yükümlüsü erkekleri belirten "mücerred" tabirinin niteliği açık değildir. Yüzyılın sonlarına doğru defterlerde tespit edilen mücerred sayısındaki artış, bu tabirle ifade edilen nüfusun kaç yaşındaki erkekleri kapsadığı, nüfus hesaplamalarında hane sayısına dâhil edilip edilmeyeceği, bazı icmal defterlerinde görüldüğü gibi birer hane mesabesinde olup olmadıkları gibi hususlar incelenmeye muhtaçtır (Öz, "Tahrir Defterleri", 436-438).

terimleri ile karşımıza çıkar. Bunlar nüfus sayımı için en önemli veriler olsa da nüfusu tespit için net bilgi sağlamaz. Bu sebeple Osmanlı nüfus araştırmalarında tahrirlere dayalı birtakım hesaplamalar yapılarak tahmini nüfus ortaya konmaktadır. Ancak varsayımlar üzerine yapılan nüfus tahminleri sağlıklı olmayacağından, verileri kaynaklarda zikredildiği şekliyle vermek daha doğru bir yaklaşımdır.

Nitekim, Anadolu Eyaleti'nde şehir/kasaba gibi merkezlerde²⁶ mevcut gayrimüslim nüfus, genel olarak hane ve mücerred sayısına göre değerlendirilmiştir. Bunun dışında vergi mükellefi olmayan hasta, engelli ve yönetici zümre mensubu erkekler muaf terimi ile ifade olunmuştur.²⁷

Tahrir defterlerine göre, Anadolu Eyaleti'nde gayrimüslim nüfus bakımından en önde gelen sancaklardan biri Ankara Sancağı olup gayrimüslimler sancak içinde en çok Ankara Kazası'nda toplanmış durumdadır. 438 numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Anadolu Defteri²⁸ ile 117 numaralı mufassal tahrir defterine²⁹ göre, Ankara nefsinde (şehir merkezinde) kayıtlı toplam 88 mahalle/cemaatin 22'sinde gayrimüslim bulunmaktadır. Bunların 13'ünde gayrimüslimler Müslümanlarla birlikte kaydedilmiş, diğerlerinde ise yalnız gayrimüslim nüfus yazılmıştır. Hane sayısı esas alındığında eyaletin en fazla gayrimüslim nüfusa sahip sancağı olarak ortaya çıkan Ankara'da en kalabalık grubu Hristiyanların oluşturduğu görülmektedir. Nitekim Ankara nefsinde 363 Hristiyan hanesine karşılık, 27 Yahudi hanesi bulunmaktadır. Hristiyan hanesi bakımından Ankara, eyaletin sancak mukayesesinde de ilk sırayı almaktadır. Eyalette mücerred sayısı itibarıyla en fazla Hristiyan 73 nefer olarak yine Ankara'da yer almıştır. Kayda geçen Yahudi mücerred sayısı ise 5'tir. Hristiyan nüfus içindeki Rum ve Ermeni unsurun nispeti tam olarak bilinmemekle birlikte, şahıs adlarından bazı mahallelerin Ermeni, bazılarının Rum mahallesi olduğu tahmin edilebilir. Yine de bu mahallelerin etnik-mezhepsel niteliğinin tam olarak ortaya çıkarılıp buna göre bir nüfus oranlaması yapılabilmesi için tahrir defterleri ile birlikte diğer kaynakların karşılaştırmalı-detaylı incelenmesinin gerektiği açıktır. Tahrir defterlerine göre Ankara Sancağı'ndaki gayrimüslimlerin mahallelere göre dağılımı aşağıdaki tabloda görülebilir.

Tablo 3: Tahrir defterlerine göre Ankara Sancağı'ndaki gayrimüslimlerin mahallelere göre dağılımı

26 Günümüzdeki nüfus sayımını temel alan şehir tanımlamalarına göre Osmanlı şehir tanımı çok daha muğlaktır. Osmanlı şehri, sayılardan ziyade işleve göre yapılacak tanımlamayı gerektirmektedir. Bk. Suraiya Faroqhi, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2004), 12-14. Bunu tahrir defterlerinin kendi "Cuma kılınır, bazarı durur yer" tanımı da desteklemektedir. Tahrir defterlerinde derece ayırımına dikkat edilmeksizin şehir anlamına gelmek üzere "nefs" tabiri kullanılmıştır (Güneş, *Tahrir Defterlerine Göre Kocaeli*, 17, 20).

27 Öz, "Tahrir Defterleri", 436-438.

28 *MVAD*, nr. 438-I.

29 Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Tapu Tahrir (TT)*, nr. 117.

LİVÂ-İ ANKARA											
	GAYRİMÜSLİM				MÜSLİM						
	HRİSTİYAN		YAHUDİ		HANE	MÜCERRED	İMAM	EHL-İ BERAT	MÜEZZİN	MUHASSİL	SİPAHİ-ZADE
	HANE	MÜCERRED	HANE	MÜCERRED							
KAZA-İ ANKARA ³⁰											
Mahalle-i Ahi Çelebi n.d. Ulucan	7	7	-	-	37	18	I	I	I	I	-
Mahalle-i Hacı Ashab	4	-	-	-	21	7	-	-	-	-	-
Mahalle-i Eşenhor	17	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Mahalle-i Behlül	4	4	-	-	23	10	I	-	-	-	-
Mahalle-i Boyacı Ali	5	6	-	-	14	6	-	-	-	-	2
Mahalle-i Çakırlar	4	1	-	-	18	7	-	-	-	-	-
Mahalle-i Dibek ma'a Zımmiyân	5	1	-	-	5	1 ³¹	-	-	-	-	-
Mahalle-i Hacı Doğan	4	-	-	-	37	4	-	-	-	-	-
Mahalle-i Hoca Sinan n.d. Valtarin	25	7	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Mahalle-i Kazuran ³²	4	-	-	-	5	1	I	-	I	-	-
Mahalle-i Kebkebir	5	1	-	-	9	7	-	-	-	-	-
Mahalle-i Kebkebir-i Zımmi	38 ³³	1	-	-	2	-	-	-	-	-	-
Mahalle-i Kefere (Kafirköyü)	40	10	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Mahalle-i Keyyalin 'an Gebrân	17 ³⁴	7	-	-	1 ³⁵	-	-	-	-	-	-
Mahalle-i Kirişciyân n.d. Yusuf ³⁶	4	3	-	-	19	3	-	-	-	-	-
Mahalle-i Zımmiyân-ı Kirişciyân	29	3	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Mahalle-i Kurd	17	1	-	-	1	-	-	-	-	-	-
Mahalle-i Makrameciyân-ı Zımmiyân	24	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Mahalle-i Mihriyâr-ı Ermeni	11	5 ³⁷	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Cemâ'at-i Gebrân der Kal'a ³⁸	69 ³⁹	13	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Cemâ'at-i Zenberekciyân ve Nevbetciyân (Cemâ'at-i Zenberekci 'an Gebrân) ⁴⁰	16	4	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Cemâ'at-i Yahudiyân			28	5							

30 MVAD, nr. 438-İde yekun, "hane-i gebrân", "mücerred-i gebrân", "hane-i Yahudiyân" başlıkları altında kaydedilmiş. Buna göre hane-i gebrân=118, mücerred-i gebrân=29, hane-i Yahudiyân=33 MVAD, nr. 438-I, 339). TT, nr. 117'den edinilen bilgilere göre çok farklı olduğu ve tabloda tutarsızlık itibarı uyardırmamak için kâtabin Hristiyan nüfusa dair verdiği yekun rakamı tabloda gösterilmemiştir. Ayrıca bk. Emine Erdoğan, *Ankara'nın Bütüncül Tarihi Çerçevesinde Ankara Tahrir Defterlerinin Analizi* (Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2004), 85-89.

31 MVAD, nr. 438-İde "mücerred" ibaresi yazıldığı halde altına rakam yazılmamış (MVAD, nr. 438-I, 339)

32 TT, nr. 117'de müslim-gayrimüslim nüfus birlikte 12 nefer olarak kaydedilmiş; hane sayısı ise yine karma olarak 10 şeklinde verilmiş (TT, nr. 117, 33)

33 MVAD, nr. 438-İde hane sayısı 39 olarak verilmiş, mücerred ise kaydedilmemiştir (MVAD, nr. 438-I, 339).

34 MVAD, nr. 438-İde MVAD 438-I, 339) ve TT, nr. 117'de (TT, nr. 117, 42) 18 hane olduğunu kaydedilmiş olsa da gerek nefer sayısı ile karşılaştırıldığında gerekse mükellefler tek tek sayıldığında hane sayısının 17 olması gerektiği sonucuna varılmıştır.

Hüdâvendigâr Sancağı, gayrimüslimlerin yoğun olarak tespit edildiği sancaklardandır. Hane sayısı temel alınarak Anadolu Eyaleti sancakları arasında bir karşılaştırmaya gidildiğinde gayrimüslim nüfus itibarıyla Ankara'dan sonra ikinci sırayı almaktadır. 166 Numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Anadolu Defterine⁴¹ ve 111 Numaralı Mufassal Tahrir Defterlerine⁴² göre Hüdâvendigâr Sancağı gayrimüslimlerinin çoğu Hristiyan'dır. Sancakta 205 hane ve 22 mücerredten oluşan bir Hristiyan nüfus bulunmasına karşılık Yahudilerin 117 hane ve 1 mücerred olarak kaydedildikleri görülmektedir. Yine de hane sayısına göre Yahudi nüfusun Anadolu Eyaleti içinde en fazla olduğu sancak Hüdâvendigâr Sancağı'dır ve Yahudiler bu sancak içinde yalnız Burusa (Bursa) şehrinde ikamet etmektedir. Beğbazarı (Beypazarı) ve Sifrihisar (Sivrihisar)'da ise Ermeniler bulunmaktadır. Aydınçık'taki gayrimüslimlerin ise muhtemelen Rum oldukları isimlerinden anlaşılmaktadır.⁴³ Hüdâvendigâr Sancağı gayrimüslimlerinin tahrir defterlerine göre ayrıntılı dökümü aşağıdaki tabloda yer almaktadır:

Tablo 4: Tahrir defterlerine göre Hüdâvendigâr Sancağı'ndaki gayrimüslimlerin mahallelere göre dağılımı

35 *TT*, nr. 117'de 1 tane gayrimüslim hanesi bulunduğu görülürken (*TT*, nr. 117; 42), *MVAD*, nr. 438-İ'de Müslüman nüfusa rastlanmıyor (*MVAD*, nr. 438-İ, 339).

36 Mahallenin ismi Özer Ergenç tarafından "İmam Yusuf" olarak tespit edilmiştir (Ergenç, *Ankara ve Konya*, 30).

37 *MVAD*, nr. 438-İ'de mücerred sayısı 4 olarak verilmiş *MVAD*, nr. 438-İ, 339) fakat *TT*, nr. 117'de (*TT*, nr. 117, 37) nefer sayısı ile karşılaştırıldığında (nefer=16) ve mükellefler tek tek sayıldığında mücerred sayısının 5 olması gerektiği sonucuna varılmıştır.

38 Kale içinde oturan Cemâatler için "muaflardır" kaydı düşülmüş, Nelerden muaf olduklarını ise üst kısımda yazılı not açıklıyor: "Mezkûr mahalleler ki kal'a içinde otururlar kal'aya muavenetleri ve hizmetleri olmağın ulakdan ve şehirden ve bedel-i mahalden ve salgundan ve sekbandan ve doğancıdan ve hisar yapmasından ve kürekçiden fi mahalli' avarızdan muaf olalar deyu ellerinde hük-m-i hümayunları vardır."

39 *TT*, nr. 117'de hane sayısı 69, mücerred sayısı 12, nefer sayısı ise 82 olarak verilmiş (*TT*, nr. 117; 42).

40 Kale içinde zenberekçilik ve nöbetçilik yaptıkları "defter-i köhne'de kayıtlı olduğu ve ellerinde hala haraçtan ve avarızdan muaf olduklarını gösteren hük-m-i hümayun bulunduğu belirtilmiş olduğundan, kale muhafazası ile ilgili mirî hizmetleri karşılığında belirtilen muafiyetleri kazandıkları görülmektedir (*TT*, nr. 117; 47).

41 Bundan sonra *MVAD*, nr. 166.

42 Bundan sonra ve *TT*, nr. 111.

43 Örn. Dimitri, Yorgi, Kosta vs. (*TT*, nr. 111; 431).

LİVÂ-İ HÜDÂVENDİĞÂR							
	GAYRİMÜSLİM				MÜSLİM		
	HRİSTİYAN		YAHUDİ		HANE	MÜCERRED	İMAM
	HANE	MÜCERRED	HANE	MÜCERRED			
KAZA-İ BURUSA ⁴⁴							
Mahalle-i Subaşı ⁴⁵	13+14 ⁴⁶	8	-	-	-	-	-
Mahalle-i Kuruçeşme ⁴⁷	14	3	-	-	-	-	-
Mahalle-i Kuruçeşme ⁴⁸	117	1	-	-	-	-	-
Mahalle-i Bazar-ı Mahi ⁴⁹	18 ⁵⁰	4	-	-	-	-	-
Mahalle-i Demür Kapu ⁵¹		3					
Mahalle-i Simaviyân ⁵²	-	- ⁵³					
KAZA-İ BEĞBAZARI							
Mahalle-i Ermeniyân ⁵⁴	14	- ⁵⁵					
KAZA-İ SİFRİHİSAR							
Mahalle-i Ermeniyân ⁵⁶	110	54					
KAZA-İ AYDINCIK							
Cemâ'at-i Kefere der Karakadı ⁵⁷	3						
KAZA-İ BERGAMA							
Mahalle-i Foryaz ⁵⁸	3				20	8 ⁵⁹	1

44 Bursa mahallelerinin isimleri *TT*, nr. 23'te geçmektedir ancak burada da tamamının verilmediği görülmektedir.

45 Ömer Lütfi Barkan aynı nüfus bilgilerini ihtiva eden "Maksem nâm-ı diğer Subaşı" adlı bir mahalle zikretmiştir. Bk. Ömer Lütfi Barkan-Enver Meriçli, *Hüdâvendigâr Livası Tahrir Defterleri-1* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988), 4. Ancak *MVAD*, nr. 166'da benim tespit ettiğim "Maksem" adlı mahallede gayrimüslimlere dair bir kayıt görülmemiştir. Bk. *MVAD*, nr. 166, 6.

46 "Cemâat-i gebrân" olarak geçen bu gayrimüslimlerden 14'ünün "kiracıyân" olarak kaydedildiği görülmektedir.

47 *MVAD*, nr. 166'da Kuruçeşme Mahallesi iki ayrı mahalle olarak kaydedilmiştir (*MVAD*, nr. 166, 4) ancak Barkan bunların aslında aynı yeri ifade ettiğini düşünmektedir (*MVAD*, nr. 166, 6). *MVAD*, nr. 166'ya göre Kuruçeşme Mahallesi'ne ait ilk kayıttaki gayrimüslimler "Cemâat-i gebrân" olarak verilmiş, ikincisinde ise "Yahudiyân" olarak zikredilmiştir (*MVAD*, nr. 166, 4).

48 *MVAD*, nr. 166'da iki ayrı mahalle olarak kaydedilmiştir (*MVAD*, nr. 166, 4) ancak Barkan bunların aslında aynı yeri ifade ettiğini düşünmektedir. (Barkan - Meriçli, *Hüdâvendigâr Livası*, 6). Bu da "Cemâat-i gebrân" olarak verilmiştir.

49 "Gazi Hüdâvendigâr ve Bayezid Hüdâvendigâr ve Germiyanoglu vakfından müteferrik zimmilerdir" ifadesi kayıtlı olmuştur (*MVAD*, nr. 166, 6).

50 Barkan bu rakamı 19 şeklinde vermiştir (*MVAD* 166, 6).

51 Barkan bu mahalle kaydını "gebrân" olarak vermiştir. Bk. Barkan - Meriçli, *Hüdâvendigâr Livası*, 6. Ancak *MVAD*, nr. 166'da görülmemiştir.

52 Barkan bu mahalle kaydını "gebrân" olarak vermiştir. Bk. Barkan - Meriçli, *Hüdâvendigâr Livası*, 6. Ancak *MVAD*, nr. 166'da görülmemiştir.

53 Barkan bunu "yekûn" başlığı altında 14 gebrân-ı mücerred, 3 kiracı gebrân-ı mücerred olarak kaydetmiştir.

54 "Zikrolan Ermenilerden kadı olan kimesne her neferden ayda 1'er akça alur imiş 'adet deyu, defterlerde müsbet değil deyu kayd olmuş. Ve subaşı olan zikr olan taifenin evlüsünden yılda 7'şer akça ve ergeninden 3'er akça alur imiş. Elân kemakân mukarrer. Hâsil 124, tumar-ı İskender muhtesib-i Sifrihisar." Barkan- Meriçli, *Hüdâvendigâr Livası*, 112.

Gayrimüslim nüfusun yoğun olduğu sancaklardan biri de Kocaeli'dir. 438 Numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Anadolu Defterine göre (II. Cilt)⁶⁰, burada yaşayan gayrimüslimlerin tamamının Hristiyan olduğu anlaşılmaktadır. 304 hane, 26 mücerred ve bunun dışındaki 4 neferden oluşan Hristiyan nüfusla Kocaeli, Hristiyan hane sayısı bakımından eyaletin ikinci kalabalık sancağıdır. Toplam gayrimüslim nüfusuna oranlandığında ise Kocaeli'nin eyalet sancakları içinde üçüncü sırada yer aldığı görülmektedir. Kocaeli Sancağı gayrimüslimlerinin nüfus verileri aşağıdaki tabloda verilmiştir:

Tablo 5: Tahrir defterlerine göre Koca-İli Sancağı'ndaki gayrimüslimlerin mahallelere göre dağılımı

LİVÂ-İ KOCA-İLİ			
KAZA-İZNİKMİD (İZMİT)	GAYRİMÜSLİM		
	HANE	MÜCERRED	HANE-İ POST- MASTORİİ
Mahalle-i İskele ⁶¹	27	8	4
KAZA-i ŞİLE			
Belirtilmemiş ⁶²	254	15	-
KAZA-i İZNİK			
Mahalle-i Bağban Kâfirleri ⁶³	12	1	-
Mahalle-i Manastır	11	1	-

55 MVAD, nr. 166'da olmamasına rağmen TT, nr. 111'e göre burada 3 mücerred kayıtlı olduğu görülmektedir.

56 TT, nr. 111'de 171 nefer, 1 papaz görülmüş ayrıca mücerredlerin tek tek sayımları sonucunda da 58 rakamına ulaşılmıştır (TT, nr. 111, 253-255).

57 Aynı kayıtlar MVAD, nr. 166 ve TT, nr. 111'de de yer almaktadır (MVAD, nr. 166, 158) (TT, nr. 111; 431).

58 MVAD, nr. 166'da "zımmiyân" olarak geçen gayrimüslim kaydı, TT, nr. 111'de Mahalle-i Foryaz başlığı altında Cemâat-i Kefere olarak yer almıştır. Bk. TT, nr. 111, 682.

59 MVAD, nr. 166'da 8 olarak kaydedilen mücerred sayısı, TT, nr. 111'de 9 olarak yazılmıştır (MVAD, nr. 166, 186; TT, nr. 111, 682).

60 Bundan sonra MVAD, nr. 438-II.

61 MVAD, nr. 438-II'de "zımmilerdir ki şehir altında otururlar, avarızdan muaflardır" diye not düşülmüş (MVAD 438-II: 759).

62 Nefs-i Şile ahalisi cem'an avarız-ı divâniyye ve tekâlif-i örfiyyeden muaf ve müsellemlerdir" diye not düşülmüş (MVAD, nr. 438-II: 783)

63 Defterlerde "Manastır maâ Bağban Kâfirleri" ifadesi mevcuttur. Bk. Güneş, *Tahrir Defterlerine Göre Kocaeli*, 38.)

161 numaralı mufassal tahrir defterine⁶⁴ ve *MVAD* 166'ya göre, Saruhan Sancağı'nda gayrimüslim sayısı dikkate değer nispettedir. Manisa, Menemen ve Güzelhisar Kazalarında kayıtlı gayrimüslimlerin Yahudi olanları Manisa'da görülmekte ve sancağın bütün Yahudi nüfusunu teşkil ve temsil etmektedir. 88 hanelik Yahudi nüfusu, Saruhan Sancağı'nı eyaletin hane esaslı Yahudi nüfus karşılaştırmasında ikinci sıraya yerleştirmiştir. Mücerred esaslı karşılaştırmada ise Saruhan Sancağı eyaletin en kalabalık Yahudi yerleşkesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Sancağın gayrimüslim nüfusuna ait veriler aşağıdaki tabloda gösterilmiştir:

Tablo 6: Tahrir defterlerine göre Saruhan Sancağı'ndaki gayrimüslim nüfusun dağılımı

LİVÂ-İ SARUHAN		
	GAYRİMÜSLİM	
	HANE	MÜCERRED
KAZA-İ MAGNİSA		
Cemâ't-i Yahudiyân ⁶⁵	88	33
KAZA-İ MENEMEN		
Zımmiyân-ı Nefs-i Tarhanyat ⁶⁶	42	1
KAZA-İ GÜZELHİSAR		
Cemâ't-i Zımmiyân	11	3

Aydın Sancağı'ndaki gayrimüslimler, *MVAD* 166, 87 ve 148 numaralı tahrir defterlerine göre Alaşehir, Ayasuluk, Birgi, Çeşme, İzmir ve Tire'de kayıtlı görülmektedir. Tire'deki Yahudi cemaati dışında kalan gayrimüslimlerin Hristiyan olduğu anlaşılmaktadır. Sancakta 300 hane, 61 mücerred ve bunun dışında 5 neferden oluşan Hristiyan nüfusa karşılık 64 hane ve 18 mücerredden ibaret Yahudi nüfus bulunmaktadır. Aydın, eyaletteki sancaklar arasındaki mukayesede, toplam gayrimüslim nüfusun hanelere göre sıralamasında ikinci sırada ve bunun dışında kalan neferler esas alınarak yapılan sıralamada üçüncü sırada yer almaktadır. Hem Hristiyan hem de Yahudi nüfusun hane ve mücerred esaslı dağılımında Aydın'ın üçüncü sırada bulunduğu görülmektedir. Yahudi nüfus açısından ise Aydın ikinci sırada gelmektedir. Nüfusun mahallelere göre dağılımı aşağıdaki tabloda yer almaktadır:

64 Bundan sonra *TT*, nr. 165.

65 *TT*, nr. 165'te nefer=101, mücerred=33 olarak kaydedilmiştir (*TT*, nr. 165,18-19). Ayrıca bk. Feridun Emecen, Unutulmuş Bir Cemâat: Manisa Yahudileri (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1989) ve Feridun Emecen, XVI. Asırda Manisa Kazası (İstanbul: Eren Yayıncılık, 1997).

66 *TT*, nr. 165'te nefer=45, hane=42, mücerred=1, papas=1, ?=1 olarak kayıtlıdır (*TT*, nr. 165,101).

Tablo 7: Tahrir defterlerine göre Aydın Sancağı'ndaki gayrimüslimlerin mahallelere göre dağılımı

LİVÂ-İ AYDIN					
	GAYRİMÜSLİM			MÜSLİM	
	HANE	MÜCERRED	PIR-İ FÂNİ	HANE	MÜCERRED
KAZA-İ ALAŞEHİR ⁶⁷					
Mahalle-i Tekfur-kapısı	14	-	-	-	-
Mahalle-i Kirpas	12	3	-	-	-
Mahalle-i Güzel Papas	36	9	-	-	-
Mahalle-i Beretcelü?	25	6	-	-	-
Mahalle-i Yarhisar	33	6	-	2	-
Mahalle-i Hızır-İlyas	24	6	-	-	-
KAZA-İ AYASULUG					
Mahalle-i Kefere ⁶⁸	57 ⁶⁹	10	-	-	-
KAZA- İ BİRGİ					
Cemâ'at-i Kefere	19	-	-	-	-
KAZA- İ ÇEŞME					
Mahalle-i Gebrân	2	-	-	-	-
KAZA-İ İZMİR					
Karye-i Boynuz Seküsü ⁷⁰	29	12	-	50	11
KAZA-İ TİRE					
Mahalle-i Gebrân ⁷¹	49	9	5	-	-
Cemâ'at-i Yahudiyân ⁷²	64	18	-	-	-

67 Buradaki gayrimüslim mahallelerinin tamamı, "Cemâat-i kefer-i reaya-yı Vakf-ı Sultan Yıldırım" başlığı altında kaydedilmiştir (MVAD, nr. 166). Bu da gayrimüslim nüfustan elde edilen gelirlerin Sultan Yıldırım Vakfına aktarıldığını göstermektedir.

68 TT, nr. 87'de "Mahalle-i küffârân der Ayasulug" olarak (TT, nr. 87, 38), TT, nr. 148'de ise "Mahalle-i Kefere tabi-i Ayasulug" olarak yer almıştır (TT, nr. 148, 188).

69 TT, nr. 148'de hane=57, mücerred=10, nefer=68, ?=1 olarak verilmiştir (TT, nr. 148, 188). TT, nr. 87'de ise hane=50 olarak görülmektedir (TT, nr. 87, 37). Tabloda TT, nr. 48 ile aynı bilgileri içerdiği için MVAD, nr. 166 verileri esas alınmıştır.

70 TT, nr. 148'de bu gayrimüslim nüfus "Cemâ'at-i Gebrân" başlığı altında kaydedilmiştir (TT, nr. 148,10).

71 TT, nr. 87'de nefer=40, hane=37, mücerred=3 olarak görülürken (TT, nr. 87,121); TT, nr. 148'de nefer=59, hane=49, mücerred=9 olarak kaydedilmiştir (TT, nr. 148,145). Burada MVAD, nr. 166 verileri esas alınmıştır (MVAD, nr. 166, 372).

72 TT 87'de nefer=49, hane=48, mücerred=1 olarak verilmiştir (TT, nr. 87, 121). TT, nr. 148'de ise nefer=86, hane=64, mücerred=18 olarak kaydedilmiştir (TT, nr. 148, 146).

Kastamonu Sancağı'ndaki gayrimüslimlerin tümü, XVI. yüzyılın ilk yarısında Sinop'ta kaydedilmiştir.⁷³ Bu dönemde Sinop'ta ikamet eden Hristiyanların Rum oldukları anlaşılmaktadır.⁷⁴ Bunlar muhtemelen Selçuklular zamanında varlığı bilinen tüccar Rumların bakiyeleri olmalıdır.⁷⁵ Sinop'ta 6 ayrı mahalle teşkil etmiş olan gayrimüslimler, toplam 233 hane ve 91 mücerredten müteşekkil nüfuslarıyla Kastamonu'yu, eyalet sancakları arasında Hristiyan nüfus esaslı mukayesede dördüncü sıraya yerleştirmiştir. Yine mücerred sayısı dikkate alındığında Kastamonu, gayrimüslim nüfusuyla eyaletin en kalabalık sancağı durumdadır. Kastamonu gayrimüslim nüfusu aşağıdaki tabloda verilmiştir:

Tablo 8: Tahrir defterlerine göre Kastamonu Sancağı'ndaki gayrimüslimlerin mahallelere göre dağılımı

LİVÂ-İ KASTAMONU		
	GAYRİMÜSLİM	
	HANE	MÜCERRED
KAZA-İ SİNOB		
Mahalle-i Büyük Kilise	17	5
Mahalle-i Aya-Bedro(s)	12	4
Mahalle-i Turuş-hane	21	8
Mahalle-i Aya-Kostandin	27	17
Mahalle-i Arab Pınarı	83	26
Mahalle-i Aya-Nikola	32	17
Mahalle-i Ayakluca Kilise	41	14

Hamid Sancağı'nda bulunan gayrimüslimler, Ağlasun, Burdur, Eğirdür, Isparta ve Uluborlu kazalarında kaydedilmiştir. Tamamı Hristiyan olan Hamid gayrimüslimleri, isimlerinden anlaşıldığı kadarıyla Rum'dur.⁷⁶ Bunlar arasında Karaman/Karamanî ismini taşıyanların varlığı ilgi çekicidir. Burdur'dakiler dışında kalan gayrimüslimler kendi cemaatlerine ait müstakil mahallelerde yaşıyor gibi görülmektedir. Toplam olarak sancak dâhilinde yaşayan gayrimüslimler 183 hane, 47 mücerred ve bunun dışında kalan 7 neferden oluşmaktadır. Hane sayısına göre sancaklardaki Hristiyan nüfusa bakıldığında Hamid Sancağı'nın yedinci sırada olduğu, toplam gayrimüslim nüfusa bakıldığında ise altıncı sırada yer aldığı

⁷³ MVAD, nr. 438, II, 479.

⁷⁴ "Cemâat-i Rumîyân-ı Nefs-i Sinob" (MVAD, nr. 438-II, 679).

⁷⁵ Ahmet Kankal, *Türkmenin Kaidesi Kastamonu (XV-XVIII. Yüzyıllar Arası Şehir Hayatı)* (Ankara: Zafer Matbaası, 2004), 80-81.

⁷⁶ Örn. İvaz, Papa Nikola, Vasil, Andronikos, Kir Yorgi, Mihail, Nikola, İstavri, Urum, Urum Beğ, Dimitri, Kir Vasil vs (TT, nr. 30: 272, 301-302); Nikola, Andronikos, Mıno, Kosta, Hristos, İvaz, İstafanos, Dimitri vs. (TT, nr. 121: 333).

görülmektedir. Mücerred sayısına göre sancaklardaki Hristiyan nüfusa göz atıldığında ise Hamid'in üçüncü sıraya yerleştiği, toplam gayrimüslim açısından ise ikinci sırayı aldığı görülmektedir. Bunun dışındaki gayrimüslim nefer sayısı açısından Hamid Sancağı ikinci sıraya yerleşmiştir. Hamid Sancağı gayrimüslim nüfus verileri için aşağıdaki tablo oluşturulmuştur:

Tablo 9: Tahrir defterlerine göre Hamid Sancağı'ndaki gayrimüslimlerin mahallelere göre dağılımı

LİVÂ-İ HAMİD										
	GAYRİMÜSLİM						MÜSLİM			
	NEFER	HANE	MÜCERRED	GAİB	PİR-İ FÂNÎ	A'MA	NEFER	HANE	MÜCERRED	DiĞER (MUAF)
KAZA-İ AĞLASUN										
Belirtilmemiş (gebrân)	2	2	-	-	-	-	-	-	-	-
KAZA-İ BURDUR										
Mahalle-i Mescid-Cami ⁷⁷	39 ⁷⁸	22	17	-	-	-	196	113	54	29
KAZA-İ EĞİRDÜR										
Zımmiyân-ı Nis ⁷⁹	61	51	8	-	2	-	-	-	-	-
Zımmiyân-ı Eğirdür ⁸⁰	5	5	-	-	-	-	-	-	-	-
KAZA-İ ISPARTA										
Mahalle-i Gebrân	70	55	12	2	1	-	-	-	-	-
KAZA-İ ULUBORLU										
Mahalle-i Zımmiyân	60	48	10	1	-	1	-	-	-	-

Kütahya Sancağı'nda Ermeni, Rum ve Yahudilerden ibaret şehirli gayrimüslim nüfus, Kütahya, Lâzıkıyye ve Kula kazalarında yaşamaktadır. Kütahya Kazası'nda Ermenilerin, Rumların ve Yahudilerin mahalleleri bulunmaktadır. Her iki mahallenin gelirleri de vakıflara tahsis edilmiştir. Ermeni mahallesi için "Vakf-ı İmaret-i Yakub Çelebi" kaydı bulunurken, Çerçi Köyünden gelme Rumların kurduğu Rumlar Mahallesinin gelirlerinin

77 TT, nr. 30'da "Zımmiyân der nefsi-i Burdur olarak kaydedilmiştir (TT, nr. 30, 212).

78 TT, nr. 30'da 40 nefer, 1 papaz kaydedilmiştir (TT, nr. 30, 212).

79 TT, nr. 30'da "Mahalle-i Zımmiyân-ı Nis başlığı altında kaydedilen gayrimüslim nüfus içinde 54 nefer, 2 pir-i fânî, 1 papaz, 1 a'ma yazılmış olup mücerred kayıtlı değildir (TT, nr. 30: 301).

80 TT 121'de 1 tane papaz yazılmıştır (TT 121, 333). TT 30'da ise 22 nefer kayıtlıdır (TT, nr. 30, 302).

bağlandığı vakfın adı belirtilmemiştir.⁸¹ Lâzıkıyye Kazası'nda ise gayrimüslimler "Mahalle-i Kefere" adı altında kaydedildiklerinden hangi milletten oldukları kesin olmamakla birlikte, isimlerden anlaşıldığı kadarıyla Rum olmaları kuvvetle muhtemeldir. Turan Gökçe XVI ve XVII. yüzyıllarda Lâzıkıyye'de Ermeni varlığından söz etmenin mümkün olmadığını belirtmektedir.⁸² Kula gayrimüslimleri ise "Cemâ't-i Kefere" adı altında kaydedilmiştir ve yine bu halkın hangi milletten olduğu belirtilmemiştir. Fakat şahıs isimleri bunların Rum olduklarını düşündürmektedir. Cemaatten elde edilen gelirler ise "Vakf-ı imâret-i Mahmud Çelebi bin Musa Şah-ı Âlempenâh" şeklinde tahsis edilmiştir. Kütahya Sancağı'nda 12'si Yahudilere ait olmak üzere toplam 224 gayrimüslim hanesi bulunmaktadır. Anadolu Eyaleti'nin sancakları arasında hane esaslı bir karşılaştırma yapıldığında Hristiyan sayısı bakımından Kütahya beşinci sırayı alırken genel gayrimüslim sayısı bakımından sekizinci sırada yer almaktadır. Hane ve mücerredler dışında kalan nefer sayısı bakımından ise 8 neferle Anadolu Eyaleti içinde ilk sırayı almaktadır. Sancağın gayrimüslim nüfusu aşağıdaki tabloda verilmiştir:

Tablo 10: Tahrir defterlerine göre Kütahya Sancağı'ndaki gayrimüslimlerin mahallelere göre dağılımı

LİVÂ-İ KÜTAHYA							
	GAYRİMÜSLİM						
	HANE	MÜCERRED	KETHÜDA-YI PİR	PAPAS	PIR	'AMA	DIYANE
KAZA-İ KÜTAHYA							
Mahalle-i Ermeniyan-ı Kütahya ⁸³	133	11	-	1	1	-	-
Mahalle-i Rumlar 'an Karye-i Çerçi	14	-	1	1	1	-	-
Mahalle-i Yahudiyân	12	-	-	-	-	-	-
KAZA-İ LÂZIKIYYE							
Mahalle-i Kefere	65	4	-	-	-	-	-
KAZA-İ KULA							
Cemâ't-i Kefere ⁸⁴	101	15	-	1	1	-	1

81 *MVAD*, nr. 438-I; *TT*, nr. 45; 49. Ayrıca bk. Mustafa Çetin Varlık, XVI. Yüzyılda Kütahya Sancağı'nda Yerleşme ve Vergi Nüfusu", *Belleten*, 202 (1988), 115-167.

82 Turan Gökçe, XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Lâzıkıyye (Denizli) Kazası (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2000), 100.

83 Gedüs, Güre, Homa, Simav ve Şeyhlü kazalarında gayrimüslim olmadığı görülmektedir (*TT*, nr. 45).

84 Kulâda bu Cemâatte 2 tane nim çift tespit edilmiştir (*TT*, nr. 45; 514; *TT*, nr. 49; 146).

Teke Sancağı'nda gayrimüslimler, sancak merkezi olan Antalya ve Karahisâr kazalarında oturmaktadır. Antalya'daki Yahudi ve Hristiyanlar -İbn Battuta'nın anlattığı dönemdeki gibi- ayrı mahallelerde yaşamaktadır.⁸⁵ Evliya Çelebi buradaki Hristiyanların Rum olduğunu söylemektedir.⁸⁶ Teke Sancağı'ndaki Hristiyanlar 123 hane, 24 mücerred ve bunun dışında kalan 2 neferden ibaretken, Yahudiler 18 hanelik bir nüfusa sahiptir. Hane esaslı karşılaştırılarda Hristiyan nüfusa göre Teke, Anadolu Eyaleti sancakları içinde sekizinci sırada yer alırken, Yahudi nüfusa göre beşinci sırada yer almaktadır. Hane esaslı genel gayrimüslim nüfus mukayesesinde ise sekizinci olduğu görülmektedir. Mücerred sayısı baz alındığında ise, barındırdığı Hristiyan nüfus miktarı ile altıncı sıradadır; genel gayrimüslim nüfus miktarı ile yedinci sıradadır. Teke Sancağı'nın hane ve mücerred dışında kalan gayrimüslim nüfusuna göre, beşinci sırada geldiği görülmektedir. Sancağın gayrimüslim nüfus verileri aşağıda tablo halinde verilmiştir:

Tablo 11: Tahrir defterlerine göre Teke Sancağı'ndaki gayrimüslimlerin mahallelere göre dağılımı

LİVÂ-İ TEKE			
	GAYRİMÜSLİM		
	HANE	MÜCERRED	KARA
KAZA-İ ANTALYA			
Cemâ'at-i Gebrân	96	10	1
Cemâ'at-i Yahudiyân	18	2	-
KAZA-İ KARAHİSAR			
Cemâ'at-i Gebrân ⁸⁷	27	-	-
KAZA-İ ELMALU ⁸⁸	-	-	-

⁸⁵ Ebu Abdullah Muhammed İbn Battuta Tancı, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, çev. A. Sait Aykut (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2000), 1/403.

⁸⁶ Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, ed. R. Dankoff, S. A. Kahraman, Y. Dağlı (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2005), 9/286.

⁸⁷ Karahisar halkından olan gayrimüslim ve Müslümanların tekâlif-i örfiyye ve avâzır-ı divâniyyeden muaf ve müsellemler olageldikleri belirtilmiştir.

⁸⁸ *MVAD*, nr. 166'ya atfen Elmalı şehrinde 10 hane gayrimüslim bulunduğunu söylüyorsa da (Behset Karaca, *XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Teke Sancağı* (Isparta: Fakülte Kitabevi, 2002), 142. Bu defterde yaptığım inceleme sonucunda Elmalı'da gayrimüslim nüfusa rastlamadım. A. Latif Armağan da Elmalı'da gayrimüslim nüfusun olmadığını belirtiyor. A. Latif Armağan, *XVI. yüzyılda Teke Sancağı* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1999), 295.

Karahisâr-ı Sâhib Kazası, yine aynı adla anılan sancağın gayrimüslimlerle meskûn tek merkezidir. 147 numaralı mufassal tahrir defteri⁸⁹ ve *MVAD* 438, I'e göre, Karahisâr-ı Sâhib Kazası'nda biri Ermenilere, diğeri Yahudilere ait iki gayrimüslim mahallesi mevcuttur. Karahisâr-ı Sâhib şehrinin gayrimüslimler için bir cazibe merkezi oluşu sebebiyle 1531'de Manisa'dan buraya Yahudi göçü olduğu bilinmektedir.⁹⁰ Karahisâr-ı Sâhib şehrinde 73 hane, 1 mücerred ve bunun dışındaki 5 neferden oluşan Hristiyan nüfus ile 15 hane ve 15 mücerredten oluşan Yahudi nüfus kayıtlıdır. Bu gayrimüslim nüfusla Karahisâr-ı Sâhib, eyalet içinde önemli bir yer tutmaz ancak Yahudi nüfus dikkate alındığında üçüncü sırayı alır. Hane ve mücerredler dışındaki nefer sayısı da yine Karahisâr-ı Sâhib'i eyalet içince üçüncü sıraya yerleştirmiştir. Sancağın gayrimüslim nüfus verileri aşağıda tablo halinde verilmiştir:

Tablo 12: Tahrir defterlerine göre Karahisâr-ı Sâhib Sancağı'ndaki gayrimüslimlerin mahallelere göre dağılımı

LİVÂ-İ KARAHİSÂR-I SÂHİB						
	GAYRİMÜSLİM					
	NEFER	HANE	MÜCERRED	PİR-İ FÂNÎ	ÂMA	DOĞANCI
Mahalle-i Ermeniyân ⁹¹	79	73	1	3	1	1
Mahalle-i Yahudiyân ⁹²	15	15	-	-	-	-

Kengirî (Çankırî) Sancağı gayrimüslimleri, *MVAD* 438, II'ye göre, Kalacık ve Tosya'da oturmaktadır. Bunların tamamı Hristiyan olup 63 hane ve 11 mücerredten oluşmaktadır. Kengirî Sancağı bu gayrimüslim nüfus miktarı ile eyalet genelinde öne çıkmaktan çok uzaktır. Nüfus verileri aşağıdaki tabloda verilmiştir:

Tablo 13: Tahrir defterlerine göre Kengirî Sancağı'ndaki gayrimüslimlerin mahallelere göre dağılımı

89 Bundan sonra *TT*, nr. 147.

90 Üçler Bulduk, *XVI. Asırda Karahisâr-ı Sahib Sancağı* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1993), 100-102.

91 *TT* 147'de nefer 79, mücerred 1, pir 3, papas 1 şeklinde veriyi rastlanmıştır (*TT*, nr. 147, 24-25). *MVAD*, nr. 438-II'de Ermeni Mahallesi hakkında "an Vakf-ı Medrese-i Kara Paşa-yı Bayezid Hüdâvendigâr Vakfıdır deyu kayd olunmuşdur der defter-i köhne" kaydı mevcuttur (*MVAD*, nr. 438, II, 156).

92 *MVAD*, nr. 438 ile *TT*, nr. 147'de verilerin aynı olduğu tespit edilmiştir (*MVAD*, nr. 438, II, 156; *TT*, nr. 147, 25). Ayrıca bk. Zekai Mete, *XV ve XVI. Yüzyıllarda Muğla ve Yöresi* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, 2004), 132-133.

LİVÂ-İ KENGİRİ		
	GAYRİMÜSLİM	
	HANE	MÜCER-RED
KAZA-İ TOSYA		
Cemâ'at-i Zımmiyân-ı Nefs-i Tosya	18	5
KAZA-İ KALACIK		
Mahalle-i Depedelen	32	6
Mahalle-i Kâfirköy	31	5

Menteşe Sancağı'ndaki gayrimüslimler, *MVAD* 166, 39 numaralı ve 61 numaralı tahrir defterlerine göre, Peçin, Balat ve Milas kazalarında kaydedilmiştir.⁹³ Bu kazalarda “Mahalle-i Gebrân” başlığı altında yazıldıkları için bunların Hristiyan oldukları açıktır. Mentşe Sancağı'nda toplam 41 haneden ve bunun dışında kalan 4 neferden oluşan bir gayrimüslim nüfus bulunmaktadır. Çankırı gibi Mentşe de Anadolu Eyaleti sancakları içinde yapılan sıralamada öne çıkacak nüfusu barındırmamaktadır. Gayrimüslimlerle ilgili bilgiler için aşağıdaki tabloya bakılabilir:

Tablo 14: Tahrir defterlerine göre Mentşe Sancağı'ndaki gayrimüslimlerin mahallelere göre dağılımı

LİVÂ-İ MENTEŞE		
	GAYRİMÜSLİM	
	HANE	MÜCER-RED
KAZA-İ PEÇİN		
Mahalle-i Gebrân-ı İnpınarı ⁹⁴	7	4
KAZA-i BALAT		
Mahalle-i Gebrân ⁹⁵	29	-
KAZA-i MİLAS		
Mahalle-i Gebrân ⁹⁶	5	-

⁹³ *TT*, nr. 39'dan Mekkîde, *TT*, nr. 61'den Çine, Mazun, Mekkî, Milas, Muğla, Pirnaz ve Tavas'da gayrimüslim olmadığı anlaşılmıştır.

⁹⁴ “Bunlar haraçların Hüdâvendigâr'a, ispençelerin sancakbeyine virirler” almaktadır. (*TT*, nr. 61: 161)

⁹⁵ “Mezkûr kâfirler haraçların Hüdâvendigâr'a, ispençelerin imaret üzere sancakbeğine virirler ve bağları öşrünü ve yerleri resminin sipahiye virirler deyu defter-i atikte mukayyedir haliye virir minval budur” (*TT*, nr. 61, 183)

⁹⁶ “Mezkûrlar haraçların Hüdâvendigâr'a, ispençelerin sancakbeğine virirler” (*TT*, nr. 61: 165)

Tahrir defterleri⁹⁷ Bolu Sancağı'nda gayrimüslimlerin yerleştiği iki merkez olduğunu göstermektedir. Karadeniz kıyısındaki liman şehirleri Ereğli ve Taraklı-Borlu'da "Gebrân" başlığı altında kayıtlı olan bu gayrimüslimlerin Hristiyan olduğu anlaşılmaktadır. Taşındıkları isimler de bunların Rum olduklarını düşündürmektedir.⁹⁸ Bolu Sancağı dâhilinde gayrimüslimler, toplam nüfus içinde ancak binde 25 oranında görünmektedir.⁹⁹ Bolu Sancağı gayrimüslimleri 69 haneden ibarettir. Bu haliyle Bolu, eyalet sancakları arasında ancak hane esaslı karşılaştırmada dikkate değer durumdadır. Hem genel gayrimüslim nüfusun karşılaştırmasında hem de Hristiyan nüfusa göre karşılaştırmada onuncu sırada yer almıştır. Gayrimüslim nüfus Bolu Sancağı'nda aşağıdaki tabloda görüldüğü üzere dağılmıştır:

Tablo 15: Tahrir defterlerine göre Bolu Sancağı'ndaki gayrimüslimlerin mahallelere göre dağılımı

LİVÂ-İ BOLU		
	GAYRİMÜSLİM	
	HANE	MÜCERRED
KAZA-İ EREĞLİ		
Gebrân-ı Nefs-i Ereğli ¹⁰⁰	42	-
KAZA-i TARAKLI-BORLU		
Mahalle-i Gebrân	27	15

166 Numaralı Muhasebe Defteri'ne göre, Alâiye (Alanya) Sancağı'nda, Alâiye Kazası dışında gayrimüslim kaydedilmemiştir. Alâiye'de "Cemâ'at-i Gebrân" başlığı altında kaydedilmiş olmalarından anlaşıldığı üzere buradaki gayrimüslimler Hristiyan'dır. Sancakta toplam 40 hanelik gayrimüslim nüfus kaydedilmiş olup eyalet içinde önemli bir miktarı oluşturmaktan uzaktır. Buradaki gayrimüslim nüfus hakkındaki veriler aşağıdaki tabloda görülebilir:

Tablo 16: Tahrir defterlerine göre Alâiye Sancağı'ndaki gayrimüslimlerin mahallelere göre dağılımı

LİVÂ-İ ALÂİYE		
	GAYRİMÜSLİM	
	HANE	MÜCERRED
KAZA-İ ALÂİYE		
Cemâ'at-i Gebrân ¹⁰¹	40	-

97 51 Numaralı Tahrir Defteri (TT, nr. 51), 88 Numaralı Tahrir Defteri (TT, nr. 88), MVAD, nr. 438, II.

98 Örn. Yorgi, Kirbadi, Kosta, Kamaryas, Minol, Nikola, Anderya, Kirbakos vs (TT, nr. 51, 76)

99 Kenan Ziya Taş, *Tapu Tahrir Defterlerine Göre XVI. Yüzyılda Bolu Sancağı* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1993), 101.

100 TT, nr. 51'de 1 tane papaz olduğu kayıtlıdır (TT, nr. 51: 76).

101 Kale muhafazasında görevli olmaları karşılığında şehir halkının avarız-ı divâniyye ve tekâlif-i örfiyyeden muaf ve müsellemler olduklarına dair ellerinde belgeleri olduğu belirtilmiştir (MVAD, nr. 438, II)..

Tahrir defterlerine göre, Karesi Sancağı'nda gayrimüslimler, sancak merkezi olan Balıkesir Kazası'nda yerleşmiş görünmektedir. Mufassal defterde bunların cizyelerinin hazine-i amire için zabt olunduğu kaydedilmiştir (*TT*, 153, 29). Tamamını Yahudilerin oluşturduğu 14 hanelik Karesi gayrimüslimleri, XVI. yüzyılın başında göçle Balıkesir'e gelmiş, yüzyılın ortalarında buradan ayrılarak Bursa'ya göç etmişlerdir. Bunun dışında sancakta gayrimüslim nüfusa rastlanmamaktadır. Kayda değer bir gayrimüslim nüfusu barındırmayan Karesi Sancağı, Anadolu Eyaleti sancakları arasında gayrimüslim nüfusa göre yapılan mukayesede önemli bir konumda değildir.

Tablo 17: Tahrir defterlerine göre Karesi Sancağı'ndaki gayrimüslimlerin mahallelere göre dağılımı

LİVÂ-İ KARESİ		
	GAYRİMÜSLİM	
	HANE	MÜCERRED
KAZA-İ BALIKESRÎ		
Cemâ'at-i Yahudiyân	14	-

Sultanönü Sancağı'nda *MVAD* 438, 1'e göre, XVI. yüzyılın ilk yarısında Bilecik'te gayrimüslim bulunmaktadır. Bunların sayısı 14 hane ve 1 mücerredden ibaret olup Ermeni oldukları bilinmektedir. Muhasebe defterlerine göre Bilecik Kazası'nda Sultanönü Sancağı eyalet içindeki sıralamada önemli bir yeri yoktur.

Tablo 18: Tahrir defterlerine göre Sultanönü Sancağı'ndaki gayrimüslimlerin mahallelere göre dağılımı

LİVÂ-İ SULTANÖNÜ		
	GAYRİMÜSLİM	
	HANE	MÜCERRED
KAZA-İ BİLECİK		
Cemâ'at-i Ermeniyân	14	1

Biga Sancağının şehir ya da kasaba telakki edilebilecek merkezlerinde gayrimüslim kaydedilmediği, tahrir defterlerinin¹⁰² incelenmesiyle görülmüştür. Bu sebeple eyalet içerisindeki sıralamada Biga Sancağı en sonda yer almaktadır. Ancak sancak dâhilinde kır yaşamında

¹⁰² *MVAD*, nr. 166 ve 59 Numaralı Tahrir Defteri (*TT*, nr. 59)'un taranması sonucunda Biga Sancağının Balıkesir dışındaki kazalarında gayrimüslim nüfus kaydedilmediği görülmüştür.

çiftçi, ellici, ortakçı, sığırıcı ya da atik olarak kaydedilmiş gayrimüslimler vardır. Bunların sayısı da sancak nüfusu içinde yüzde 2'den fazla değildir.¹⁰³

Anadolu Eyaleti dâhilindeki gayrimüslim nüfusu Hristiyan ve Yahudi olarak ayrıştırılarak bunların nispetleri verilecek olursa, genel olarak eyalette Hristiyanların ağırlıklı olduğu görülür. Eyalette 2309 Hristiyan hanesine karşılık 356 Yahudi hanesi bulunmaktadır. Bir başka deyişle hane sayısı esas alındığında Anadolu Eyaleti'nin gayrimüslim nüfusunun yüzde 87'sini Hristiyanlar oluştururken ancak yüzde 13'nü Yahudiler oluşturmaktadır. Eyaletin mücerred olarak kayıtlı gayrimüslimleri ise 376 nefer Hristiyan, 134 nefer Yahudi'den oluşmaktadır. Dolayısıyla, mücerred sayısı dikkate alındığında eyalet gayrimüslim nüfusunun yüzde 74'ü Hristiyan, yüzde 26'sı Yahudi'dir. Bunun dışındaki nefer sayısı ise Hristiyanlar için 35 iken, Yahudiler için hiç yoktur. Dolayısıyla nefer olarak kaydedilenlere bakıldığında eyalette Hristiyanların tüm gayrimüslimler içindeki oranı yüzde 100 olarak çıkmaktadır.¹⁰⁴

Anadolu Eyaleti şehirlerinde Müslümanlar ile gayrimüslimlerin nispetine gelince, nüfusun net olarak tespitini yaparak kıyas yapmak mümkün değildir. Muhasebe defterlerinden yola çıkarak eyaletin 17 sancağında bulunan 157 şehir/kasaba özelliği taşıyan yerleşim biriminin kaydedilmiş olduğunu, toplam Müslüman ve gayrimüslim birlikte olmak üzere 550.139 hane ve mücerred kaydedildiğini görmekteyiz. Ancak bu sayı kırsal kesimi de içine almaktadır. İnalçık Anadolu Eyaleti için katsayı 4 kabul edilerek hesaplandığında, 1530 tarihi için 2.2 milyonluk bir nüfus hesabı yapmış olsa da katsayının her bölge için farklı olduğundan ve nüfus hesaplamasının mahsurundan bahsetmiştir.¹⁰⁵ Bu tür kıyaslamalar için öncü olan Barkan 1953'teki makalesinde 540.963 Müslüman hanesine karşılık, 4.471 Hristiyan hane sayısı karşılaştırması yapmış, Yahudi nüfusundan hiç bahsetmemiştir. Ayrıca bu rakamlar sadece şehirlî nüfusu değil kırsal kesim de dahil tüm Anadolu Eyaleti'ni ifade etmektedir.¹⁰⁶ Cem Behar ise yine Barkan'dan yola çıkarak 517.813 Müslüman hane ve 8.511 Hristiyan hane ile nüfusu toplamda 2.632.975 olarak vermiştir.¹⁰⁷

Tablo 19: Anadolu Eyaleti dâhilindeki gayrimüslim nüfusun sancaklara ve dinî aidiyete göre dağılımı

103 Hüsnü Demircan, *Osmanlı Klasik Dönemi Biga Tarihi* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2000), 80-87.

104 Tablo 19'da, fikir vermesi bakımından, hane mücerred ve diğer verilerden faydalanılarak tahmini gayrimüslim nüfus hesaplanmıştır. Yaygın görüş olan Barkan'ın her haneyi 5 kişilik bir aile kabul ettiği ve buna bekârları ilave ettiği yöntemden hareketle, (hane+diğer)×5+mücerred formülü kullanılarak hesaplama yapılmıştır (Bk. Barkan, "Demografi Araştırmaları", 12). Fakat daha önce açıklandığı üzere, itibari sayılarla sıhhatli sonuçlar elde edilemediğinden, tahmini nüfus üzerinden yorumdan kaçınılmıştır.

105 Halil İnalçık, "Osmanlı'da İstatistik Metodu Kullanıldı mı?", ed. Halil İnalçık, Şevket Pamuk, *Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatistik* (Ankara: Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü), 12.

106 Barkan, "Demografi Araştırmaları", 11.

107 Cem Behar, *Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Türkiye'nin Nüfusu 1500-1927* (Ankara: Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü),

	ALÂİYE	ANKARA	AYDIN	BİGA	BOLU	HAMİD	HÜDÂV.	KARAH. S.	KAREŞİ	KASTAM.	KENGİRİ	KOCA İLİ	KÜTAHYA	MENTEŞ.	SARUHAN	SULT.ÖNÜ	TEKE	
HRİSTİYAN	HANE	40	363	300	-	69	183	205	73	-	233	63	304	212	41	53	53	123
	MÜC	-	73	61	-	-	47	22	1	-	91	11	26	15	-	4	1	24
	DİĞER	-	-	5	-	-	7	-	5	-	-	-	4	8	4	-	-	2
	TAHMİNİ NÜFUS	200	1888	1586	-	345	997	1047	391	-	1256	326	1566	1115	225	269	266	649
YAHUDİ	HANE	-	28	64	-	-	-	117	15	14	-	-	-	12	-	88	-	18
	MÜC	-	5	18	-	-	-	1	15	-	-	-	-	-	33	-	-	-
	DİĞER	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	TAHMİNİ NÜFUS	-	145	338	-	-	-	586	90	70	-	-	-	60	-	473	-	90
TOPLAM	HANE	40	391	364	-	69	183	322	88	14	233	63	304	224	41	141	53	141
	MÜC.	-	78	79	-	-	47	23	16	-	91	11	26	15	-	37	1	24
	DİĞER	-	-	5	-	-	7	-	5	-	-	-	4	8	4	-	-	2
	TAHMİNİ NÜFUS	200	2033	1924	-	345	997	1633	481	70	1256	326	1566	1175	225	742	266	739
ANADOLU EYALETİ																		
HANE		MÜCERRED				DİĞER			TAHMİNİ NÜFUS									
HRİSTİYAN	YAHUDİ	HRİSTİYAN	YAHUDİ	HRİSTİYAN	YAHUDİ	HRİSTİYAN	YAHUDİ	HRİSTİYAN	YAHUDİ	HRİSTİYAN	YAHUDİ	HRİSTİYAN	YAHUDİ					
2309	356	376	134	35	-	12096	1914											

3. Gayrimüslimlerin Kullandıkları İsimler

XVI. yüzyılın ilk yarısına ait Anadolu Eyaleti tahrir defterleri incelendiğinde, gayrimüslimlerin kendi dinî-etnik isimleri dışında Türk-İslam isimlerini de kullandıkları göze çarpmaktadır. Bu durum özellikle Hristiyanlar için geçerli gözükmektedir. Yahudiler ise isim seçimi yaparken çoğunlukla kendi dinî-kültürel öğelerine başvurmuşlardır.

Aşağıdaki tabloda, Anadolu Eyaleti merkezlerinde yaşayan gayrimüslimlerin kullandıkları isimlerin yaygın olanları Rum, Ermeni, Yahudi ve Türk-İslam kategorilerinde olmak üzere sıralanmıştır. Bunlardan milletlerin kendi kültürel-dinî isimleri hemen her yerde aynı şekilde geçtiğinden, coğrafi yerleri verilmeksizin zikredilmiş; Türk İslam isimlerinin -bölgesel faktörlerin muhtemel rolü dolayısıyla- yerleriyle birlikte verilmesinde fayda görülmüştür.

Tablo 20: Anadolu Eyaleti'nde gayrimüslimlerin kullandığı isimler

RUM	ERMENİ	YAHUDİ	TÜRK-İSLAM	
Adronikos	Arton	Berkez	Alaaddin (Hamid)	Kara (Ankara, Bolu, Hüdâvendigâr)
Anderya	Asor	Davud	Alagöz (Ankara, Aydın, Bolu, Kütahya, vd.)	Karabalı (Bolu)
Bakoy	Haçnor	Falef?	Ali (Hamid)	Karaca (Aydın, Hamid)
Bedros	Haçrik	Abraham	Arslan (Ankara, Bolu, Hamid)	Karagöz (Ankara, Bolu, Karah.S., Kütahya)
Dimitri	İvan	İlyas	(Karah.S.)	Karahacı (Ankara)
Dimitros	İvaz	İshak	Aslanbalı (Hamid)	Kemal (Hamid)
Hristodoros	Kirkor	İsmail	Aslanbeğ (Ankara)	Keşiş (Hüdâvendigâr)
İstavri	Papados	İzak	Atmaca (Ankara)	Kılıç (Ankara)
İvan	Paros	Meram	Azizbeğ (Ankara)	Kutlu (Ankara)
Kalnos	Serkis	Musa	Bahadır (Ankara, Hamid)	Kutlubeğ (Ankara, Hamid)
Kamaryas	Todor	Saklem?	Balı (hemen hepsi)	Mahmud (Hamid, Kütahya)
Karan	Vartos	Süleyman	Bararlu? (Aydın, Bolu, Hamid, Kütahya)	Marverdi? (Ankara)
Kohoros	Vartan	Şadi?	Bazarlu (Kütahya)	Melikşah (Ankara, Hüdâvendigâr)
Kommenos	Yorgi	Viral?	Bazarşah (Ankara)	Meramşah (Ankara)
Kosta		Yakub	Bekir (Ankara)	Mihaliçbeğ (Ankara)
Kostandin		Yunus	Civan (Hamid)	Mihriyar (Ankara)
Kirakos		Yusuf	Çakır (Hamid, Hüdâvendigâr)	Mirlü (Karah.S., Kütahya)
Kirbadi			Çalegöz (Hamid)	Mizanşah (Ankara)

Kirbados			Çakır (Hüdâvendigâr)	Murad (Hamid, Hüdâvendigâr)
Kirbakos			Davud	Musa
Kirvasil			Dede (Kütahya)	Nasreddin
Kiryorgi			Durmuş (Kastamonu)	Orhan (Ankara)
Manol			Dursun (Aydın, Bolu, Hamid)	Paşa (Ankara, Hamid)
Marko			Emin (Kütahya)	Paşabalı (Aydın)
Mihal			Emir (Ankara, Hüdâvendigâr, Kütahya)	Rum-ı Kebir (Bolu)
Mihail			Emirbalı (Aydın)	Salih (Kütahya)
Milivenoz			Emirbeği (Ankara, Hüdâvendigâr)	Satılmış (Ankara)
Minol			Emircihan (Ankara)	Sefer (Ankara)
Niko			Emirşah (Kütahya, Hüdâvendigâr)	Seferşah (Ankara)
Nikola			Emre (Ankara, Hüdâvendigâr)	Sefid? (Ankara)
Pandari			Gökçe (Ankara, Kütahya)	Sinan (Hamid, Hüdâvendigâr)
Padol			Gülşehri (Karah.S.)	Sipahağa? (Ankara)
Romanos			Hacebalı (Hamid)	Sultan (Ankara)
Stefanos (İstefanos)			Hacı (Kastamonu, Karah.S.)	Sultanşah (Ankara)
Todor			Hacıbaba (Kütahya)	Süleyman
Todori			Hacıbalı (Ankara)	Şehabeddin (Hamid)
Todoros			Helevirmiş? (Kütahya)	Şehriyar (Ankara)
Today			Hazarbağ (Hamid)	Şirin (Ankara, Hüdâvendigâr)
Vasil			Hızır (Kütahya, Hamid, Hüdâvendigâr)	Temürbalı (Aydın)

Vasil			Hızır (Kütahya, Hamid, Hüdâvendigâr)	Temürbalı (Aydın)
Yani			Hızırbalı (Kütahya)	Tengrivirmiş (Hüdâvendigâr, Karah.S)
Yorgi			Hızırşah (Karah.S)	Togan (Ankara)
Yoros			İbrahim (Ankara, Kütahya, Hüdâvendigâr)	Torca (Karah.S)
			İhtiyar (Ankara)	Toros (Hamid)
			İlyas (Ankara, Aydın, Bolu, Hamid)	Umur (Karah.S, Ankara)
			İncübeğ (Ankara)	Urum (Hamid)
			İsfendiyar (Ankara)	Urumbeğ (Hamid)
			İskender (Ankara, Aydın, Hamid, Hüdâvendigâr, Kastamonu)	Urumşah (Ankara)
			İsmail (Kütahya)	Yakub (Ankara)
			Kara Bedros (Kastamonu)	Yunus (Ankara)
			Kadıbeğ (Aydın)	Yusuf (Kütahya)
			Kalakılıç (Bolu)	Zekeriya (Ankara, Menteşe)
			Kara Minol (Kütahya)	Çatal Yani (Ankara)
			Kara Yakli? (Ankara)	Emir Serkiz (Ankara)
			Kara Yoros (Kastamonu)	

Tabloda görüldüğü üzere, Anadolu Eyaleti içerisinde gayrimüslim olduğu halde Türk-Müslüman ismi taşıyan ya da kendi ismini Türkçe sıfatlarla tamamlayanlar oldukça fazladır. Osmanlı Devleti'nin pek çok bölgesinde gözlenebilen bu durumun Bizans döneminde

Hristiyanlaşmış Türklere işaret ettiğini ileri süren yazarlar varsa da,¹⁰⁸ Osmanlı idaresine duyulan sempatinin kanıtı olabileceği de dile getirilmiştir.¹⁰⁹

Türk-Müslüman ismi taşıyan gayrimüslimlerin, Türk kültürünün etkisi altında kalan yaşam alanlarında, dillerinin görünüş olarak Rum kaldığı fakat ruhunun Türk karakter kazandığı görüşü ise¹¹⁰ bir başka ihtimali akla getirmektedir. Acaba gayrimüslimler, Türk halkı ile ilişkileri sırasındaki kültürel alışveriş sonucunda mı bu tür bir eğilim göstermişlerdir? Gayrimüslimler ve Müslümanlar, karşı kültürün pek çok unsurunu benimsemişlerdir. Gerçekten de, tekkelere devam eden, camilere giderek vaaz dinleyen, Müslüman evliya ziyaretlerinde bulunan Hristiyanların, çocuklarına bu egemen kültürün isimlerini vermiş olmaları yadsınacak bir durum değildir.¹¹¹ Denizli örneğinde olduğu gibi, Türklerin bölgeye gelip yerleşmesiyle buradaki yerli halkın Türkçeyi konuşmaya başlaması, hatta papazların kilisede vaazlarını Türkçe olarak vermeleri,¹¹² -yine bu kültürel ilişkinin sonucu olarak- isim verme uygulamalarına da yansımış olabilir.

Tahrir defterlerinde geçen gayrimüslim-Müslim ortak adları konusunda üzerinde durulacak ikinci nokta; bunları kaynaklarda ayırt etmenin, gayrimüslim olanları tespit etmenin mümkün olup olmadığıdır. Görülen o ki, tahrir defterlerinde Türk-Müslüman ismi taşıyan kişilerin gayrimüslim olduğunu iddia edebilmek için, baba adlarına ve birlikte anıldıkları diğer şahısların gayrimüslim ismi taşıyıp taşımadığına bakmak gerekmektedir. Bu yöntemin uygulanması Canik Sancağı örneğinde olduğu gibi Müslüman ve gayrimüslim nüfusun toplam olarak gösterildiği yerlerde¹¹³ zaruridir.¹¹⁴ Fakat gayrimüslim nüfusun Müslüman nüfusla karışık olarak kaydedilmediği Anadolu Eyaleti için bu uğraş gereksiz olmasa bile lüks addedilebilir. Çünkü -daha önce de ifade edildiği gibi-gayrimüslimler Anadolu Eyaleti dâhilindeki livalarda, Müslümanlarla aynı mahalle ya da köyde yaşasalar bile “Cemâ’at-i zımmiyan-ı mahalle-i mezbûre”, “Cemâ’at-i keferi der mahalle-i ____” şeklinde ya da mahallenin Müslüman nüfusu verildikten hemen sonra “ı” denerek özel olarak belirtilmiştir.¹¹⁵

Bu çalışma dairesinde taranan tahrir defterlerinde rastlanılmamakla birlikte; bazı Osmanlı kaynaklarında aynı adı taşıyan gayrimüslim ve Müslümanların birbirine karışması için yazım sırasında farklı imlâya başvurulduğu bilinmektedir ki bu durumun yukarıda verilen problem için önemli bir çözüm sağlayacağı açıktır. Örneğin Fatih vakfiyesinde “Musa” ismi kaydedilirken, kişinin Müslüman olması durumunda “s” harfi için “sin” harfinin

108 Örneğin Ş. Sami gibi Türk milliyetçileri Türkçe konuşan Ortodoks Hristiyanların aslında Rum değil tamamen Türk olduğunu iddia etmişlerdir (Richard Clogg, “The Greek Millet in the Ottoman Empire”, *Christians and Jews in The Ottoman Empire: The Functioning of a Plural Society* ed. Benjamin Braude, Bernard Lewis (New York: Holmes and Meier Publishers, 1982), 185) Ayrıca B. Steinherr, Bizanslılaşmış olan Türk aşiretlerine mensup kişilerin aldıkları isimlerden bahsetmektedir. Bk. Irene Beldicianu-Steinherr, “Bitinya’da Gayrimüslim Nüfus (14. yüzyılın ikinci yarısı - 15. yüzyılın ilk yarısı)”, *Osmanlı Beyliği (1300-1600)*, ed. Eliazabeth A. Zachariadou, çev. Gül Çağalı Güven (Ankara: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1997), 22.

109 Erdoğan, *Ankara'nın Bütüncül Tarihi*, 115.

110 Clogg, *The Greek Millet in the Ottoman Empire*, 185.

111 M. Mesud Koman, “Anadolu Hristiyanlarında İslam ve Türk Adları”, *Konya* 1/3 (1936), 180.

112 Baykara, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, 156.

113 Bahaeddin Yediyıldız, *Ordu Kazası Sosyal Tarihi* (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1985), 98.

114 Mehmet Öz bunların ayrı ayrı yazıldıklarını ifade etmiştir. Bk. Öz, *Osmanlı Siyasi Düşüncesi*, 57.

115 Ankara'nın mufassal tahrir defterinde birçok gayrimüslim-Müslim karma mahalle kaydı bulunmaktadır. Bk. *TT*, nr. 117:

7, 23, 25, 33, 35, 36, 40.

kullanıldığı, Yahudi olması durumunda ise “das” harfinin tercih edildiği görülmektedir.¹¹⁶ Maalesef, bu kolaylığı her kaynakta bulmak mümkün değildir.

Gayrimüslimlerin, etkisine maruz kaldıkları egemen kültürün isimlerini kullanmaları konusunda değinilmesi gereken son nokta, ihtida etmeleri durumunda hangi isimleri aldıklarıdır. Yılmaz Kurt’un Adana üzerine yaptığı çalışmanın sonuçları bu hususta yararlı olabilir: Kurt, Adana’da Türk ismi taşıyan gayrimüslimlerin ihtida ettiklerinde (İslamiyet’e geçtiklerinde) İslami isimler aldıklarını, bununla da yetinmeyip baba isimlerini “Abdullah” olarak kaydettirdiklerini belirtmektedir.¹¹⁷

Heath W. Lowry, bir adım daha ileri giderek “Abdullah” yerine “Abdülârif”, “Abdülkadir” gibi isimlerin de muhtedi (başka dinden İslamiyet’e geçmiş olan kişi) baba isimleri olarak kullanıldığını Victor Menage’ye dayanarak belirtmiştir. Ona göre, özellikle yüksek rütbeli muhtediler bu isimleri tercih etmekteydiler.¹¹⁸ Bu tespitin, kayıtlardaki gayrimüslimleri veya ihtida söz konusu olduğunda “nev-Müslim” leri (Yeni Müslüman/ muhtedi) fark etmenin bir ipucu olabileceği söylenebilir. Ancak yazarın da belirttiği gibi “Abdullah” yaygın bir Müslüman-Türk ismi olduğu için, bu ismin tespiti kesin bir yargıya varmak için yeterli değildir.¹¹⁹

Bundan başka bazı kadı sicillerinde muhtedinin, ihtida etmeden önceki ve ettikten sonraki isminin (baba ismiyle birlikte) verildiği görülmektedir¹²⁰ ki bunun gayrimüslimi teşhis etmek için çok önemli olduğu açıktır. Ne yazık ki tarihçi, tarihi bilgiyi kolaylıkla elde etmede her zaman bu denli şanslı olmayabilir.

Atıklar de Müslüman ismi taşımalarıyla burada konuya dâhil edilebilirler. Çünkü bunlar, çoğu din değiştirerek esaretten kurtulmuş azat edilmiş kölelerdir. Kaynaklarda atıkların bazılarının Müslüman ismi taşımalarına karşın cizye ödediğinin belirtilmesi bunların dinlerini hala muhafaza ettiklerinin göstergesidir. Ayrıca bazı İslami atık isimlerinin önüne “kâfir” ibaresi konulmuştur ki bunun da yine İslami isimlerine rağmen gayrimüslim olduklarının anlaşılması için konulmuş olması muhtemeldir.¹²¹

4. Gayrimüslimlerin Şehir Yerleşimi

Osmanlı şehirlerinde halkın yerleşimi, mahalleler halinde kümelenme şeklinde olmaktadır. Mahalle fiziki bir birim olmanın yanında, sosyal bir birimi ifade etmektedir. Mahalle yerleşiminde fiziki etkenlerle beraber, sosyal etkenler de büyük yer tutmaktadır.¹²²

Gayrimüslimlerin şehirdeki yerleşimleri konusunda merkezden uzakta, kenar mahallelerde yaşadıkları genellemesi yaygın olarak kabul görmüştür. Bu görüşün ortaya çıkışında

116 Mehmet Şeker, “Fatih Vakfiyesine göre 15. Yüzyıl Osmanlı Sosyal Yapısı”, *Bellekten* 57/219 (1993), 505.

117 Yılmaz Kurt, “Adana’da 1571 Yılında Kullanılan Türk Erkek Şahıs Adları”, *Bellekten* 62/218 (1993), 181-182.

118 Heath W. Lowry, *Trabzon Şehrinin İslamlaşma ve Türkleşmesi 1461-1583* (İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 1981), 119-140.

119 Kurt, *Adana’da Erkek Şahıs Adları*, 182.

120 Lowry, *Trabzon Şehrinin*, 120.

121 Yılmaz Kurt, “Sivas Sancağındaki Kişi Adları”, *OTAM* 4 (1993), 238; Demircan, *Biga Tarihi*, 98.

122 Özer Ergenç, “Türkiye’nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920)”, *I. Uluslararası Türkiye’nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi Kongresi, 1977: Tebliğler*, ed. O. Okyar - H. İnalçık (Ankara: Meteksan Limited Şirketi, 1980), 103-107.

göz önünde tutulan noktalardan biri, Türklerin Bizans topraklarında yerleşmeleri sırasında Anadolu şehirlerinin durumudur. Birçok yerde Türkler kendilerinin geliştirdikleri evvel boştaltılmış şehirlerle karşılaşmışlardır. Bu durumda merkez veya kale civarı öncelikli yerleşim mekânı olmuştur. Ancak bundan sonra şehre gelen gayrimüslimler zaten dolu olan merkezde değil, şehrin kale dışındaki yerlerinde ikamet etmek durumunda kalmışlardır. Nüfusun yerleşim önceliği, Türkler tarafından kurulan şehirlerde de geçerlidir. Bu durumda kendilerini kurdukları şehrin çekirdeğinde oturmaları, Türkler için doğal bir sonuçtur.¹²³

Diğer taraftan, kale civarı yerleşimi için bilinçli bir tercih ve kısıtlamanın da mevcudiyetini kaynaklardan tespit etmek mümkündür. Örneğin XVI. yüzyılın ikinci yarısında Bursa'yı ziyaret eden bir Fransız seyyah, şehrin surlarla çevrili büyük kalesinde Hristiyanların yaşamasına izin verilmediğinden bahsetmektedir. Gayrimüslimler, şehrin tepedeki surlu, garnizonun da bulunduğu bu kısmının ancak altında, aşağı şehirde yerleşmişlerdir. Aynı bilgiyi veren bir başka seyyaha göre ise şehrin ele geçiriliş şekli, zımmi halka tanınan hakları etkilemiştir. Zor teslim alınan ve çok kanlı bir şekilde zapt edilen Bursa'da güvenlik gerekçesiyle, zımmi halkın şehir merkezinde oturmasına izin verilmemiş ve ancak varoş bölgeler onların iskânına ayrılmıştır.¹²⁴ Görüldüğü üzere burada, şehrin ele geçiş tarzı ve güvenlik kaygısının boyutu, en azından fethin ilk aşamalarında, hâkim olan Türk-İslâm unsurun, gayrimüslimlerin merkezde yaşamasını yasak etmesini açıklayabilir.

Osmanlı şehirlerinde askeri-stratejik yapılardan olan ve aynı zamanda prestij ögesi olarak da karşımıza çıkan sur ve içkalenin, askeri sınıfın oturduğu, nüfusun en yoğun olduğu mahalleleri içine aldığı görülmektedir. Bu bölgeyi cazip kılan özelliklerinden biri, şehrin en eski ve güvenli yeri olması yanında, yerleşenleri için bazı hizmetler karşılığında örfî vergilerden muafiyetin sağlanabilmesidir. Bu avantaj sebebiyle, nüfusun burada yoğunlaşmasında Müslümanlara öncelik tanınması -yine hâkim unsur olmaları bakımından- akla yakın gelmektedir.¹²⁵ Yine de Osmanlı fethinin ardından nüfusun dağılmasını önlemek için çeşitli muafiyetler verilir ve himaye edilirken bir taraftan da gayrimüslim cemaatin sur dışına çıkarılmaları akla yakın gelmemektedir. Sur dışına çıkma veya çıkarılma, muhtemelen Türk fetihlerinden sonra gerçekleşse de bunun Osmanlı hâkimiyetinden önce olması kuvvetle muhtemeldir.¹²⁶

Buraya kadar anlatılanlar, gayrimüslimlerin kale içinde oturmadıkları durumları izah etmek içindir. Ancak her yerde bu şekilde bir yerleşim durumunun olduğunu ya da gayrimüslimlerin kesinlikle merkezde yerleşmediklerini söylemek gerçekle bağdaşmamaktadır. Teke Sancağı'nda İstanos şehri için, Evliya Çelebi'nin, "bu şehrin kalası küçük viranca bir kalacaktır. İçinde birkaç fukara Ermeniler sakindir" ifadesi bunu açıklar niteliktedir.¹²⁷ Özer Ergenç'e göre de genellikle şehirli gayrimüslimler şehrin idari merkezi olan kale içinde veya çevresinde yerleşmiştir. Burası aynı zamanda iktisadi ve sosyal canlılığın ve ayrıca güvenliğin

123 Doğan Kuban, "Anadolu-Türk Şehri Tarihi Gelişmesi, Sosyal Ve Fiziki Özellikleri Üzerinde Bazı Gözlemler", *Vakıflar Dergisi* 7 (1968), 53-73.

124 Heath W. Lowry, *Seyyahların Gözüyle Bursa (1326-1923)* (İstanbul: Eren Yayınları, 2004), 49-51.

125 Ergenç, *Ankara ve Konya*, 56.

126 Mehmet Ali Ünal, *Osmanlı Devrinde Sinop* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014), 95.

127 Evliya Çelebi, *Seyahatname*, 144.

en fazla olduğu yerdir. Bu yönüyle de şehrin en pahalı yeridir. Dolayısıyla en azından refah seviyesi yüksek gayrimüslimlerin burada ikametleri gayet doğaldır.¹²⁸

Gayrimüslimlerin yerleşim alanları iştiğal ettikleri meslekler de ile bağlantılıdır. Örneğin kale muhafazası işinde çalışan gayrimüslimlerin kalede oturması kadar doğal bir şey olamaz. Ankara kalesinde XVI. yüzyıl boyunca görev yaptığını bildiğimiz zimmiler, burada yaşamaktaydılar. Verdikleri hizmet karşılığında ise örfî vergilerden muaf tutulmaktaydılar.¹²⁹

Yine kale ve civarının hem üretim hem de ticaret merkezi olması burada üretim yapan ve satanların yakın yerlerde aileleriyle birlikte yaşamalarını da mümkün kılmıştır. Çünkü Osmanlı şehirlerinde her ne kadar iskân ve ticaret bölgeleri birbirinden ayrı olsa da yapılan işin türüne göre kişilerin yakın yerlerde yerleştikleri bilinmektedir.¹³⁰ Bu nedenle gayrimüslimleri de hanların, kapalıların, ticarethanelerin bulunduğu mahallelerde yerleşmiş olarak görmek, bunların zanaat ve ticaret erbabı olarak hayatlarını sürdürmelerıyla paralel bir tavır olarak karşımıza çıkar.¹³¹ Ankara'da kale civarında bulunan Kazurân, Kebkebir, Kirişciyân, Makremeciyan vd. mahalleleri buna örnek gösterilebilir.¹³² Bu durum kalede veya civarında tespit edilen mabetlerin mevcudiyetini de açıklar niteliktedir.

Mahalle yerleşimi konusunda en dikkat çekici özellik cemaatlerin bir arada yaşama temayülüdür. Dinî kimlik, özellikle yerleşim bölgeleri için en belirleyici etkidir. Nitekim Müslim ve gayrimüslimler, kendi dindaşlarıyla birlikte yaşamayı tercih etmekte ve yönetim tarafından da buna teşvik edilmektedirler.¹³³ Esas olarak, Osmanlı şehrinde Müslümanların ve dini inançlarının zedelenmemesine dikkat etmek, gayrimüslimler için en önemli kuraldır. Diğer taraftan Müslümanların dinlerini hiç kısıtlanmadan hatta açıktan açığa yapmalarını teşvik eden bir düzen vardır ki -İnalıcık'ın deyimiyle- bunu "İslâmî propaganda" bağlamında değerlendirmek yerinde olacaktır. İbadetlerini Müslümanların duyup görecekları şekilde yapmamaları, kendi dinlerince yasak olmayan ancak İslâm dininin yasak etmediği uygulamaları sorunsuzca gerçekleştirmeleri bir aradayken pek de kolay olmasa gerektir. Bu sebeptendir ki gayrimüslimler birçok yerde Müslümanlardan ayrı oturmayı tercih etmişlerdir. Özellikle yerleşim yerlerinin kuruluşunda, bir göç veya sürgün durumu da dâhil, cemaatlerin kendi mahallelerinde toplanmış oldukları görülmektedir.¹³⁴ Özer Ergenç, ayrı gayrimüslim mahallelerinin varlığını, İnalıcık'ın ifade ettiği, dini yaşamadaki rahatlık etkisi yanında, Osmanlı öncesi dönemde, otorite zayıflığının yarattığı şartların, yerleşime olan etkisine bağlamıştır.¹³⁵

128 Ergenç, XVI. yüzyılda Ankara ve Konya, 22, 55-56.

129 TT, nr. 117, 47.

130 Halil İnalıcık, "İstanbul: Bir İslâm Şehri", çev. İbrahim Kalın, *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 4/2 (2004), 319; Halil İnalıcık, "Osmanlı Fetih Yöntemleri", *Coğito* 19 (1999), 131.

131 Ergenç, XVI. yüzyılda Ankara ve Konya, 17-29.

132 TT, 117, 33-42; *MVAD*, nr. 438-I: 339.

133 Bu ortamda, Osmanlı mahalle tipolojileri ile ilgili olarak, gayrimüslim cemaatlerin birlikteliği dolayısıyla sancaklarda meydana gelen mahalle bazlı kümelenmelerin, şehrin sosyal ve iktisadi faaliyetlerinin etkisiyle gelişen mekânsal düzenlenmesini bozduğu da ileri sürülmüştür. Nitekim etnik mahallelerin Osmanlı hâkimiyetinde zamanla belirginleşmeye başlamış olmasından yola çıkılarak, mahalle yapısının homojenleşmeye evrildiği ileri sürülmüştür. Bk. Hasan Hüseyin Güneş, *Kudüs Meğâribe Mahallesi* (Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 2017), 41-76.

134 İnalıcık, *Bir İslâm Şehri*, 319.

135 Özer Ergenç, "Osmanlı Şehrindeki Mahallenin İşlev ve Nitelikleri Üzerine", *Osmanlı Araştırmaları* 04/04 (01 Aralık 1984), 69-78.

Aslında bu tespit, devletin diğer birçok şehri için de yapılabilir. Ancak tahrir defterlerinden hareketle her cemaatin mutlaka kendi mahallesinde yaşadığı iddiasına, bu kaynakların asıl işlevinin mali kaynakları kayıt altına almak olduğu düşünülerek, ihtiyatla yaklaşmak gerekir. Çünkü tahrirdeki asıl maksat nüfusun nerede yaşadığını kaydetmek olmadığından vergi yükümlülerini toplu halde gösteren itibari mahalleler oluşturulmuş olabilir ve bu noktada, diğer kaynaklardan, özellikle şer'iyye sicillerinden faydalanmak, gerçek durumun anlaşılması bakımından faydalı olabilir. Bu şüpheli durum sebebiyle, hemen her şehirde Müslüman mahallelerinin ardı sıra yazılmış olan Cemâ't-i Gebrân, Cemâ't-i Rumıyan, Cemâ't-i Ermenıyan, Cemâ't-i Yahudiyan gibi kayıtlar peşinen ayrı birer mahalle olarak alınmamalıdır. Diğer taraftan Mahalle-i zımmiyan, Mahalle-i Yahudiyan, Mahalle-i Ermenıyan gibi kayıtlar ise büyük bir ihtimalle, gerçek mahalleleri ifade etmektedir.¹³⁶

Gayrimüslimler içerisinde farklı özellikleri olan cemaatlerin mahalle yerleşimi hususunda genellemelere gidilmesi doğru değildir. Bursa'dan bahseden bir Alman seyyahın ifadesine göre, Bursa'da Yahudiler toplu halde kendi mahallelerinde yaşamaktadır, Hristiyanlar ise Müslüman mahallelerine dağılmış haldedir.¹³⁷ Tahrir defterlerinde toplu halde kaydedilmiş olmaları da Müslümanlardan ayrı yaşadıklarını göstermez; amaç vergi mükelleflerini kaydetmek olduğu için birlikte kaydedilmişlerdir.

SONUÇ

XVI. yüzyılın ilk yarısında gayrimüslim tebaanın Anadolu Eyaleti şehirlerindeki nüfusu ile ilgili verileri toplu olarak ortaya koymak üzere, istatistiksel bir değerlendirme yapmayı amaçlayan bu çalışmada, öncelikle temel kaynaklar durumunda olan tahrir defterleri tanıtılmıştır. Tahrirlerin devletin mali kaynaklarını tespit ve vergi yükümlülerini belirleme amacına yönelik olması, modern anlamda bir nüfus sayımı niteliği taşıması Osmanlı nüfusunu tespit için önemli bir problem durumundadır. Bununla birlikte tahrirlerin sağladığı verilerden hareketle çeşitli hesaplamalar yapılabilir veya nüfus hakkında fikir sahibi olunabilir. Nitekim bu çalışmada tahrir defterlerinin ışığında gayrimüslim nüfusun Anadolu Eyaleti'ndeki niceliksel durumu ve eyalete bağlı sancak merkezlerindeki dağılımı değerlendirilmiştir. Anadolu Eyaleti'nin 17 sancağında merkez addedilebilecek kasaba ve şehirlerde Müslümanlara nispeten oldukça az sayıda oldukları anlaşılan bir gayrimüslim nüfus bulunmaktadır. Bunların defterlerde gebran, zımmi gibi gayrimüslim olduklarını topluca anlatan ifadelerle kaydedildiği gibi, Hristiyan, Yahudi, Ermeni, Rum gibi farklı din ve kökenlere mensup olduklarını gösteren deyimlerle de ifade edildiği görülmektedir.

Gayrimüslim isimleri incelendiğinde, çoğunlukla mensup oldukları etnisite ya da dine ait isimler taşıdıkları görülmüştür. Ayrıca kendi kültürleri dışında, muhtemelen içinde yaşadıkları toplumdan etkilendiklerinden Müslüman-Türk isimlerini almış oldukları fark

¹³⁶ İslam mahallesinde toplumsal merkez cami veya mescittir. Bu sebeple cami ve mescidin müdavimi olan mahalle ahalisi cemâat olarak adlandırılmaktadır. Bk. Ergenç, "Osmanlı Şehrindeki Mahallenin İşlev ve Nitelikleri". Gayrimüslim mahallelerinde ise -şüpheli/aykırı görüşler olmasına karşın- genel kabul kilise ve sinagogun cami ve mescitle aynı fonksiyonu taşıdığıdır (muhafif yaklaşım için bk. Macit Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi: Mit ve Gerçek* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2012). Bu sebeple, aynı kilise veya sinagoga devam eden zımmi ahali de cemâat olarak adlandırılmıştır (Emecen, *Hanedan Devlet ve Toplum*, 290).

¹³⁷ Lowry, *Seyyahların Gözüyle Bursa*, 45-46.

edilmiştir. Hiç şüphesiz bu durum, Müslümanlar ve gayrimüslimler arası ilişkilerin birbirinden soyutlanmadığını, gündelik hayatın etkileşimlerle devam ettiğini ortaya koyan göstergelerden biri olarak değerlendirilebilir.

Anadolu Eyaleti'nde bir kısmı Roma döneminden kalma, bir kısmı da yeni fetihler ve göç ve sürgünler ile sonradan yerleşmiş olan gayrimüslim topluluklar eyaletin her sancağında görülmektedir. Ancak bunların Müslümanlara nispeti oldukça azdır. Ülkenin büyük ticaret merkezlerinde, zaten nüfusun kalabalık olduğu şehirlerde özellikle Ankara ve Bursa'da sayıları yüksek olsa da Müslüman nüfusa göre önemsiz nispettedir.

Bunların yanında gayrimüslim nüfusun şehirlerdeki yerleşimleri ve şehre dağılımları da tahrir defterlerinin incelenmesiyle ortaya çıkmıştır. Osmanlı yönetiminin gayrimüslim nüfusu şehrin belirli muhitlerinde yaşamaya zorlamadığı anlaşılmıştır. Zira tahrir kayıtlarının gösterdiği üzere, gayrimüslim nüfus Müslüman nüfus ile aynı mahallerde yaşayabilmiştir. Ayrıca sadece gayrimüslimlerin yaşadığı mahalleler de tespit edilmiştir. Kuvvetle muhtemeldir ki bundaki temel kaygı, gayrimüslimlerin bir arada yaşama istekleri olmuştur. Her iki durumun Osmanlı yönetimi tarafından onaylanmış olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca yerleşimlerin iştilig edilen mesleklerin icra yerleriyle de ilgisi vardır. Bunu Ankara, Bursa gibi büyük ticaret şehirlerinde daha bariz şekilde görmek mümkündür. Ayrıca bazılarının kale muhafazası gibi mirî hizmetler üstlenmeleri dolayısıyla şehrin en stratejik yerlerinde yaşadıkları da anlaşılmıştır. Bu noktada mirî hizmetler dolayısıyla örfî vergilerden muaf tutuldukları, bu ayrıcalıklı durumun yeni tahrirlerle tecdid ve tasdik edildiği de görülmektedir.

Üzerinde durulması gereken bir diğer husus ise Osmanlı yöneticileri nezdinde gayrimüslim tebaanın hukukî yeridir. Müslüman yöneticilerin yönettiği yani hâkim unsurun Müslüman olduğu bu devlette, önceki İslam devletlerinde olduğu gibi gayrimüslimler belirli şartları yerine getirdikten sonra zimmi statüsü altında varlıklarını devam ettirmişlerdir. Burada bütün halkı ilgilendiren bazı hukuk kuralları ortak iken, dinî birtakım hukuk kurallarında farklılık mevcuttur. Gayrimüslimler devletin koyduğu kurallar çerçevesinde Müslüman halk ile aynı mahallede yaşama ve çalışma imkânı bulmuştur. Hâkim millet olması dolayısıyla Müslümanların dini hassasiyetlerine dikkat etmeleri gerekse de kendilerinin Müslümanlarca sistematik bir cebre maruz kaldıkları söylenemez. Devletin güvencesi altında rahat hareket ettikleri, kendilerine seyahat ve yerleşme izni konusunda çoğunlukla sıkıntı çıkarılmadığı ve bazılarının buldukları yeri terkedip ticari potansiyeli yüksek alanlara yerleşmeleri örneğinde olduğu gibi, yönetim tarafından teşvik edildikleri görülmektedir.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Belgeleri

- 166 Numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Anadolu Defteri 937/1530. Tıpkı Basım. Ankara: T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, 1995.
- 438 Numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Anadolu Defteri 937/1530. 1. Tıpkı Basım. Ankara: T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, 1993.
- 438 Numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Anadolu Defteri 937/1530. 2. Tıpkı Basım. Ankara: T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, 1994.
- BOA, Başkanlık Osmanlı Arşivi. *Tapu Tabrir (TT)*, 30; 39; 44; 45; 49; 51; 59; 61; 87; 88; 111; 117; 121; 147; 148; 165.

2. Araştırma-İnceleme Eserleri

- Armağan, A. Latif. *XVI. Yüzyılda Teke Sancağı*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1999.
- Ateş, Süleyman. *Kur'an-ı Kerim Tefsiri*. İstanbul: Milliyet Gazetecilik A.Ş., 1995.
- Avşin Güneş, Gülcan. "Osmanlı Devleti'nin Gayrimüslimlere Bakışı ve Klasik Dönem Millet Sistemi". *Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi (SKAD)* 1/2 (13 Ocak 2016), 1-30.
- Avşin Güneş, Gülcan. *16 - 17. Yüzyıllarda Anadolu Eyaleti'nde Gayrimüslimlerin Sosyal ve Ekonomik Durumu*. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015.
- Avşin, Gülcan. *16. Asrın İlk Yarısında Anadolu Eyaleti'nde Gayrimüslimler (Tahrir Defterlerine Göre)*. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006.
- Barkan, Ömer Lütfi - Meriçli, Enver. *Hüdâvendigâr Livası Tahrir Defterleri 1*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988.
- Barkan, Ömer Lütfi. "Avarız", *İslam Ansiklopedisi*. 2/13-19. Ankara: MEB Yayınları, 1940.
- Barkan, Ömer Lütfi. "Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi". *İstanbul Üniversitesi Türkiyat Mecmuası* 10 (1951), 1-27.
- Başar, Fahmeddin. *Osmanlı Eyalet Tevcihatı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1997.
- Baykara, Tuncer. *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş -1: Anadolu'nun İdari Taksimatı*. İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 2006.
- Behar, Cem. *Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Türkiye'nin Nüfusu 1500-1927*. Ankara: Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, 1996.
- Beldicianu-Steinherr, Irene. "Bitinya'da Gayrimüslim Nüfus (14. Yüzyılın İkinci Yarısı - 15. Yüzyılın İlk Yarısı)". çev. Gül Çağalı Güven. *Osmanlı Beyliği (1300-1600)*. ed. Eliazabeth A. Zachariadou. 8-22. Ankara: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1997.

- Bozkurt, Gülnihal. "İslam Hukukunda Zimmilerin Hukuki Statüleri". *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 3/1-4 (1988), 115-152.
- Bulduk, Üçler. *XVI. Asırda Karahisâr-ı Sâhib Sancağı*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1993.
- Cahen, Claude. "Zimme". *İslam Ansiklopedisi*. Ankara: MEB Yayınları, 1943.
- Clogg, Richard. "The Greek Millet in the Ottoman Empire". *Christians and Jews in The Ottoman Empire: The Functioning of a Plural Society*. ed. Benjamin Braude - Bernard Lewis. 185-207. (New York: Holmes and Meier Publishers, 1982).
- Demircan, Hüsnü. *Osmanlı Klasik Dönemi Biga Tarihi*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2000.
- Ebu Abdullah Muhammed İbn Battuta Tancı. *İbn Battûta Seyahatnâmesi*. çev. A. Sait Aykut. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2000.
- Emecen, Feridun M. "Mufassaldan İcmale". *Osmanlı Araştırmaları* 16/16 (01 Aralık 1996), 37-44.
- Emecen, Feridun M. *Osmanlı Klasik Çağında Hanedan Devlet ve Toplum*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2011.
- Emecen, Feridun M. *Unutulmuş Bir Cemaat: Manisa Yahudileri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1989.
- Emecen, Feridun M. *XVI. Asırda Manisa Kazası*. İstanbul: Eren Yayıncılık, 1997.
- Ercan, Yavuz. "Türkiye'de XV. ve XVI. Yüzyıllarda Gayrimüslimlerin Hukuki, İçtimai ve İktisadi Durumu". *Belleten* 47/188 (1984), 119-1149.
- Ercan, Yavuz. *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler*. Ankara: Turhan Kitabevi, 2001.
- Erdoğan, Emine. *Ankara'nın Bütüncül Tarihi Çerçevesinde Ankara Tahrir Defterlerinin Analizi*. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2004.
- Ergenç, Özer, "Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920)". *I. Uluslararası Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi Kongresi, 1977: Tebliğler*. ed. O. Okyar - H. İnalçık. 103-107. Ankara: Meteksan Limited Şirketi, 1980.
- Ergenç, Özer. "Osmanlı Şehrindeki 'Mahallenin İşlev ve Nitelikleri Üzerine". *Osmanlı Araştırmaları* 04/04 (01 Aralık 1984), 69-78.
- Ergenç, Özer. *XVI. yüzyılda Ankara ve Konya*. İstanbul: Ankara Enstitüsü Vakfı Yayınları, 1995.
- Ergenç, Özer. *XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa*. İstanbul: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2006.
- Eryılmaz, Bilal. *Osmanlı Devleti'nde Millet Sistemi*. İstanbul: Ağaç Yayıncılık, 1992.
- Evliya Çelebi. *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*. ed. R. Dankoff - S. A. Kahraman - Y. Dağlı. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2005.
- Faroqhi, Suraiya. *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2004.

- Gökçe, Turan. *XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Lâzıkıyye (Denizli) Kazası*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2000.
- Göyünç, Nejad. "Hane' Deyimi Hakkında". *Tarih Dergisi* 32 (1979), 331-348.
- Güneş, Ahmet. *Tahrir Defterlerine Göre XVI. Yüzyılın Başlarından XVII. Yüzyılın Başlarına Kadar Kocaeli Sancağı*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1994.
- Güneş, Hasan Hüseyin. *Kudüs Meğâribi Mahallesi*. Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 2017.
- İnalçık Halil. *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2003.
- İnalçık, Halil. "Eyalet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- İnalçık, Halil. "İstanbul: Bir İslâm Şehri". çev. İbrahim Kalın. *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 4/2 (2004), 309-325.
- İnalçık, Halil. "Osmanlı Fetih Yöntemleri". *Cogito* 19 (1999), 115-135.
- İnalçık, Halil. "Osmanlı'da İstatistik Metodu Kullanıldı mı?". *Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatistik*. ed. Halil İnalçık - Şevket Pamuk. Ankara: Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, 2000.
- İnalçık, Halil. *Osmanlı'da Devlet, Hukuk, Adalet*. İstanbul: Eren Yayınları, 2000.
- Kankal, Ahmet. *Türkmenin Kaidesi Kastamonu (XV-XVIII. Yüzyıllar Arası Şehir Hayatı)*. Ankara: Zafer Matbaası, 2004.
- Karaca, Behset. *XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Teke Sancağı*. Isparta: Fakülte Kitabevi, 2002.
- Kenanoğlu, Macit. *Osmanlı Millet Sistemi: Mit ve Gerçek*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2012.
- Kınalızâde Ali Çelebi. *Ahlâk-ı Alâ'i*. der. Mustafa Koç. İstanbul: Klasik Yayınları, 2012.
- Koman, M. Mesud. "Anadolu Hristiyanlarında İslam ve Türk Adları". *Konya* 1/3 (1936), 180-183.
- Kuban, Doğan. "Anadolu-Türk Şehri Tarihi Gelişmesi, Sosyal ve Fiziki Özellikleri Üzerinde Bazı Gözlemler". *Vakıflar Dergisi* 7 (1968), 53-73.
- Kurt, Yılmaz. "Adana'da 1571 Yılında Kullanılan Türk Erkek Şahıs Adları". *Bellekten* 62/218 (1993), 173-200.
- Kurt, Yılmaz. "Sivas Sancağı'ndaki Kişi Adları". *OTAM* 4 (1993), 223-290.
- Lowry, Heath W. *Seyyahların Gözüyle Bursa (1326-1923)*. İstanbul: Eren Yayınları, 2004.
- Lowry, Heath W. *Trabzon Şehrinin İslamlaşma ve Türkleşmesi 1461-1583*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 1981.
- Mete, Zekai. *XV ve XVI. Yüzyıllarda Muğla ve Yöresi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, 2004.
- Ortaylı, İlber. "Osmanlı Kadısı: Tarihi Temeli ve Yargı Görevi". *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi* 30/1 (01 Aralık 1974), 117-128.

- Öz, Mehmet. “Klasik Dönem Osmanlı Siyasi Düşüncesi: Tarihi Temeller ve Ana İlkeler”. *İslami Araştırmalar Dergisi* 12/1 (1999), 27-33.
- Öz, Mehmet. “Tahrir Defterlerinin Osmanlı Tarihi Araştırmalarında Kullanılması Hakkında Bazı Düşünceler”. *Vakıflar Dergisi* 22 (1991), 436-438.
- Özel, Ahmet. “Gayri Müslim”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Pitcher, Donald Edgard. *Osmanlı İmparatorluğu'nun Tarihsel Coğrafyası*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1999.
- Quataert, Donald. *Osmanlı İmparatorluğu: 1700-1922*. çev. A. Berktaş. İstanbul: İletişim Yayınları, 2013.
- Şeker, Mehmet. “Fatih Vakfiyesine göre 15. Yüzyıl Osmanlı Sosyal Yapısı”. *Belleten* 57/219 (1993), 495-507.
- Şemseddin Sami. *Kamus-ı Türkî*. İstanbul: Dersaadet Yayınevi, 1317.
- Taş, Kenan Ziya. *Tapu Tahrir Defterlerine Göre XVI. Yüzyılda Bolu Sancağı*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1993.
- Ünal, Mehmet Ali. *Osmanlı Devrinde Sinop*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014.
- Varlık, Mustafa Çetin. “Anadolu Eyaleti”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 3/143-144. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Varlık, Mustafa Çetin. “XVI. Yüzyılda Kütahya Sancağında Yerleşme ve Vergi Nüfusu”. *Belleten* 202 (1988), 115-167.
- Yediyıldız, Bahaeddin. *Ordu Kazası Sosyal Tarihi*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1985.

Bir Şehir Efsanesinin Tashihi: Bolulu Aşçılar Saray Mutfaklarına Fatih Döneminde Mi Girdi?*

ARİF BİLGİN**

ÖZ ABSTRACT

Bolulu aşçıların saray mutfaklarına Fatih Sultan Mehmed zamanında girdiklerine dair yaygın olarak dillendirilen bir bilgidен hareketle kaleme alınan bu makalede, esas olarak Bolulu aşçıların Osmanlı saray mutfağına ne zaman girdikleri tespit edilmeye çalışılmıştır. Topkapı Sarayı'ndaki mutfak örgütlenmesi ve personel yapısına değinilerek 17. yüzyıl ortalarına kadar burada bir veya birkaç şehre dayalı personel yapılanmasının mümkün olamayacağı iddia edilmiş ve maaş defterleri eşliğinde bahsi geçen iddia test edilmiştir. 17. yüzyıl ortalarına kadar tamamen denebilecek oranda Rumeli kökenli olan mutfak personel yapısı, bu tarihlerden itibaren Anadolu'dan gelenlerin katılımıyla değışmeye başlamıştır. Değışimin başladığı bu tarih aynı zamanda devşirmenin seyreltiği bir vakte tekabül eder. Mutfaklardaki Anadolu lu artışı, 18. yüzyılda da devam etmiş, hatta bir şehre dayalı yoğunlaşmalar görölmeye başlamıştır. Nitekim 1814'te saray mutfaklarında çalışan personelin kahir ekseriyeti Nevşehirlidir. Bu tarihe kadarki listelerde Bolulu yoğunlaşmasını gösteren hiçbir emare olmadığı gibi, 1814-1826 arasında mutfak çalışanlarından hiçbiri Bolulu değildir. Dönemin bir kaynağı ve bir arşiv belgesinin ortaya koyduğu üzere, Bolulu aşçıların mutfaklarda yoğunlaşmasına giden süreç, 1826'da Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasının ardından hazırlanan bir düzenlemeyle başlamıştır. Bu tarihten itibaren Mengen, Bolu/Merkez, Dörtdivan, Çarşamba (Seben) kökenli aşçılar saray mutfaklarında yoğunlaşacaktır.

Anahtar Kelimeler: Saray mutfağı, Topkapı Sarayı, Matbah-ı Âmire, Bolulu aşçılar, Fatih Sultan Mehmed.

MAKALE BİLGİSİ | ARTICLE INFORMATION

Makale Türü: Araştırma Makalesi | Article Type: Research Article
Geliş Tarihi: 6 Mart 2021 | Date Received: 6 March 2021
Kabul Tarihi: 1 Nisan 2021 | Date Accepted: 1 April 2021

ATIF | CITATION

BİLGİN, Arif. "Bir Şehir Efsanesinin Tashihi: Bolulu Aşçılar Saray Mutfaklarına Fatih Döneminde Mi Girdi?", *Kadim* 1 (Nisan 2021), 91-109.

* Bu makale, 1997 yılında yayımlanan bir bildirinin (Arif Bilgin, "Bolulu Aşçıların Osmanlı Saray Mutfağına Girişleri", *Bolu'da Halk Kültürü ve Köroğlu Uluslararası Sempozyumu* (Bolu: Abant İzzet Baysal Üniversitesi Yayınları, 1997), 43-55) yeni bilgi ve belgelerle oldukça geliştirilmiş halidir.

** Prof. Dr., Sakarya Üniversitesi, Tarih Bölümü, arbilgin@yahoo.com, ORCID: 0000-0002-4351-9676.

AN URBAN MYTH REVISED:
WERE BOLU ORIGINATED
COOKS FIRST EMPLOYED IN
THE IMPERIAL KITCHENS BY
THE REIGN OF MEHMED II?

This article tries to explore the entrance of Bolu-originated-cooks into the imperial kitchens of the Ottoman Empire. It primarily intends to correct conventional wisdom, telling that during Mehmed II's reign, they were first employed in the palace. Understanding that this information comes from only one source and without a reference, the study tries to determine when they enter the kitchen. To this end, it analyzes wage registers, covering some records from the sixteenth to the nineteenth centuries, reflecting the personnel of the imperial kitchen. By this, it claims that it was unlikely to form teams of kitchen-related employees specifically originated from one or more cities until the mid-seventeenth century. Until that time, the staff of the palace kitchens almost entirely originated from Rumelia. It is after that time when this pattern began to change with the personnel coming from Anatolia. Interestingly, this phenomenon also overlaps with the decline of the *devşirme* system. The rise of the Anatolian cooks in the kitchens continued in the eighteenth century and some city-based clusters emerged. In the first decades of the nineteenth century, most of the kitchen stuff was from Nevşehir. However, there is no sign of Bolu originated people between 1814 and 1826. After the abolishment of the Janissary corps, cooks from central Bolu, Dörtdivan, Çarşamba (Seben) were intensively present in the royal kitchens. The article shows that these rising employment rates were related to their well-known culinary skills in Istanbul's elite circles.

Keywords: Imperial cuisine, Topkapı Palace, Matbah-ı Amire, Imperial kitchen, Cooks from Bolu, Mehmed II.

GİRİŞ

Osmanlı saray mutfakları, 1990'lı yıllardan itibaren akademik araştırma yapanların ilgi alanına girmeye başlayan ve 2000'li yıllarda artan bir ivmeyle cazibesini artıran bir çalışma alanı olmuştur. İlginin doğuşunda ve artışında Ömer Lütfi Barkan gibi iktisat tarihçilerinin mutfak defterlerine yönelik defter neşirleri etkili olmuştur. Osmanlı saray mutfaklarına ait kayıtlar, veri açısından oldukça zengin bir çeşitliliğe sahiptir. Bu belgeler, piyasada bulunan malları ve fiyatları ihtiva ettiği için fiyat tarihi, beslenme ve mal tedarikiyle ilgili kayıt ve belgeleri barındırdığı için şehir ve sarayın işesi; mutfak bölümleri, çalışanları, atama-yükselmeleri ve idarî görevlilerin sorumluluklarını yansıttıkları için kurum tarihi çalışmalarına kaynaklık etme potansiyeline sahiptir.

Diğer taraftan ilk iki başkent olan Bursa ve Edirne'deki sarayların başkentlik yaptıkları dönemlere ilişkin mutfak kayıtları ne yazık ki günümüze ulaşmamıştır. Arşivlerimizde rastlanan Edirne sarayındaki mutfaklara dair kayıtlar, 16. yüzyıl ve özellikle de takip eden yüzyıla aittir. İstanbul'un fethinden sonra Edirne'deki saray, zaman zaman hanedan halkına ev sahipliği yapmaya devam etmiş; padişah, Enderun ve harem halkının buraya göç ettiği dönemlerde tutulan mutfak kayıtları, Edirne'deki idarî ve malî tasarruflar ile kurumsal yapılanmayı yansıtmıştır. Benzer bir durum Topkapı Sarayı'nın buğday depolama alanı olarak kullanılan Bursa'daki saray için de geçerlidir. Topkapı Sarayı'nın buğday ve un ihtiyacının önemli bir kısmını karşılayan tedarik merkezi konumundaki Bursa sarayında istihdam edilen simitçiler,¹ şehrin çevresinden gelen has buğdayı kalburlayıp yıkıyorlar, kuruttuktan sonra Bursa değirmenlerinde ya öğüterek un halinde ya da buğday olarak İstanbul'daki saraya gönderiyorlardı. Bursa sarayına dair kayıtlar, saray mutfaklarına bağlı bir hizmet grubu olan simitçilerin sözü edilen faaliyetlerinin dökümünü ihtiva etmektedir.² Bununla birlikte ne Edirne ne de Bursa sarayının başkent oldukları dönemde tutulmuş mutfak kayıtları mevcuttur. Öte yandan Osmanlı şehzadelerinin sancağa çıktıkları şehirlerden sadece Manisa'daki saraya ait bir mutfak muhasebe defteri günümüze ulaşmıştır.³ Aynı sarayın divanında tutulan kayıtların bir kısmı da dağınık halde arşivlerimizde mevcuttur.⁴

Eski başkentlerin saray mutfaklarıyla ilgili bu sınırlılığa karşın İstanbul'da inşa edilen Yeni Saray'ın mutfaklarıyla ilgili bilgiler içeren çok sayıda belge çeşidi günümüze ulaşmıştır. Mutfak çalışanlarının memleketlerine dair bilgiler sunması nedeniyle bu araştırmanın en önemli kaynak türü olan maaş defterleri, sözü edilen belge grubundan biridir. Araştırma aslen Bolulu aşçıların Osmanlı saray mutfağına ne zaman girdiklerini belirlemeye çalışmaktadır. Bolulu aşçıların saray mutfaklarına Fatih Sultan Mehmed zamanında, güya bir saray ağası olan Bolulu Yakup Ağa vasıtasıyla girdikleri, şehirde yaygın olarak kabul gören ve anlatılagelen bir hikâyedir. Boluluları gururlandırdığı için özellikle sahiplenilen bu bilginin

1 Simit, mutfak kayıtlarında kaliteli buğday veya kaliteli un anlamında kullanılan bir kavramdır.

2 Ayrıntılı bilgi için bk. Arif Bilgin, *Osmanlı Saray Mutfağı (1453-1650)* (İstanbul: Kitabevi Yayınları), 2004.

3 Feridun Emecen, "Şehzadenin Mutfağı: III. Mehmed'in Şehzadeliği Döneminde Manisa Sarayına Ait Bir Mutfak Masraf Defteri" *Soframız Nur, Hanemiz Mamur Osmanlı Maddi Kültüründe Yemek ve Barnak*, ed. Suraiya Faroqi - Christoph K. Neumann (İstanbul: Kitap Yayınları, 2006), 111-123.

4 Şehzade divanı defterleri yayımlanmıştır: Feridun Emecen - Zekai Mete - Arif Bilgin, *Osmanlı İdare Teşkilatının Kaynakları: Şehzade Divanı Defterleri. Manisa Şehzade Sarayı Divanı (1544-1594)* (Ankara: TÜBA Yayınları, 2017).

kaynağı, *Aşçılar Diyarı Mengen*⁵ isimli bir eserdir. Saray mutfakları üzerine yaptığım doktora tezi araştırması sırasında, 15. ve 16. yüzyıllarda saray mutfaklarında çalışan personelin aslında acemi oğlanı kökenli olduğunun iyiden iyiye farkına varınca, yaygın şekilde dolaşıma girmiş olan bu bilginin güvenilirliğini test etmeye karar verdim. Zira mutfakların personel kaynağı devşirilen çocuklar ise kurumda aynı şehirden insanların yoğunlaşması mümkün değildi. Sınamayı yaparken 16. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar belli yıllara ait mutfak çalışanlarını gösteren maaş defterlerini kullandım.

Elde ettiğim ilginç ve oldukça kıymetli bulguları paylaşmadan önce konuyu daha rahat kavrayabilmek üzere Topkapı Sarayı'ndaki mutfak örgütlenmesine ve personel yapısına kabaca bir göz atmak yararlı olacaktır.

Topkapı Sarayı'nda Mutfak Örgütlenmesi

Fatih döneminde inşa edilen Topkapı Sarayı'nda mutfaklar, ikinci avlunun sağ tarafında kurulmuştur. Belgelerde "Matbah-ı Amire" olarak geçen kuruma bağlı çeşitli mutfaklar, helvahane, kiler, fırınlar ve diğer bazı işletmeler bulunmaktaydı. Has Mutfak, Ağalar Mutfağı ve Divan Mutfağı gibi isimlerle anılan mutfaklarda saray halkının yemekleri pişirilmekteydi. Helvahane çeşitli tatlı, turşu, macun, şerbet, ilaç ve hatta kokulu sabunların yapıldığı mekândı. Kiler ise, saray mutfağında tüketilecek gıda maddelerinin depolandığı yerd. Saray içinde yer alan, mutfağa bağlı iki fırında da saray halkının temel tüketim maddesi olan ekme ve bazı hamurlular pişmekteydi. Bu kuruluşların dışında, mutfaklar için sebze, tavuk eti, koyun eti ve süt ürünleri tedarikini sağlayan işletmeler de bulunmaktaydı. Mutfaklarda kullanılan bakır kap-kacakların kalaylandığı kalayhâne ve aydınlanma ihtiyacının karşılanmasını sağlayan mumcular işletmesi (*şem'gerân kârhânesi*) de bunlara eklenmelidir.

Üst seviyeli bürokrat olan bir eminin (*emîn-i matbah-ı amire*) idaresindeki Osmanlı saray mutfağının, bünyesinde barındırdığı çok sayıdaki hizmet grubu (kilerciler, helvacılar, yoğurtçular, kasaplar vs.) içinde aşçıların müstesna bir yeri vardır çünkü mutfağın gerçek işlevine uygun nihai çıktıyı bu grup üretmektedir. Tıpkı yeniçeri ordusu gibi ocak biçiminde örgütlenen saray mutfağı çalışanları, esasen acemi oğlanlarından seçilmişlerdir. Aşçı (usta/üstad) olabilmek için mutfağa alınan acemi oğlanının şâkirdlik (çıraklık) ve halifelik (kalfalık) mertebelerini geçmesi gerekmektedir. Aşçılar dışındaki hizmet gruplarında da kullanılan bu hiyerarşi, günümüzde de geçerliliği olan üçlü sistemin (çıraklık, kalfalık ve ustalık) aynıdır. Şâkirdler ve halifelerin başında birer bölükbaşı görevliydi. Saray mutfaklarında ayrıca her mutfağın başında bir aşçıbaşı (*ser-tabbâh*) bulunurdu. Öte yandan Has Mutfak'ın aşçıbaşı olan *ser-tabbâhîn-i bassa*, aşçılar dahil tüm mutfak personelinin âmiri idi.⁶

5 Ali Yüksel, *Aşçılar Diyarı Mengen* (Ankara: Gen Matbaacılık, 1996), 44. Ne yazık ki ilgili bilgiye dair herhangi bir kaynak verilmemiştir.

6 Topkapı Sarayı mutfakları ile ilgili daha ayrıntılı bilgi için bk. Arif Bilgin, *Osmanlı Saray Mutfağı (1453-1650)* (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2004).

Mutfak Çalışanlarının Menşei

Yukarıda kısaca değinildiği üzere, saray mutfakçı personelinin kaynağı 16. yüzyılın sonlarına kadar tamamen denebilecek oranda devşirme kökenli olan acemi oğlanlarıdır. Bu tarihten sonra burada çalışan ustaların çocukları (*üstâd oğlanları*) ile personelin kardeşleri (*kul karındaşları*) de mutfaklara girmeye başlamıştır. Diğer taraftan ağırlıklı olarak hıristiyan kökenli çocukların toplanarak belli bir süre eğitildikten sonra orduda veya muhtelif hizmet kademelerinde istihdam edilmesi şeklinde özetlenebilecek olan devşirmeye dayalı insan kaynağı üretme politikası, 17. yüzyılın ortalarına doğru tedricen zayıflamıştır. Gittikçe seyrekleşen devşirme uygulaması, 18. yüzyılın ortalarında sona ermiştir.⁷

Devşirmenin, Osmanlı kurumlarının insan kaynağı ihtiyacını tamamen karşıladığı dönemlerde saray mutfaklarında hemşehricilik esaslı, nepotik ilişkilere dayalı bir personel yapının ortaya çıkması ya da personel aidiyetinin bir veya birkaç şehirde yoğunlaşması mümkün değildir. Devşirmenin ağırlıklı olarak Rumeli'den yapıldığı düşünülürse, mutfaklarda Bolu kökenli bir temerküzün ortaya çıkması da ihtimal dahilinde gözükmemektedir. İlla böyle bir yoğunlaşma emaresi olacaksa, devşirmenin seyredildiği 17. yüzyıl ortalarına doğru başlaması gerekir. Çünkü devşirme yapılmadığı dönemlerde, saray mutfakları gibi kurumların personel ihtiyacı, ücret karşılığı, dinî aidiyet gözetilmeksizin toplumun her kesiminden karşılanmıştır. Bununla birlikte saray mutfaklarında 18. yüzyılda balıkçı ustaları gibi görevliler haricindeki personel tamamen müslümanlardan seçilmiştir.

Bolulu Aşçıların Peşinde

Şu durumda saray mutfaklarında muhtemel bir Bolulu yoğunlaşmasının, en erken 17. yüzyıl ortalarından itibaren tedricen gerçekleşmesi mümkündür. Daha hızlı bir yoğunlaşmanın tahakkuku için ise devşirmenin oldukça seyrekleştiği 18. yüzyılın ilk yarısını beklemek gerekecektir. Şu hâlde, Bolulu aşçıların Osmanlı sarayındaki hizmet grupları içine Fatih Sultan Mehmed döneminde yoğun bir şekilde girmeleri mümkün müdür? Bu dönemde girmediyseler, Boluluların saray ve konak mutfaklarındaki Osmanlı son dönemi ve Cumhuriyet dönemindeki mevcudiyetlerinin kökeni nereye kadar gitmektedir? Bu sorulara somut cevaplar verebilmek için Osmanlı saray mutfakçı çalışanlarının topluca listelerinin yer aldığı maaş defterlerini incelemek gerekmektedir. Osmanlı Arşivi'nde, muhtelif fonlarda bulunan maaş defterlerinden belli dönemlere ait olanlara bakarak iz sürmek mümkündür.

Sınama için kullanacağımız saray mutfakları personelinin topluca veren ilk maaş defteri, Kanuni döneminin son yılına (H. 974/M. 1566) aittir.⁸ Üç aylık maaşları (*mevâcib*) kapsayan bu defterde saray mutfaklarında kalfalar hariç 35 aşçı görev yapmaktadır. Aşçıların tamamına yakını Arnavutluk, Bosna, Tırhala, Nevrapop, Mora, Leskofça, Tepedelen, Kalkendelen ve

7 Konuyla ilgili çalışmalar, 17. yüzyıl ortalarından itibaren, devşirme ameliyesinin sık yapılmadığını ortaya koymaktadır. Ancak, 18. yüzyıl başlarında sadece saray için 1000 oğlanın devşirildiği ve son devşirmenin de 1751'de yapıldığı bilinmektedir. Geniş bilgi için bk. Abdülkadir Özcan, "Devşirme", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 1994), 9/254-257; Halil İnalıcık, "Ghulâm", *Encyclopaedia of Islam (EI)* (New Edition), (1965), 2/1079-1091; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilatı* (Ankara: TTK Yayınları, 1984). Biri 15. yüzyılın sonunda, diğeri 17. yüzyılın başında gerçekleştirilen iki devşirmenin ayrıntılı karşılaştırmasının yapıldığı bir TÜBİTAK 1001 projesi için bk. Gülay Yılmaz Diko, *Osmanlı İmparatorluğunda Devşirme Sistemi ve Devşirilen Çocuklar (1460-1650)*, Proje No. 115K354.

8 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Maliyeden Müdevver (MAD)*, 6196, s. 6-7.

İpek gibi Rumeli kökenlidir (bk. Ek I). Rumeli'nin dışında Rus, Gürcü ve Trabzonlu birer aşçı vardır. 16. yüzyılın sonunda da (H. 1000/M. 1592) personel yapısının değişmediği, Rumelili aşçıların yoğunluğunun devam ettiği⁹ anlaşılmaktadır. Her iki tarihte aşçı kalfalarının da Rumeli kökenli olduğu vurgulanmalıdır. Dolayısıyla 16. yüzyıl boyunca saray mutfağının personel kaynağının ağırlıklı olarak devşirmeye dayandığını söylemek mümkündür.

Anadolu kökenli aşçıların saray mutfağında görev almaya 17. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren başladıkları görülmektedir. H. 1040/M. 1631 tarihli bir maaş defterinde saray mutfağı kalfalarının bir kısmının Kayseri, Kütahya ve Tosya gibi Anadolu şehirlerinden oldukları tespit edilmektedir.¹⁰ Bu bulgu, devşirme uygulamasının seyrine uygundur, zira bu dönemde uygulama nispeten seyrelmiştir. Mutfaklarda istihdam edilen devşirme dışı personel henüz ancak kalfa düzeyinde olduklarına ve ustalar arasında Anadolu lu olmadığına göre, bu minvaldeki alımların yeni başladığına hükmedilebilir. Şu durumda, bir süre sonra Anadolu menşelilerin aşçı ustalar arasına da girmesi beklenmelidir. Nitekim bundan 12 yıl sonra (H. 1052/M. 1642), daha önce Has Mutfak kalfası olan Kayserili Ahmed Has Mutfak ustası, yine Has Mutfak kalfası Kütahyalı Sefer aynı mutfakta usta ve Ağalar Mutfacı kalfası Tosyalı İsmail de aynı mutfağa usta olmuştur.¹¹

17. yüzyıl sonlarında saray mutfaklarında Bolulu aşçıları görülmeye başlar. H. 1101/M. 1689-1690 tarihli maaş defterine göre¹² saray mutfaklarında, kalfalar hariç 441 aşçı görev yapmaktadır. Bunlardan 24'ü Bolulu'dur. Bu tarihte tüm aşçıları içerisinde Bolulu aşçıların oranı %5,4'tür ve Divan Mutfacı ile Hazine derbaşı Mutfacı'nda yoğunlaşmışlardır. Boluluların dışında Kütahyalı, Kastamonulu, Tosyalı, Üsküdarlı, Kayserili aşçıları da bulunmaktadır. Sözü edilen tarihte, Boluluların saray aşçısı olmalarından hareketle, bunların 17. yüzyıl ikinci yarısı başlarından itibaren saray mutfağında görev yapmaya başladıkları düşünülebilir.

19. yüzyıl başlarına ait bir defter¹³ (1814 sonu), aşçı ve şakirtlerin menşeleriyle ilgili önemli bilgiler sunmaktadır. 1814 sonunda, saray mutfaklarında görev yapan 85 aşçı ve şakirt tayinat almaktadır.¹⁴ Bunların 18'i Nevşehir, 10'u Ürgüp, 4'ü Uçhisar ve 1'i Ereğli olmak üzere toplam 33'ü Nevşehirli'dir. Diğer bir ifade ile anılan tarihte mutfaklarda çalışıp tayinat alan aşçı ve şakirtlerin %38'i Nevşehir kökenlidir.

Söz konusu defter, 15 Kasım 1814'ten 29 Ağustos 1826'ya kadar saray mutfaklarındaki kadro değişikliklerini de içermektedir. Bu iki tarih arasında 56¹⁵ aşçı ve şakirdin kadrosu,

9 Bulgaristan Cyril ve Methodius Kütüphanesi (BCMK). *Defter Fonu*. D. 16, vr. 59^b-60^a.

10 BOA, MAD. 6137, s. 62-63.

11 BCMK. 93, s. 45; Krş. BOA, MAD. 6137, s. 63.

12 BOA, MAD. 6292. Ayrıca bk. Bâb-1 Defteri Piyade Mukabelesi Defterleri (D. PYM), 35147.

13 BOA, *Kâmil Kepeci Defterleri (KK.d)*. 7333. Saray aşçı ve şakirdlerinin tayinatlarını gösteren bu defterin tarihi yoktur. Defter tutulurken her sahifeye her şahsinin kaydı yapılmış; ölüm vb. sebeplerle gerçekleşen kadro değişikliğinde, bu ilk kayıtların üst tarafına, tayinat almaya hak kazanan aşçı veya şakirdin kaydı düşülmüştür. Defterin tutulduğu tarihi tespit için ilk kayıtların (her sahifede oluşturulan 6 öbeğin) en son tarihliyle sonradan yapılan ve kadro değişikliğini ifade eden ilave kayıtların ilk tarihli dikkate alınarak bir istihraçta bulunulmuştur. Buna göre, defterin 15 Kasım 1814 ile 5 Şubat 1815 arasında bir tarihte tutulduğu ortaya çıkmıştır. Ancak, metinde defterin tarihi "1814 sonu" olarak geçecektir. Aşçı tayinatları, şahsa değil, kadroya verilmektedir. Herhangi bir sebeple yapılan kadro değişikliğinde, kadroya yeni atanan tayinatı alma hakkına sahip olur. Dolayısıyla aşçı ve şakirtlerin, defterde belirtilmiş olan tayinat almaya hak kazandıkları tarih, aynı zamanda kadroya atandıkları tarihtir. Ek III'teki "Göreve Başlama Tarihi" hanesi böyle bir istihracın neticesinde açılmıştır.

14 Mutfaklarda hizmet gören fakat tayinat hakkı olmayan personel no rakama dahil değildir.

15 Ashında 57 tane yeni aşçı ve şakirdin kaydı bulunmaktadır. Ancak Has Mutfak aşçılarından Ürgüplü Ömer, Darüssaadde Ağası mutfağından da tayinat aldığı için iki defa kaydedilmiştir. Bu yüzden, Ömer'in ikinci kaydı toplama dahil edilmemiştir. Ömer'den başka, iki mutfaktan tayinat alan aşçı/şakirt yoktur.

değişik sebeplerle boşalmış ve yerlerine atamalar yapılmıştır. Belirtilen süreçte göreve başlayan 56 aşçı ve şâkirdin 14'ü Nevşehirli, 10'u Ürgüplü, 5'i Uçhisarlı ve 1'i Ereğlili olmak üzere toplam 30'u Nevşehirli'dir. Bu da iki tarih arasında göreve başlayan aşçıların %53,5'ine tekabül etmektedir. Görüldüğü gibi, 1814 ile 1826 arasında Nevşehirli aşçıların yoğunlukları artmıştır. Her iki tarih arasında, mutfaqlarda görev yapıp tâyinat alan tüm aşçı ve şâkirdlerin sayısı 141'dir. Bunlardan 63'ü Nevşehir kökenlidir. Nevşehirli aşçıların tüm aşçıların içindeki oranı ise %44,6'dır ki, kesin bir yoğunlaşmayı ifade etmektedir.

Ek II'de de görüleceği gibi, 1814-1826 yılları arasında saray mutfaqlarında görev yapıp tâyinat alan aşçı ve şâkirdler içerisinde Bolulu yoktur. Oysa, 1826'dan sonra tutulmuş aşçı defterleri¹⁶ Bolulu aşçıların saray mutfaqlarında yoğunlaştıklarını göstermektedir. Bu durum, 1826 sonrasında yaşanan bir değişimi ifade etmektedir. Acaba bu değişim, Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasıyla ilişkili olabilir mi? Arşiv belgeleri bu sorunun cevabını ne yazık ki vermemektedir. Bununla birlikte Letâif-i Enderun'un yazarı Hıdır İlyas, kitabında konuya dair çok kıymetli bilgilere yer vermiştir. Yukarıda dökümü çıkarılarak ortaya konulduğu ve Hıdır İlyas'ın da belirttiği üzere, saray mutfaqlarında Nevşehirli aşçıların hakimiyeti 1826 yılına kadar sürmüştür. Hıdır İlyas, Nevşehirli aşçıları, insaniyetten uzak oldukları ve ağaların tâyinatlarını bizzat kendilerine aldıkları için "fena bir gürûh-ı mekrûh" olarak tanımlar. Bunlar aynı zamanda yemekleri kötü yaptıkları için israfa da neden olmaktadır. Sırtlarını birbirlerine ve yeniçerilere o kadar sağlam dayamışlardır ki, koğuş ağalarının şahsi yemeklerini iyi yapmaları için verdikleri bahşişi bile dikkate almazlar, onlarla istihza ederlerdi. Hıdır İlyas, oldukça pervasız hale geldikleri anlaşılan Nevşehirli aşçıların, uzun süreden beri yeniçerilere destek verdiğini de anlatmaktadır. *Letâif* yazarının ifadelerinden ayrıca, sarayda geniş bir tahakküm alanı oluşturan, idarecilerini dinlemeyen ve sürekli problem çıkaran Nevşehirli aşçıların görevden alınmasının 1826 öncesinde de düşünüldüğü fakat cesaret edilemediği anlaşılmaktadır. Nihayet 1826 yılında, yeniçeriliğin kaldırılmasının hemen ardından destekleri yok olan Nevşehirli aşçılar, Silahdar Ağa'nın soruşturmasından sonra görevden alınmışlardır. Yazar, yerlerine kifâyet miktarı Mengenli aşçının atandığını kaydetmektedir. Hıdır İlyas anlatımını, saray halkının ancak aşçı değişimlerinin ardından leziz yemek yeme imkânı bulduğunu belirterek bitirir.¹⁷

Hıdır İlyas, 1826'da yapılan düzenlemeyle Nevşehirli aşçıların görevden alınıp yeterli miktarda Mengenli aşçının atandığını belirtmektedir. Ancak 1826 düzenlemesinin hemen akabinde tutulduğunu tahmin ettiğimiz bir defter¹⁸ Nevşehirli aşçıların bir kısmının görevlerine devam ettiklerini; yeni atanmaların ise sadece Mengenli olmayıp, aralarında çok sayıda Bolu/Merkez, Dörtdivan ve Çarşambalı'nın (Sebenli) da bulunduğunu göstermektedir. Artık Nevşehirli aşçıların saray mutfaqlarındaki hâkimiyetlerinin sona erdiği ve bu tarihten itibaren Bolulu aşçıların tedricen yoğunlaşacağı yeni bir döneme girilmiştir.

Deftere göre (Ek III), çeşitli mutfaqlarda 111 aşçı görev yapmaktadır (tatlıcı ve hamurcular dahil, tablakâr sınıfı hariç). Bunların 50'si Bolulu, 20'si Mengenli, 4'ü Dörtdivanlı ve

¹⁶ Örnek için bk. BOA, *KK.d.* 7381.

¹⁷ Hıdır İlyas, *Letâif-i Enderun*, (İstanbul: 1276), 384-385.

¹⁸ BOA, *KK.d.* 7381, s. 4-14. Defter tarihsizdir. 1837 tarihli başka bir defterle (BOA, *KK.d.* 7339) yapılan mukayese sonucunda, ikinci defterin birincisinden daha geç tarihli olduğu tespit edilmiştir. Birincisinin, 1826 düzenlemesinin hemen akabinde, yeni atanan görevlileri tespit için tutulmuş olması kuvvetle muhtemeldir.

3'ü Çarşambalı olmak üzere toplam 77'si Bolulu'dur. Boluluların tüm aşçılar içindeki oranı ise %69,3'tür. Buna karşılık, 8 aşçıyla temsil edilen Nevşehirlilerin oranı sadece %7,2'dir. Bununla birlikte, Ek III'teki listeye alınmayan tablakâr sınıfının çoğunluğu Nevşehirli'dir.

1837 tarihinde tutulduğu tespit edilen diğer bir defter, mutfaklarda Nevşehirli sayısının azalmaya devam ettiğini göstermektedir.¹⁹ 1826 düzenlemesinin akabinde, Has Mutfak'ta 5'i Nevşehirli ve 7'si Bolulu olmak üzere toplam 20 aşçı bulunmaktaydı. Aynı mutfakta 1837 yılında ise, toplam 15 aşçı içinde Nevşehirlilerin sayısı 2'ye inmiş, Bolulu aşçıların sayısı ise sabit kalmıştır.²⁰ 1842 yılına ait bir defter ise hem Nevşehirli azalmasına hem de Bolulu artışına işaret etmektedir. Bu tarihte 20 aşçının görev yaptığı Has Mutfak'ta 1 Nevşehirli aşçı kalırken, Boluluların sayısı 15'e çıkmıştır. Bu durum, 1826-1842 yılları arasında, saray mutfaklarında Bolulu aşçıların hâkimiyetlerinin perçinlendiğini göstermektedir.²¹

1814 ve 1826 yılları arasında saray mutfaklarında Bolulu aşçının kaydına rastlanmadığına göre, 1826 düzenlemesinden sonra saraya alınan Bolulular, saray dışından getirilmiş olmalıdır. Bu noktada çözülmesi gereken önemli problem, Bolulu aşçıların saray mutfağına nereden getirildikleridir? Diğer bir soru, Boluluların tercihi hangi nedene dayanmaktadır; nepotik ilişkilere mi, aşçılık becerilerine mi? Şimdilik döneme ait hiçbir kitap ve arşiv belgesinde bu soruya cevap teşkil edecek doğrudan bir bilgiye rastlanmamıştır. Ancak saray mutfağı örgütlenmesinde daha önce görülen hemşehirciliğe dayalı personel alımının olumsuz etkilerine bağlı olarak Boluluların nepotik bir tercih neticesinde istihdam edilmelerinin devlet aklıyla çelişen bir durum olduğu vurgulanmalıdır. 19. yüzyılın başlarında Osmanlı saray mutfaklarında ağırlıkları görülen Nevşehirlilerin yaklaşık bir yüzyıl önce Damat İbrahim Paşa'nın tavassutuyla bu birimlere yerleştirilmeye başlandığını düşünmek yanlış olmaz. Nevşehirli yoğunlaşmasının seyrini takip etmek, derinlemesine ve uzun zaman gerektiren araştırmalarla mümkün olacaktır. Yöneticilere büyük sorun çıkaran, memleket aidiyeti bağıyla birbirlerine destek veren bu grubun neden olduğu olumsuzluklar münasebetiyle devletin, başka geçerli özellikleri olmadan, salt bir üst düzey yöneticinin hemşehrisi diye bir aşçı grubunu istihdam etmesi mümkün gözükmemektedir. Ancak bütün bu yorumlar, somut bir bilgiye dayanmadıkça spekülasyondan öteye geçemeyecektir. O nedenle yapılması gereken, 1826 öncesinde İstanbul'da konak, yalı ve yemek satan dükkânlarda Bolulu aşçı yoğunluğuna dair detaylı bir araştırmadır. Böyle bir araştırma, uzun vakit gerektirdiğinden şimdilik yalnızca dönemin İstanbul yalılarında çalışanları gösteren arşiv belgeleri üzerinde bir ön tarama yapmakla iktifa edilmiştir. Bu taramada, yalıların önemli bir kısmında Bolulu aşçıların çalıştığı ortaya çıktı. Bu ön bulguya dayanarak Boluluların 1826 sonrası düzenlemede saray mutfaklarına alınmaya başlanmalarının şehirde aşçılık konusunda elde ettikleri şöhretle ilişkili olduğunu söylemek mümkündür.

19 BOA, KK.d. 7339.

20 Krş. BOA, KK.d. 7381 ve 7339.

21 BOA, KK.d. 7350.

SONUÇ

Bu araştırmayla, Bolulu aşçıların saray mutfaklarında görev almaya başlamalarının Fatih Sultan Mehmed dönemine kadar inmediği açık bir biçimde ispat edilmiştir. Osmanlı saraylarındaki hizmet birimlerine personel alımıyla ilgili kurallar, böyle bir yapılanmanın doğmasının önündeki en önemli engeldir. Çünkü içinde mutfakların da olduğu saray hizmet birimlerinin personel ihtiyacı, tamamen denecek oranda devşirmeden (acemi oğlanlarından) karşılanmıştır. Bu nedenle 17. yüzyıl ortalarına kadar saray mutfağı çalışanları, devşirmenin yoğun yapıldığı Rumeli kökenlidir. 16. yüzyılın ikinci yarısından başlayıp bir sonraki yüzyılın ortalarına kadar mutfak personelinin bir kısmını oluşturan *üstâd oğlanları* ve *kul karındaşları* da kimi usta ve kalfaların oğulları veya erkek kardeşleri olarak benzer kökene sahiptirler. Buna karşılık devşirmenin seyredildiği 17. yüzyıl ortalarına doğru, mutfaklara daha çok Anadolu kökenli personel girmeye başlayacaktır. 19. yüzyılın başlarına ait veriler, saray mutfaklarında hatırı sayılır düzeyde Nevşehirli yoğunlaşması olduğunu göstermiştir. Elimizde, konuyla ilgili ayrıntılı bir araştırma olmamasına rağmen mutfaklarda Nevşehirli yapılanmasının, saray personelinin tayininde önemli bir rolü olduğu bilinen Damat İbrahim Paşa'nın sadrazamlığı döneminde başladığı düşünülmektedir.

17. yüzyılın ikinci yarısının başlarında, saray mutfağı çalışanları arasında Boluluların yer almaya başladığı tespit edilmekle birlikte, 19. yüzyılın ikinci çeyreği başlarına kadar bir yoğunlaşmadan söz etmek mümkün değildir. Hatta 1814-1826 yılları arasında mutfaklarda Bolulu çalışmamaktadır. Bolulu aşçılar, 1826'da Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasının akabinde Nevşehirli mutfak çalışanlarının tedricen mutfak hizmetlerinden el çektirilmesiyle sonuçlanan bir düzenlemenin ardından saray mutfaklarında yoğunlaşmışlardır. Mutfaklarda Nevşehirli aşçıların yerine Boluluların tercih edilmesinin, o vakte kadar aşçılık konusunda kazandıkları şöhretle ilişkili olduğu anlaşılmaktadır. Bolulu aşçılar, etkinlik ve şöhretlerini 1826'dan sonra da koruyup artıracaklar, maharetlerini Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Cumhuriyet Türkiye'sinin diğer önemli kurumlarına taşıyacak, varlığını günümüze kadar sürdüren bir geleneğin inşasını sağlayacaklardır.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Belgeleri

BOA, Başkanlık Osmanlı Arşivi. *Maliyeden Müdevver Defterler (MAD)*, 6137, 6196, 6292; *Bâb-ı Defteri Piyade Mukabelesi Defterleri (D. PYM)*, 35147; *Kamil Kepeci Defterleri (KK.d)*, 7333, 7339, 7350, 7381.

BCMK, Bulgaristan Cyril ve Methodius Kütüphanesi. *Defter Fonu*, 16, 93.

2. Araştırma-İnceleme Eserleri

Bilgin, Arif. *Osmanlı Saray Mutfağı (1453-1650)*. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2004.

Emecen, Feridun Mustafa. "Şehzadenin Mutfağı: III. Mehmed'in Şehzadelik Döneminde Manisa Sarayına Ait Bir Mutfak Masraf Defteri". *Soframız Nur, Hanemiz Mamur Osmanlı Maddi Kültüründe Yemek ve Barınak*. ed. Suraiya Faroqhi - Christoph K. Neumann. İstanbul: Kitap Yayınları, 2006.

Emecen, Feridun vd. *Osmanlı İdare Teşkilatının Kaynakları: Şehzâde Divânı Defterleri. Manisa Şehzâde Sarayı Divânı (1544-1594)*. Ankara: TÜBA Yayınları, 2017.

Hıdır İlyas. *Letâif-i Enderun*. İstanbul 1276.

İnalcık, Halil. "Ghulâm". *Encyclopaedia of Islam (EI) (New Edition)*. 2/1079-1091. 1965.

Özcan, Abdülkadir. "Devşirme". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 9/254-257. Ankara: TDV Yayınları, 1994.

Uzunçarşılı, İ. Hakkı. *Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilatı*. Ankara: TTK Yayınları, 1984.

Yılmaz Diko, Gülay. *Osmanlı İmparatorluğunda Devşirme Sistemi ve Devşirilen Çocuklar (1460-1650)*. TÜBİTAK Projesi. Proje Numarası: 115K354.

Yüksel, Ali. *Aşçılar Diyarı Mengen*. Ankara: Gen Matbaacılık, 1996.

EKLER

I. 1566 YILINDA TOPKAPI SARAYI'NDA GÖREV YAPAN AŞÇI VE KALFALARIN AİDİYET DAĞILIMI*

(Kaynak: BOA, *MAD*, 6196, s. 6-7.)

MEMLEKETİ/ ETNİK AİDİYETİ	AŞÇI SAYISI	KALFA SAYISI	MEMLEKETİ/ ETNİK AİDİYETİ	AŞÇI SAYISI	KALFA SAYISI
Arnavut	1	-	İpek	2	-
Bosna	5	2	Trabzon	1	-
Çatalca	1	-	Gürcü	1	1
Engürüs	1	-	Frenk	2	-
Leskofça	2	-	İlbasan	1	-
Tırhala	2	-	Çerkez	3	-
Rum	1	-	Pojega	-	1
Oğçabolu	1	-	Hırvat	-	1
Ergiri Kasrı	1	-	Üsküp	-	1
Nevrakop	1	-	Fener (Mora)	-	1
Mora	1	-	Niğbolu	-	2
Avlonya	1	-	İvranya	-	1
Rus	1	-	Macar	-	1
Tepedelen	1	-	Narda	-	1
Kalkandelen	1	-	Belgrad	-	1
TOPLAM	21	2		10	11

* Defterde memleketi belirtilmeyenler listeye dahil edilmemiştir.

II. 1814-1826 YILLAN ARASINDA MUTFAKLARDA GÖREV YAPIP TÂYİNÂT ALAN AŞÇI VE ŞÂKİRLERİN LİSTESİ

(Kaynak: BOA, *KK.d.* 7333.)

1. Has Mutfak Aşçı ve Şâkırdleri (s. 1-5)

1814 YILI SONUNDA GÖREVE OLANLAR				KADRO DEĞİŞİKLİKLERİ (1826'YA KADAR)			
STATÜSÜ	İSMİ	MEMLEKETİ	GÖREVE BAŞ. TAR.	GÖREVE BAŞ.TAR.	STATÜSÜ	İSMİ	MEMLEKETİ
Nefer	Ömer		21.04.1795				
Nefer	Hüseyin	Niğde	22.12.1807 27.04.1812				
Bölükbaşı	Osman İsmail	Niğde Ürgüp	25.08.1802	23.09.1815	Nefer	Süleyman	
Nefer		Nevşehir	09.5.1813	07.07.1826	Nefer	Yakup	Nevşehir
Nefer	Süleyman	Ürgüp	19.10.1805				
Nefer	İbrahim		19.10.1814				
Bölükbaşı	Salih	Şehri	11.03.1814	19.11.1819	Bölükbaşı	Mehmed	Şehri
Nefer	Mehmed		07.12. 1805				
Aşçıbaşı	İsmail Ağa		11.03.1798	20.07.1822		Ömer	Ürgüp
Nefer	Ömer	Akşehir	13.04.1805				
Nefer	İsmail	Niğde	09.05.1813				
Nefer	Mustafa	Şehri	15.10.1807	01.08.1821 19.09.1824 29.08.1826	Nefer Bölükbaşı Bölükbaşı	Hasan İsmail Mehmed	Niğde Şehri Şehri
Nefer	Hüseyin	Bor	19.06.1807				
Bölükbaşı	İsmail	Bahr-i Siyah	30.05.1781				
Bölükbaşı	Abidin		02.01.1805				
	Mehmed		05.11.1774	16.10.1821	Bölükbaşı	Mehmed	Şehri
Sabık	İbrahim	Nevşehir	29.10.1811				
Aşçıbaşı							
Bölükbaşı	Abdullah		24.06.1811				
Bölükbaşı	Hasan	Safran- bolu	14.03.1803				
Karakulak-ı evvel	Mehmed	Nevşehir	06.10.1808				
Bölükbaşı	Ahmed	Ürgüp	22.03. 1809	20.07.1822 20.01.1825	Nefer Bölükbaşı	Mustafa Halil	Kayseri Ürgüp
Bölükbaşı	Emrullah	Küre	05.12.1812	24.03.1820 01.04.1824	Nefer Nefer	Süleyman Hüseyin	Koçhisar Nevşehir
Bölükbaşı	Said Mehmed	Şehri	12.07.1807				
		Ürgüp	30.07.1789				
	Ali		02.09.1770				
Nefer	Hasan	Nevşehir	17.07.1813				
Bölük	Bekir	Karahisar	12.11.1804	28.06.1824	Bölükbaşı	Salih	
Nefer	İsmail	Nevşehir	13.10.1806				

2. Darüssaâde Ağası Mutfağı Aşçı ve Şakirdleri (s. 6-10)

1814 YILI SONUNDA GÖREVE OLANLAR				KADRO DEĞİŞİKLİKLERİ (1826'YA KADAR)			
STATÜSÜ	İSMİ	MEMLEKETİ	GÖREVE BAŞ. TAR.	GÖREVE BAŞ. TAR.	STATÜSÜ	İSMİ	MEMLEKETİ
Bölükbaşı	Feyzullah	Üsküdar	17.2.1796				
Aşçıbaşı	İsmail	Kayseri	15.11.1790	20.07.1822	Nefer	Ömer	Ürgüp
Bölükbaşı	Ahmed	Şehrî	07.12.1795	04.09.1824	Karakulak-ı sâni	Hüseyin	Ürgüp
Bölükbaşı	Hasan Ali	Uçhisar (Nevşehir)	25.02.1813	01.09.1822	Nefer	Mahmud	Nevşehir
Nefer	İbrahim	Nevşehir	23.04.1809				
Bölükbaşı	Mehmed	Nevşehir	16.09.1813	01.09.1822	Nefer	Mustafa	Ürgüp
-	Abidin	Nevşehir	05.10.1813	08.09.1816 27.01.1819 13.10.1835	Nefer Bölükbaşı Bölükbaşı	İsmail Seyyid Ömer Mehmed	Nevşehir Nevşehir Eneği (Nevşehir)
-	Ali	Nevşehir	17.03.1806				
Bölükbaşı	Ömer	Nevşehir	02.05.1813	16.03.1819 08.02.1821	Bölükbaşı Bölükbaşı	Mehmed Ali	Üsküdar Uçhisar (Nevşehir)
Nefer	Ahmed	-	15.09.1814				
Nefer	Osman	Nevşehir	28.04.1812				
Bölükbaşı	Ahmed	Şehrî	21.10.1812	10.01.1813	Nefer	Abdullah	Ürgüp
Bölükbaşı	İbrahim	Nevşehir	25.02.1798	13.11.1815 12.02.1824	Bölükbaşı Bölükbaşı	İbrahim Mehmed	Şehrî Şehrî
Bölükbaşı	Musa	Eneği (Nevşehir)	29.07.1913	18.05.1817	Bölükbaşı	Mehmed	Küre
Bölükbaşı	Hüseyin	-	18.02.1780				
Bölükbaşı	İsa	Küre	11.10.1808	14.09.1816	Bölükbaşı	Mehmed	Uçhisar (Nevşehir)
Karakulak-ı evvel	Mehmed	Şehrî	18.09.1781				
Nefer	Mustafa	Ürgüp	26.04.1804	30.08.1825	Bölükbaşı	Halil	Uçhisar (Nevşehir)
Bölükbaşı	Yakup	Şehrî	28.07.1805				
Bölükbaşı	Hüseyin	Kayseri	15.11.1814	21.07.1826	Karakulak-ı evvel (sabık)	Mehmed	Nevşehir
Nefer	Mehmed	Uçhisar (Nevşehir)	06.03.1813				
Bölükbaşı	İbrahim	Nevşehir	04.09.1812	03.02.1825	Nefer	İbrahim	Uçhisar (Nevşehir)
Bölükbaşı	Hüseyin	Nevşehir	30.08.1802	06.12.1817 24.05.1820	Bölükbaşı Nefer	Ahmed Murtaza	Şehrî Nevşehir
Bölükbaşı	Osman	Ürgüp	06.09.1792	10.12.1823	Nefer	Mustafa	Niğde
Aşçıbaşı	Osman	Niğde	29.03.1812				
İmam Halifesi	Mehmed	-	07.12.1811				
Nefer	Yusuf	Nevşehir	15.09.1809				
Nefer	Fettah	Nevşehir	04.05.1808				

3. Babüssaâde Ağası ve Seferli Odası Gılmânı Ağaları Mutfağı Aşçı ve Şâkirdleri
(s. 10-12)

1814 YILI SONUNDA GÖREVE OLANLAR				KADRO DEĞİŞİKLİKLERİ (1826'YA KADAR)			
STATÜSÜ	İSMİ	MEMLEKETİ	GÖREVE BAŞ. TAR.	GÖREVE BAŞ. TAR.	STATÜSÜ	İSMİ	MEMLEKETİ
Bölükbaşı	Hafız İsmail	Şehrî	13.10.1806	12.02.1819	Bölükbaşı	Mehmed	Ürgüp
Bölükbaşı	Mehmed	Ürgüp	02.03.1809	19.05.1825	Bölükbaşı	Ömer	Şehrî
Bölükbaşı	Ömer	Uçhisar (Nevşehir)	16.05.1809	17.07.1822	Bölükbaşı	Halil	Nevşehir
Bölükbaşı	Mehmed	Engürüs	27.01.1794				
Bölükbaşı	Hasan	Nevşehir	17.08.1791	28.09.1825	Bölükbaşı	Mustafa	Şehrî
Bölükbaşı	Halil	Devrek	22.02.1814	06.09.1821	Bölükbaşı	Ahmed	Şehrî
Nefer	Mehmed	-	12.11.1805				
-	Mehmed	Engürüs	26.03.1811	01.01.1816	Bölükbaşı	Ali	Nevşehir
				14.09.1823	Bölükbaşı	Mehmed	Nevşehir

4. Hazinesarbaşı Ağa ve Hazine Odası Gılmânı Ağaları Mutfağı Aşçı ve Şâkirdleri
(s. 12-13)

1814 YILI SONUNDA GÖREVE OLANLAR				KADRO DEĞİŞİKLİKLERİ (1826'YA KADAR)			
STATÜSÜ	İSMİ	MEMLEKETİ	GÖREVE BAŞ. TAR.	GÖREVE BAŞ. TAR.	STATÜSÜ	İSMİ	MEMLEKETİ
Bölükbaşı	Salih	Şehrî	03.11.1810				
Bölükbaşı	Salih	Bahr-i Siyah	10.03.1799	12.02.1816	Nefer	Mehmed	Nevşehir
				04.08.1818	Bölükbaşı	Abdülkadir	Şehrî
				02.03.1824	Bölükbaşı	İbrahim	Nevşehir
				06.10.1825	Bölükbaşı	Abbas	Niğde
Bölükbaşı	Salih	Şehrî	21.05.1814				
Bölükbaşı	Mehmed	-	28.10.1811	20.04.1820	Bölükbaşı	Ali	Küre
				28.11.1823	Bölükbaşı	Abdullah	Nevşehir

5. Kilercibaşı Ağa ve Kilerli Odası Gılmân Ağaları Mutfağı Aşçı ve Şâkirdleri (s. 13-14)

1814 YILI SONUNDA GÖREVE OLANLAR				KADRO DEĞİŞİKLİKLERİ (1826'YA KADAR)			
STATÜSÜ	İSMİ	MEMLEKETİ	GÖREVE BAŞ. TAR.	GÖREVE BAŞ. TAR.	STATÜSÜ	İSMİ	MEMLEKETİ
Nefer	İbrahim	Nevşehir	27.08.1805				
Bölükbaşı	Ali	Şehrî	18.01.1813				
Nefer	Mustafa	Karahisar	30.09.1809				
Bölükbaşı	İsmail	Kayseri	11.12.1783	04.02.1817	Bölükbaşı	Feyzullah	Şehrî
Bölükbaşı	Mehmed	-	31.01.1809	05.02.1815	Bölükbaşı	Mehmed	Ürgüp
Bölükbaşı	İbrahim	Şehrî	11.06.1812	14.04.1817 22.11.1824	Nefer Bölükbaşı	Numan Ahmed	Ürgüp -

6. Saray Ağası Mutfağı Aşçı ve Şâkirdleri (s. 14)

1814 YILI SONUNDA GÖREVE OLANLAR				KADRO DEĞİŞİKLİKLERİ (1826'YA KADAR)			
STATÜSÜ	İSMİ	MEMLEKETİ	GÖREVE BAŞ. TAR.	GÖREVE BAŞ. TAR.	STATÜSÜ	İSMİ	MEMLEKETİ
Nefer	Mehmed	Kumkapı	10.11.1807	29.05.1819	Bölükbaşı	Süleyman	Ankara
Bölükbaşı	Mehmed	Ürgüp	22.10.1807	24.03.1823	-	Ahmed	Şehrî
Bölükbaşı	Ali	Uçhisar (Nevşehir)	07.03.1803	30.03.1815	Bölükbaşı	Mustafa	Nevşehir
Bölükbaşı	Halil	Engürüs	07.12.1811				

7. Dîvân-ı Hümayun Mutfağı Aşçıları (s. 15-16)

1814 YILI SONUNDA GÖREVE OLANLAR				KADRO DEĞİŞİKLİKLERİ (1826'YA KADAR)			
STATÜSÜ	İSMİ	MEMLEKETİ	GÖREVE BAŞ. TAR.	GÖREVE BAŞ. TAR.	STATÜSÜ	İSMİ	MEMLEKETİ
Nefer	Süleyman	Ürgüp	11.06.1812	18.09.1817	Nefer	Ali	Ürgüp
Nefer	Ali	Uçhisar (Nevşehir)	19.08.1810	27.03.1819	Nefer	Mehmed	Uçhisar (Nevşehir)
İmam Halifesi	Ahmed	-	07.12.1811				
-	İbrahim	Niğde	09.04.1807				
Nefer	Hüseyin	Nevşehir	18.07.1809				
İmam	Mehmed	-	03.01.1774				
İmam-ı sani halifesi	Ahmed	-	14.08.1814	18.06.1815	İmam-ı sani halifesi	Mehmed	-
Padişah imamı	-	-	-	01.08.1825	Hastalar imamı	Hafız Ali	-

III: 1826 DÜZENLEMESİNDEN SONRA SARAYLARDA GÖREV YAPAN AŞÇILARIN* LİSTESİ (1-12)

(Kaynak: BOA, *KK.d.* 7381, s. 4-9.)

1. Has Mutfak Aşçıları (s. 4)

STATÜSÜ	İSMİ	MEMLEKETİ	EŞKÂLİ	YAŞI
Aşçıbaşı	Ahmed Ağa	Kastamonu	Uzun boylu, kır bıyıklı	55
İkinci aşçı	Osman	Nevşehir	Uzun boylu, kara bıyıklı	42
Ocakbaşı	Emin	Viranşehir	Uzun boylu, kara bıyıklı	37
Tâbi-i aşçıbaşı	Hüseyin	Mengen	Uzun boylu, ter bıyıklı	22
Aşçı	Ali	Bolu	Kısa boylu, azca bıyıklı	25
Aşçı	Mehmed	Bolu	Uzun boylu, sarı bıyıklı	35
Aşçı	Hüseyin	Bolu	Kısa boylu, ter bıyıklı	20
Aşçı	Mehmed	Bolu	Uzun boylu, ter bıyıklı	25
Aşçı	Nuri	Mengen	Uzun boylu, şâb	20
Tatlıcı	İbrahim	Bolu	Kısa boylu, kara bıyıklı	35
Hamurkâr	Hasan	Bahr-ı Siyah	Kısa boylu, azca bıyıklı	25
Aşçı	Mustafa	Nevşehir	Orta boylu, kara bıyıklı	55
Tablakâr	Hasan	Nevşehir	Orta boylu, kumral bıyıklı	48
Tablakâr	Abdullah	Nevşehir	Orta boylu, kara bıyıklı	45
Tablakâr	Halil	Nevşehir	Uzun boylu, kumral bıyıklı	30
Balık Matbahı	Osep	Akiskalı	Kısa boylu, kır bıyıklı	57
Balıkçı neferi	Mardiros	Akiskalı	Orta boylu, ter bıyıklı	25
Balıkçı neferi	Stefan	Akiskalı	Ona boylu, azca bıyıklı	25
Ayvaz	Bedros	Muş	Orta boylu, kır bıyıklı	40
Tablakâr efendiler	İbrahim	Nar	Uzun boylu, kara bıyıklı	25

* Defterde bazı tatlıcı, hamurcu ve tablakârlar da "Aşçıyan" başlığı altında verilmiştir. O nedenle bu listelerde de bu üç grup aşçıları arasında kaydedilmiştir.

2. Muzika-i Hümâyün ve Hademe-i Hassa için Yemek Pişiren Aşçılar (s. 5)

STATÜSÜ	İSMİ	MEMLEKETİ	EŞKÂLİ	YAŞI
Muzika-i şahane vekil harcı	Ali Arif Efendi	Şehrî	Uzun boylu, sarı bıyıklı	30
Ocakbaşı	Hacı Mustafa	Dirkene (Derkene)	Uzun boylu, kara bıyıklı	40
Aşçı	Mehmed	Dirkene (Derkene)	Uzun boylu, kumral bıyıklı	25
Aşçı	Ömer	Mengen	Uzun boylu, kumral bıyıklı	22
Aşçı	Recep	Çarşamba	Uzun boylu, azca bıyıklı	25
Aşçı	İbrahim	Mengen	Uzun boylu, ter bıyıklı	20
Karavanacı-i Muzika	Mustafa	Nevşehir	Uzun boylu, kara bıyıklı	50
Karavanacı-i Muzika	Ahmed	Nevşehir	Uzun boylu, azca bıyıklı	35
Karavanacı-i Hademe-i hassa	Hüseyin	Nevşehir	Uzun boylu, azca bıyıklı	32
Karavanacı-i Hademe-i hassa	Halil	Şehrî	Kısa boylu, azca bıyıklı	27
Kantarî-i Kılar-i Hademe-i hassa ve Muzika-i şahane	Dimitri	Midilli	Kısa boylu, kara bıyıklı	25
Kandilci-i Muzika-i şahane	İbrahim	Karahisarî	Uzun boylu, kır bıyıklı	45
Tablakâr-i kâtib efendiler ayvaz	Mıgırdanîç	Vanî	Uzun boylu, kara bıyıklı	27
Kandilci-i Muzika-i şahane	Mehmed	Bolu	Kısa boylu, azca bıyıklı	26

3. Beşiktaş Sahilsarayı Hareminde Görevli Aşçılar (s. 6)

STATÜSÜ	İSMİ	MEMLEKETİ	EŞKÂLİ	YAŞI
Aşçıbaşı-i Harem-i Hümâyün	Hacı Mehmed Ağa	-	Uzun boylu, sarı bıyıklı	45
Tâbi-i Aşçıbaşı	Emred Emin	Mengen	Kısa boylu, şâb	12
Tâbi-i Aşçıbaşı	Emin	Safranbolu	Uzun boylu, kara bıyıklı	33
Mülâzım-ı sâlis, zâbit-ı Matbah	Hasan	Dirkene (Derkene)	Uzun boylu, sarı bıyıklı	40
Mülâzım-ı hâmis, zâbit-ı Matbah	Mehmed	Bolu	Uzun boylu, kumral bıyıklı	35
Mülâzım-ı râbî', zâbit-ı Matbah	Ali	Bolu	Kısa boylu, sarı bıyıklı	35
İmâm-ı aşçıyân	Mustafa Arif	Şehrî	Uzun boylu, sarı bıyıklı	35
Müezzîn-i aşçıyân	Osman	Bolu	Uzun boylu, ter bıyıklı	24
Kâtib-i aşçıbaşı	Hasan	Bolu	Uzun boylu san bıyıklı	24

4. Şehzadelere Mahsus Mutfaktaki Aşçılar (s. 6)

STATÜSÜ	İSMİ	MEMLEKETİ	EŞKÂLİ	YAŞI
Ocakbaşı	Mustafa	Bolu	Uzun boylu, azca bıyıklı	30
Halife	Ali	Viranşehir	Uzun boylu, kara bıyıklı	22
Kebapçı	Ahmed	Bolu	Uzun boylu, kara bıyıklı	25
Pilavcı	Hüseyin	Bolu	Kısa boylu, kara bıyıklı	22
Perhizî	Halil	Mengen	Uzun boylu, kara bıyıklı	23
Nefer	Hasan	Mengen	Uzun boylu, köse kara sakallı	40
Nefer	Hasan	Bolu	Uzun boylu, ter bıyıklı	20
Nefer	Ahmed	Mengen	Uzun boylu, az bıyıklı	24
Nefer	Hüseyin	Dörtdivan	Uzun boylu, azca kara bıyıklı	23

5. Hazinedar Usta Mutfağı Aşçıları (s. 6)

STATÜSÜ	İSMİ	MEMLEKETİ	EŞKÂLİ	YAŞI
Ocakbaşı	Emin	Bolu	Uzun boylu, kara sakallı	38
Halife	Mehmed Ali	Bolu	Uzun boylu, ter bıyıklı	21
Halife	Hüseyin	Bolu	Uzun boylu, kara bıyıklı	26
Nefer	Halil	Bolu	Uzun boylu, sarı bıyıklı	26
Nefer	Ahmed	Çarşamba	Uzun boylu, sarı bıyıklı	30
Nefer	Mehmed	Çarşamba	Uzun boylu kara bıyıklı	30
Kebapçı	Mustafa	Viranşehir	Uzun boylu, ter bıyıklı	18
Nefer	Halil	Bolu	Kısa boylu, kara sakallı	33
Pilavcı	Mustafa	Bolu	Uzun boylu, kara bıyıklı	35

6. Altıncı Kadına Mahsus Mutfak Aşçıları (s. 7)

STATÜSÜ	İSMİ	MEMLEKETİ	EŞKÂLİ	YAŞI
Ocakbaşı	Halil	Bolu	Uzunca boylu, kumral bıyıklı	32
Halife	Hüseyin	Bahr-i Siyah	Uzun boylu, ter bıyıklı	22
Kebapçı	İsmail	Bolu	Uzun boylu, ter bıyıklı	25
Pilavcı	Hacı Mustafa	Bolu	Uzun boylu, köse sakallı	35
Nefer	İsmail	Bolu	Uzun boylu, ter bıyıklı	22
Nefer	Yusuf	Bahr-i Siyah	Şâb, orta boylu	22
Nefer	Mustafa	Bolu	Şâb, orta boylu	20

7. Harem Nâzırı Mutfağı Aşçıları (s. 7)

STATÜSÜ	İSMİ	MEMLEKETİ	EŞKÂLİ	YAŞI
Ocakbaşı	İbrahim	Bolu	Uzunca boylu, kara bıyıklı	55
Halife	Mustafa	Bolu	Uzun boylu, kara bıyıklı	25
Kebapçı	Hüseyin	Bolu	Uzun boylu, ter bıyıklı	22
Pilavcı	Tahir	Mengen	Uzun boylu, kara bıyıklı	30
Nefer	Mustafa	Bolu	Uzun boylu, azca bıyıklı	21
Nefer	Mehmed	Mengen	Şâb, uzun boylu	20
Nefer	Hasan	Mengen	Kısa boylu, azca bıyıklı	22
Nefer	Mehmed	Mengen	Uzun boylu, ter bıyıklı	18

8. Yedinci Kadına Mahsus Mutfaktaki Aşçılar (s. 7-8)

STATÜSÜ	İSMİ	MEMLEKETİ	EŞKÂLİ	YAŞI
Ocakbaşı	Hüseyin	Bolu	Uzun boylu, sarı bıyıklı	38
Pilavcı	Mehmed	Mengen	Uzun boylu, kara bıyıklı	25
Halife	Sadık	Bolu	Uzun boylu, kara sakallı	40
Kebapçı	Hüseyin	Bolu	Uzun boylu, kara bıyıklı	25
Nefer	Halil	Bolu	Uzun boylu, ter bıyıklı	25
Nefer	İbrahim	Bolu	Şâb, uzun boylu	20
Nefer	Ahmed	Bolu	Orta boylu, ter bıyıklı	22

9. Kethüda Kadın Mutfağı Aşçıları (s. 8)

STATÜSÜ	İSMİ	MEMLEKETİ	EŞKÂLİ	YAŞI
Ocakbaşı	Mehmed	Mengen	Uzun boylu, kara bıyıklı	33
Halife	Halil	Bolu	Şâb, uzun boylu	22
Pilavcı	Hasan	Safranbolu	Uzun boylu, kara bıyıklı	25
Kebapçı	Ali	Dörtdivan	Kısa boylu, kara bıyıklı	30
Nefer	Mehmed	Dörtdivan	Uzun boylu, kara bıyıklı	30
Nefer	Mehmed	Bolu	Kısa boylu, ter bıyıklı	20

10. Perakende Verilen Yemekleri Pişiren Aşçılar (s. 8)

STATÜSÜ	İSMİ	MEMLEKETİ	EŞKÂLİ	YAŞI
Ocakbaşı	Mehmed	Dörtdivan	Uzun boylu, sarı bıyıklı	30
Halife	Ömer	Bolu	Kısa boylu, azca bıyıklı	22
Kabapçı	Yakup	Bolu	Uzun boylu, kır sakallı	45
Hamurkâr	Ahmed	Bolu	Uzun boylu, azca bıyıklı	25
Kebapçı	Feyzi	Mengen	Kısa boylu, azca bıyıklı	25
Perhizi	Arif	Bolu	Kısa boylu, azca bıyıklı	25
Pilavcı	Ali	Bolu	Kısa boylu, azca bıyıklı	25
Nefer	Mehmed	Mengem	Orta boylu, şâb	20
Nefer	Ahmed	Safranbolu	Orta boylu, azca bıyıklı	25
Nefer	Hasan	Safranbolu	Orta boylu, ter bıyıklı	22

11. Tatlıcılar (s. 9)

STATÜSÜ	İSMİ	MEMLEKETİ	EŞKÂLİ	YAŞI
Ocakbaşı	Mustafa	Mengen	Boylu, kara sakallı	24
Halife	Halil	Mengen	Uzun boylu, kara sakallı	40
Halife	Süleyman	Bolu	Uzun boylu, sarı bıyıklı	30
Nefer	Mehmed	Bolu	Uzun boylu, ter bıyıklı	20
Nefer	Ahmed	Bolu	Uzun boylu, ter bıyıklı	18

12. Hamurcular (s. 9)

STATÜSÜ	İSMİ	MEMLEKETİ	EŞKÂLİ	YAŞI
Ocakbaşı	Mehmed	Bolu	Uzun boylu, azca bıyıklı	23
Halife	Osman	Bolu	Uzun boylu, ter bıyıklı	21
Halife	İsmail	Bolu	Uzun boylu, kara bıyıklı	22
Nefer	Ahmed	Bolu	Uzun boylu, şâb	20
Nefer	Hasan	Mengen	Uzun boylu, ter bıyıklı	22
Nefer	Mahmud	Bolu	Uzun boylu, azca bıyıklı	21
Nefer	İbrahim	Mengen	Uzun boylu, kara bıyıklı	25

Tracing the Ottoman Trade Network in North Greece*

KUZEY YUNANİSTAN'DA
OSMANLI TİCARET AĞININ
İZİNİ SÜRMEK

ANASTASIA DOLOGLOU*

ABSTRACT

This paper aims to present and draw a plan of action to promote the Ottoman trade network of Northern Greece. This network had been developed since the fifteenth century and it was a part of the broader system of communication, administration, urban development and economical flow of the Ottoman Empire. The study focuses on the geographic region extending from Thrace to Central Macedonia, emphasizing its monuments and the urban centers that are important for this multidimensional network. Most of these monuments are constructed on lines of the former Roman road the Via Egnatia, also known as the Sol Kol. These buildings of the Ottoman trade network are of a unified historical site that need for equal management beyond national or state identities. In the context of the inter-cultural dialogue promoted in the European framework, this historical site should be understood as a means for cultural exchange and unity for present-day Balkanic societies, for whom once formed the unified Ottoman Empire.

Keywords: Ottoman Empire, Trade Networks, Trade Buildings, Northern Greece, Heritage.

ÖZ

Bu çalışmanın amacı, Kuzey Yunanistan'daki Osmanlı ticaret ağının yeterli düzeyde anlaşılmasını sağlayacak bir çerçeve çizmektir. 15. yüzyıldan itibaren gelişmekte olan Kuzey Yunanistan ticaret ağı, Osmanlı İmparatorluğu'nun haberleşme, yönetim, kentsel gelişme ve iktisadi faaliyetlerden oluşan oldukça kapsamlı sisteminin bir parçasıydı. Araştırma, Trakya'dan Orta Makedonya'ya kadar uzanan coğrafi bölgeye odaklanmakta ve bu çok boyutlu ağ için önemli olan yapıları ve şehir merkezlerini incelemektedir. Bahsi geçen yapıların çoğu Sol Kol olarak da bilinen Roma Via Egnatia yolu üzerinde inşa edilmiştir. Osmanlı ticaret ağının bu yapıları, ulusal kimlikler veya devlet kimliklerinin ötesinde eşit yönetime ihtiyaç duyan müşterek tarihi bir alandır. Avrupada önemsenen kültürler arası diyalog bağlamında, bu tarihsel alan, bir zamanlar Osmanlı İmparatorluğu'nu teşkil etmiş Balkan milletleri arasında kültürel değişim ve birliktelik için bir araç olarak anlaşılmalıdır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı İmparatorluğu, Ticaret Ağları, Ticari Binalar, Kuzey Yunanistan, Kültürel Miras.

MAKALE BİLGİSİ | ARTICLE INFORMATION

Makale Türü: Araştırma Makalesi | Article Type: Research Article
Geliş Tarihi: 20 Şubat 2021 | Date Received: 20 February 2021
Kabul Tarihi: 13 Nisan 2021 | Date Accepted: 13 April 2021

ATIF | CITATION

Dologlou, Anastasia. "Tracing the Ottoman Trade Network in Northern Greece". *Kadim* 1 (Nisan 2021), 111-126.

* This study is a part of the Msc Thesis called *From Thrace to Macedonia: The revival of the ottoman trade network through the ottoman monuments of North Greece*, submitted in AUTH, Department of Engineering, Interdepartmental Program of Protection, Conservation and Restoration of Cultural Monuments in November 2014.

** Archaeologist, Hellenic Ministry of Culture, anddolog@yahoo.gr, ORCID: 0000-0001-5444-0157.

INTRODUCTION

The concept of the “terrestrial trade network” for most people represents a study of the road networks, the medium for the transportation of goods and for human interaction. To make a research with this point of view, one needs to take specific parameters into consideration: the human factor, the intermediate wishing to communicate and carrying the transportation out, the equipment that making the journey possible and at last the architectural stock satisfying the demands of transportation. Parallel to that point, in the study of the terrestrial commercial network we pay attention to social, financial and historical implications, crystallized over time through artistic creativity, cultural expression, redeveloping of social structures. This thought was the initiative for the study of the Ottoman trade network in Northern Greece as a cultural and historical entity; as a means for protecting and promoting the Ottoman monuments to ensure their long-term sustainability.

The Ottoman were present in Macedonia starting with the fourteenth century. The Roman Via Egnatia and the Via Militaris, lying from Istanbul to the Adriatic Sea and Central Europe coasts, respectively¹, served as a battering ram for the Balkanic conquests². The following centuries were of periods of major political and institutional upheavals in tandem with the Ottoman state’s ongoing policies of to Ottomanize the urban space and the peripheries³. During the Ottoman Era, the terrestrial trade network was an essential element of the social and administrative structure of the Empire. It had a profound impact on its fate, as it was highly related to the economic growth, the international contacts and, the development of the peripheries and the settlements.

The centralized Ottoman state system was an important determinant in the development of urbanism⁴. As Rabah Saoud states “Islam made particular emphasis on the form and design of the city enabling it a greater functionality and responsiveness to meet the socio-economic and cultural needs of the community”⁵. A dense network of towns and villages were safeguarding the tax collection and the economic control of the countryside and simultaneously facilitating the interconnection of the settlements and the transportation of goods to the major urban centers. In proximity to communication networks and related to large landholdings, towns with abundance of natural resources soon became the center of their periphery and accumulated all the financial, commercial and intellectual activity within their walls⁶. The Ottomans introduced an appropriate infrastructure in response to new urban roles and functions: the Friday mosque, with its subordinate buildings, alongside the *bedesten*, formed the religious and economic core of the town. These embodied the symbols of ideology, power and legitimacy of the new ruling dynasty.⁷

1 Κωνσταντίνα Πανάγου, «Διακίνηση βαμβακιού τον 18ο και 19ο αιώνα», Δρόμοι και Κόμβοι της Βαλκανικής (Θεσσαλονίκη: Πολιτιστική Πρωτεύουσα της Ευρώπης, 1997), 201-212.

2 For a thorough study on the historic development of Via Egnatia refer to: Γιάννης Λώλος, *Εγνατία Οδός*, (Αθήνα: Ολκός, 2008) and Traian Stoianovich, “A route type: The Via Egnatia under Ottoman rule”, *The Via Egnatia under Ottoman Rule (1380-1699)*, *Symposium: Halcyon Days in Crete II*, ed. Elizabeth Zachariadou (Rethymmon: Crete University Press, 1996), 203-216.

3 Peter F. Sugar, *Southeastern Europe under Ottoman Rule, 1354-1804*, A (Athens: Smili, 1994), 158-163.

4 Fatma Acun, “A Portrait of the Ottoman Cities”, *The Muslim World* 92 (Fall 2002), 255-281.

5 Rabah Saoud, “Introduction to the Islamic city”, *Foundation for Science Technology and Civilization* (August 2002), Pub. ID:4012.

6 The role of the town for the Ottoman Empire’s economy and state is covered in great detail in Αιμιλία Στεφανίδου, *Η πόλη-λιμάνι της Καβάλας κατά την περίοδο της τουρκοκρατίας: πολεοδομική διερεύνηση (1391-1912)* (Θεσσαλονίκη: ΑΠΘ-Τμήμα Αρχιτεκτόνων, Διδ. Διατριβή, 1991).

7 Rabah Saoud, “Muslim Architecture under Ottoman Patronage (1326-1924)”, *Foundation for Science Technology and Civilization* (July 2004), Pub. ID: 4064.

Waqfs⁸ played an important role in the expanding trade, the emergence of new urban and commercial centers and the diffusion of the Ottoman architectural agenda. Not only did they help in the repopulation of conquered areas, but they formed, as well, a practice for the construction and maintenance of public works (such as road networks and bridges).⁹ Urban centers benefited from waqfs with the establishment of pious institutions and public services: mosques and *imârets* stood for the performance of religious duties, *hans* (inn) and caravanserais for the travelers and visitors, *hamams* for pleasure and clearance, aqueducts and road networks.¹⁰ Buildings such as the *bedestens*, the caravanserais¹¹, stores and craft shops, providing a more significant part of the urban commercial facilities, belonged to waqfs¹². Thus, we can argue that the waqf system was directly related to urban economic activity.

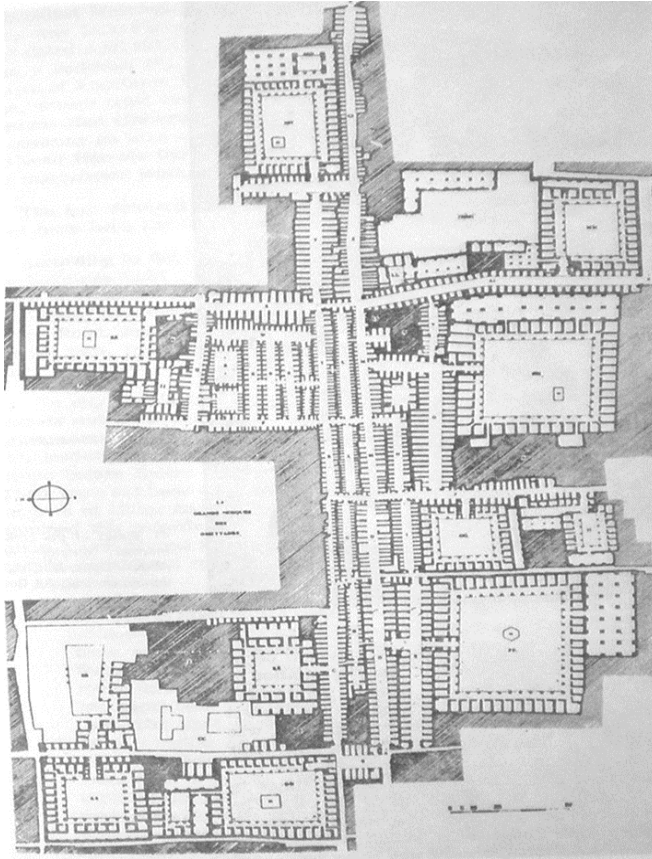

Figure 1. Aleppo. Layout of the commercial and religious center of the town (Cezar M., 1983)

8 Konstantinos Lalenis - Elena Samourkasidou, "Wakfs in Kavala, Greece: A legal, Political and Architectural Heritage Issue", *Archnet-IJAR* 7.22 (July 2013), 206-220.

9 Vassilis Demetriades, "Wakifs along the Via Egnatia", *The Via Egnatia under Ottoman Rule (1380-1699), Symposium: Halcyon Days in Crete II*, ed. Zachariadou Elizabeth (Rethymnon: CUP, 1996), 85-86.

10 Lalenis - Samourkasidou, "Wakfs in Kavala, Greece", 206-208.

11 Ayşil Tükel Yavuz, "The concepts that shape Anatolian Seljuk caravanserais", *Muqarnas* 14 (Leiden: E. J. Brill, 1997), 80-95.

12 Suraiya Faroqhi, "Urban development in Ottoman Anatolia (16.-17. centuries)", *M.E.T.U. Journal of the Faculty of Architecture*, 7.1 (Spring 1981), 40-42.

Mutual Relationship of Roads and Cities

The mobility of the people in the Islamic world is an underestimated phenomenon. From the Seljuks to the Ottomans, the terrestrial routes were means of military, commercial or educational mobilization. Most importantly, routes served for the performance of pilgrimage. The major Balkan centers got connected by a vast and complex network of regional and supra-local roads and, altogether, via Istanbul, with the Silk Road and the old caravan routes, up until China and India. These connections were established to enforce commerce through the financial support and development of the urban centers, and for the amelioration of the existing land routes.¹³ The most frequently used commercial roads of the empire at the European Continent followed the path of pre-existing axes.

Figure 2. The bridge of Hatzikavoura in Veria. 19th c. (Kalligas' archive)

The infrastructure of roads and landscape was inextricably linked with the very essence and function of the trade network. The distribution of trade with caravans, the several-day trips on steep mountain tracks and the lack of safety, demanded frequent or overnight stops for rest and supplies. Fountains and off-road stations (*hans*, caravanserais and *menzilhânes*¹⁴) served as resting spaces or shelters¹⁵. On the other hand, constructing bridges¹⁶ in a mountainous area like Northern Greece was imperative to ensure the continuity of movement and smooth trade flow.

¹³ Sugar, *Southeastern Europe*, 153-157.

¹⁴ *Menzilhâne* is a horse or post station. Colin Heywood, "The Menzilhanes of the Sol Kol in the late 17th/early 18th century", *The Via Egnatia under Ottoman Rule (1380-1699), Symposium: Halcyon Days in Crete II*, ed. Elizabeth Zachariadou (Rethymnon: CUP, 1996), 130-141.

¹⁵ Κωνσταντίνος Καρανάτσης, "Παρόδιοι σταθμοί και χερσαίες επικοινωνίες στον ορεινό χώρο. Ταξιδεύοντας το 19ο αιώνα", *1Α' Συμπόσιο Ιστορίας και Τέχνης: Επικοινωνίες και Μεταφορές στην Προβιομηχανική περίοδο* (Κάστρο Μονεμβασίας: 23-26 Ιουλίου 1998), 207-208.

¹⁶ For an excellent work on the bridge of Northern Greece see Γεώργιος Τσότσος, *Μακεδονικά Γεφύρια* (Θεσσαλονίκη: USP, 1997), 215 κ.εξ.

The critical role of the urban centers was the collecting, distributing and processing products and the management of financial profits. With this parallel, towns acted as an off-road station, a socialization and relaxation space. The *bedesten*¹⁷ was the heart of the market and the treasury of the town. Along with the bazaar, *hans* and caravanserais offered shelter and places for mercantile and artisanal activities at the peripheries¹⁸. Craft industries and weekly bazaars were also placed at the outskirts of the cities.

Figure 3. Sketch of a 19th c. *han* in the vicinity of Kavala

As mentioned above, the architectural development and economic growth of a city was largely depended on the waqf institutions' operation. Therefore, to comprehend of the elements that constituted the Ottoman Era's trade networks deeply, we have to take the pious institutions of the urban centers into account, namely mosques, imârets and *hamams*.

The Sol Kol and Its Urban Centers

The commercial network of Northern Greece was a part of the broader communication road system of the Ottoman Empire. Consciousness of the significance of the Roman Via Egnatia for military and commercial purposes, the Ottomans took the provision for its revival to a great extent.¹⁹ They divided the unique road axis into two branches: the Orta Kol from Thessaloniki to Durres and the Sol Kol to the east, which linked Istanbul with South Greece.²⁰

17 Mustafa Cezar, *Typical Commercial Buildings of the Ottoman Classical Period and the Ottoman Construction System* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Cultural Publications, 1983), 159-168.

18 Πασγάλης Ανδροῦδης, *Χάνια και Καραβάν-Σεράγια στον Ελλαδικό χώρο και στα Βαλκάνια* (Θεσσαλονίκη: Ο.Π.Ε.Π. ΑΕ, 2004), 17.

19 Stoianovich, "A route type", 205-213.

20 Heywood, "The Menzilhanes of the Sol Kol", 130-141.

Along with the Sol Kol axis, new urban centers emerged and old ones faced an economic upsurge and architectural renewal. Starting from Loutra (Trajanoupoli), the network passes by Komotini, Genisea, Kavala, Serres, Giannitsa and Veria and ends up in Thessaloniki. Those centers are the main focus of this paper. Although our perception of the early Ottoman Greek towns remains blurry, it is far from certain that they were shaped according to the Ottoman norm.

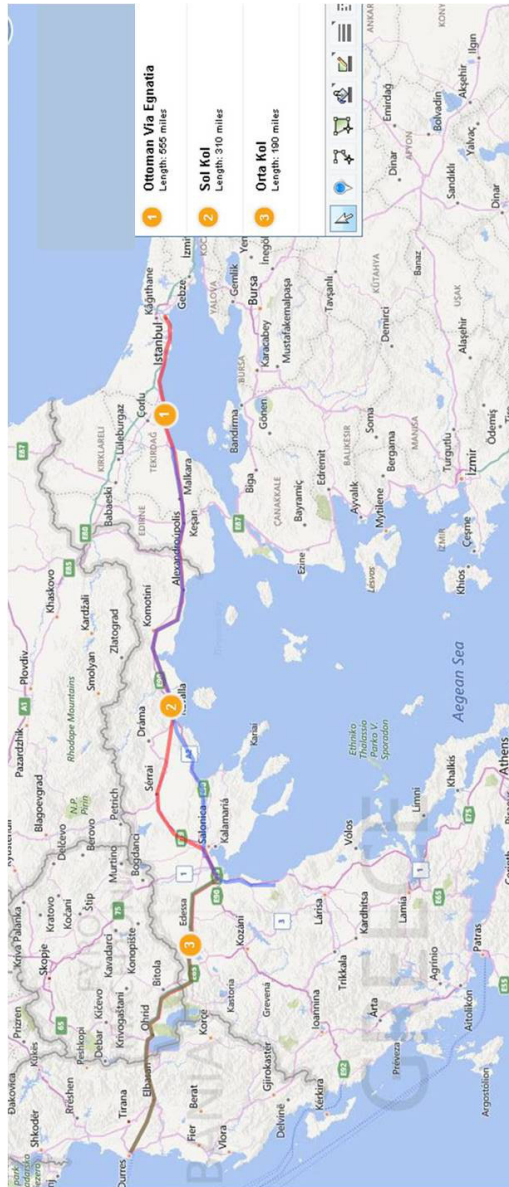

Figure 4. Sol and Orta Kol. The Ottoman Via Egnatia

This study focuses on the geographical region extending from Thrace to Central Macedonia. This choice is due to several reasons: (1) The presence of the most integral network, the Sol Kol, (2) the urban centers of this area forming a cultural unity since they shared the same historical background, a unique commercial and economic tie and, (3) towns of this region preserve an architectural stock of great importance for the promotion and study of the Ottoman trade of Northern Greece.

Monuments of Ottoman Commercial Networks

Given the diversity and the complexity of the region's trade network, it is necessary to divide the monuments presented in this paper into three categories: (1) the monuments outside the urban centers, (2) the monuments within the cities, and (3) the historical urban complexes. The explanation of these three categories are as follows:

Figure 5. Trajanoupoli. The ottoman monuments co-exist with the modern thermal health facilities

1) The majority of road and landscape infrastructure once serving the Sol Kol does not exist today, apart from two stone bridges dating back to the late Ottoman Era, and the building complex at Trajanoupoli. According to historical sources, these bridges formed part of the Via Egnatia. The first one lays on the river Kompasatos at Iasmos²¹, near the town of Komotini, and the second one on the river Aggiti, halfway between the towns of Kavala and Serres; they are both preserved in a good state.²² The complex of Loutra consists of a *han* and Turkish *hamams*. The former was patronized by Gazi Evrenos Bey (late fourteenth century), is of great interest as it is considered one of the earliest Ottoman construction in the Balkans. Plus, it shows architectural and typological features of the Seljukid architecture of the thir-

21 Ελένη Μιχαλοπούλου (επιμ.), *Η Οθωμανική αρχιτεκτονική στην Ελλάδα*, Συλλογικός Τόμος (ΥΠΠΟ 2009), 311-330.

22 Γεώργιος Τσότσος, *Μακεδονικά Γεφύρια*, 155.

teenth-century from Asia Minor.²³ Here, we also have to add a building in Giannitsa, which is still questionable, but most probably served as a *menzilhâne*.²⁴

2) The majority of the monuments within the city frames related to the trade network were preserved. From the four *bedestens* mentioned by Evliya Çelebi in his *Seyahatname* only the *bedestens* of Serres and Thessaloniki still stand. According to Cezar²⁵, the six-vaulted *bedestens* of Northern Greece - both dated to the late fifteenth century - belong to the same type of a unified inner space with shops outside and present many typological and architectural similarities. None of the buildings are with their original outer cells; those in use at Thessaloniki's *bedesten* belong to a later reconstruction.

Figure 6. Serres 1920. The Eski Mosque and the Bedesten (Postcard, Central Library of Serres)

Urban *hans* like those in Turkey²⁶ or other major cities of the Balkans, do not appear in Ottoman Greek towns. Since the beginning of the twentieth century, they are in a progressive demolition, probably because of their humble architecture. An exception might have been the Büyük Kervan Sarayı of Thessaloniki (part of the great complex of the *bedesten* and Hamza Bey Camii) dated to the early sixteenth century. Our knowledge of its typological features, presenting remarkable similarities with the Ottoman caravanserais of Anatolia, is based solely upon Pullan R. and Texier C. (1864).²⁷ An *han* of this type primarily found in Greek cities of the late Ottoman Era is partly demolished in Genisea, now in use as a house. Until the end of the nineteenth century, another type of *hans* emerged, primarily commercial premises and

23 Ιωάννης Καλαφατζής κ.α. “Η Χάνα στην αρχαία Τραϊανούπολη. Πρόταση αποκατάστασης”, *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και στη Θράκη* 22 (2008), 581-588.

24 Γεώργιος Σκιαδαρέσης, “Τα οθωμανικά μνημεία των Γιαννιτσών”, *Φίλιππος*, Έτος 21°, 76 (7-9/2012), 44.

25 Cezar, *Typical Commercial Buildings*, 192,195.

26 For example, the *han* of Rustem Pasha in Edirne.

27 Πασχάλης Ανδρούδης, *Χάνια και Καραβάν-Σεράγια*, 168-169.

galleries. Great examples of eclecticist galleries can be found in the Fragkomahalas District in Thessaloniki, the Ottoman financial center of the town.²⁸ Finally, scarce cells of the late Ottoman Era shops are preserved in the old town centers of Northern Greece.

Figure 7. Thessaloniki. Bensusan Han 1917 (Parallaximag, accessed 15/09/2015).

A significant number of *hamams*²⁹ is still preserved in various states of condition at the Sol Kol axis towns. The oldest of them is the double *hamam* of Gazi Evrenos (Loutra Kaiafa) in Giannitsa, dated back to the late fourteenth century. The Bey Hamam of Thessaloniki (1444), with its exceptional architecture and decoration, is the biggest in Greece and the oldest in Thessaloniki. The *hamam*'s good maintenance is due to its continuous use up until the early twentieth. The Yahudi Hamam (or Pazar Hamam) in the market district of the city most probably belonged to the waqf of Hamza Bey Camii. Three more *hamams* of the fifteenth century can be found in Serres, Veria and Giannitsa, namely the Eski Hamam, the double Çiș Hamam and the *hamam* of Şeyh Ilahi. The hamams of Trajanoupoli, the Paşa Hamam of Thessaloniki, and the bath of Kamenikia in Serres were built after the fifteenth century.

28 Αλέξανδρος Γρηγορίου, *Χάνια, Πανδοχεία, Ξενοδοχεία της Θεσσαλονίκης 1875-1917* (University Studio Press, 2003).

29 Ελένη Κανετάκη, *Οθωμανικά Λουτρά στον Ελλαδικό Χώρο* (Αθήνα: Τ.Ε.Ε., 2004).

Figure 8. The double Hamam of Veria Thessaloniki. Bensusan Han 1917 (<http://www.theveriaGRID.org>, accessed 15/09/2015).

Religious architecture, indirectly related to commercial activities, is mainly concerning *imârets* and mosques. Those buildings form the majority of the preserved monuments, and they are represented in all the urban centers of the Sol Kol. The mosques of Komotini (Eski Cami, Yeni Cami)³⁰ and Genisea (Mustafa Paşa Cami)³¹ should particularly be mentioned as they still serve for the religious practices of the Muslim minority and still function as waqf institutions. The magnificent mosques of the fifteenth century in Serres are the unique ones in Greece with royal origins: the Ahmet Bey and the Zincirli Cami.³² They also gave an economic boost and praised the importance of the town for the royal family. Of course, there are far more mosques to be presented throughout the axis of the ottoman Via Egnatia.

30 The oldest construction of Eski Cami is dated back to the late fourteenth century, and patronized by Gazi Evrenos Bey. It is believed that it was part of the Bey's külliye, that also included the *imâret*.

31 *Η Οθωμανική αρχιτεκτονική στην Ελλάδα*, 311-330.

32 *Η Οθωμανική αρχιτεκτονική στην Ελλάδα*, 279-286.

Figure 9. Aerial photo of the Yeni Mosque and part of the Ottoman bazaar in Komotini

In the town of Komotini lies the oldest *imâret* of the presented network. The *imâret* of Gazi Evrenos was built in the late fourteenth century and is connected with the extended building activity and the great waqf of the patron. Features of the Ottoman architecture of the time can be distinguished at the Alaca Imâret in Thessaloniki.³³ Last but not least, the *imâret* of Kavala (of the nineteenth century), the only fully-featured building complex still preserved.

A special mention should also be given to the town of Giannitsa,³⁴ whose name and architectural renewal are deeply connected with two standout personalities of the Ottoman Era: Gazi Evrenos, and Şeyh İlahi. Their tombs are the places of pilgrimage even in the present-day.

3) This category includes the complexes of craft and industry of the late nineteenth century and the historical trade centers. The building complexes of the tobacco warehouses in Kavala and Genisea form an open museum of architecture and industrial heritage. Smaller unities of warehouses or craft premises are also preserved in Thessaloniki and Veria. In Komotini, the old town center is a unique example of an Ottoman bazaar characterized by the Greek State as a historical site.

33 *Η Οθωμανική αρχιτεκτονική στην Ελλάδα*, 229.

34 See footnote 24.

Figure 10. The tobacco warehouses of Kavala

Apart from the monuments which survived as material entities, we must also adhere to those historical places and architectural creations known today only as reminders through archives and references since their contribution to the reconstruction of our past is substantial. As Sigmund Freud states, “even what seems completely forgotten exists somehow somewhere,” and this is the gist of the word “monument,” the remembrance of an event, of a fact.

Some Notes on Preserving Cultural Heritage

The current state of the buildings varies from total neglect to the continuous use or the attribution of new roles and functions. While regarding the general observation of the monuments’ interaction with their surroundings, there is a lack of historical coherence and identity of the structured space. Factors that have negatively affected the structure’s physical make-up include environment, natural disasters, improper restoration, haphazard changes made by users and deliberate corruption. The preservation status of the Ottoman monuments in Greece depicts the significant gaps in our knowledge the distortion of our perception, often wilful and motivated by political factors.³⁵ The Ottoman History is mainly unknown or depicted differently in each country. This is because the nation-states of the Balkans were created through their clash with the Ottoman Empire. The elevation of national consciousness at the same time meant the devaluation of the Ottoman heritage. So anything “Ottoman” was considered as averse to modernization. Today, the academy is more sensitized on the study, preservation and promotion of the Ottoman cultural heritage. This inclination is due mainly to the transnational cooperation among the Balkan countries - through exhibitions and collective projects - to create a communication channel to safeguard and promote our shared heritage jointly.

³⁵ Aimilia Stefanidou (ed.), *The Ottoman Monuments of Greece. Their Protection, Conservation and Restoration* (Thessaloniki: USP 2010).

While taking the multi-dimensional character, the diversity and the various states of preservation of the monuments into consideration, it is imperative to draw a plan of action regarding the rescue, restitution and promotion of their historically significant network. The aim is to raise public awareness in defending multiculturalism and diversity and at the same time make the first step for the viability of the cultural heritage in the future. The plan of action should lay down the conditions and principles for a series of interventions that focus on the typical treatment of sites and monuments that would ensure the preservation of their unique features and help them overcome the isolation they were condemned due to unfortunate management strategies and historical circumstances.

The plan should take the needs of users and the expectations and intentions of the society into account. It is divided into two subsections: (1) The physical implementation of the project, that is the preservation of the monuments' substance and the promotion of their historical values, (2) the management at a virtual level through the development of multimedia applications and an e-platform for tourism promotion and scientific research.

1) The scenario concerns the narration of the story of the commercial network and the promotion of the monuments through a cultural tour, the 'Grand Historic Tour,' which will start from Thrace and end up in Thessaloniki, having stopovers at the most significant urban centers of the Ottoman Era. At each city-stop, a 'Small Historical Tour' would acquaint the visitors with the Ottoman monuments and the local history, helping them to grasp an overall view of the presented heritage. The plan also provides the necessary infrastructure (signs, accesses, visitors and information centres and gives priority to enhancing of the historical environment of the monuments and a series of interventions for their preservation and restoration. Finally, activities such as the unification of archaeological sites, the re-use of historical buildings and restoration of the historical continuity through the visualization of demolished structures would contribute to historic sites' viability.

Figure 11. The Grand and Small Historic routes

2) The digitalized platform aims at research and for touristic purposes. As far as the tourist field application is concerned, it will be accessible via the internet and information kiosks, having the possibility of being saved on portable technological devices. The information will allow the distant research and comparative study based on personal interdisciplinary

questions on the second level. At the same time, it will be connected with corporations and other related institutions to create an interdisciplinary network of digitalization of the background knowledge and information.

In the context of the inter-cultural dialogue promoted within the European framework, we wish that this study will pave the way for the promotion of the Ottoman trade network throughout the Balkan Peninsula, launching a comprehensive view of the Ottoman heritage in the Balkans beyond the limits and barriers of the nation-states.

CONCLUSION

“...The road is the oldest and purest expression of relationships. Born of the need for exchange, determined, in its tracing, by the conditions of the natural environment, is nevertheless a human creation, which differs according to the political and economic conditions and the level of culture...”³⁶

The literature on commercial networks primarily deals with roads as a means of transportation and transaction. However, other significant dynamics inevitably affected the creation and progress of the networks under the study. These are the human factor as the mediator who wishes to communicate and carry out the transportation, the equipment making the travel possible and, the infrastructure serving the needs of trade and travelers. Therefore, in the study of a commercial network, we should also consider socio-economic and historical dimensions. These two gradually crystallized through the architectural agenda and the artistic expression. The presence of archeological sites, constructions and monuments is significantly projecting the historical continuity of civilizations. So, they to be protected and preserved.

During the Ottoman era, the trade network in the Balkans constituted an element of the Social, cultural, economic and administrative structure of the Empire. With that, it had a profound impact on the state's fate since it was highly engaged with the economic growth, the international state contacts and, the development of the peripheries and settlements. The commercial network of Northern Greece developed starting with the fifteenth century stretched from Loutra (Trajanoupoli) to Thessaloniki, formed a part of the broader communication road system of the Ottoman Empire. There are two reasons for studying the region extending from Thrace to Central Macedonia:

1. the presence of the essential and most integral network, the Sol Kol
2. the urban centers of the area share the same historical background, commercial and economic ties
3. the towns preserve significant architectural edifices for the ottoman trade of Northern Greece.

When analyzing the Ottoman network's multi-dimensional character, the diversity of its monuments, and infrastructure, it is germane to draw a plan of action for rescuing and promoting the historical and cultural networks. The aim here is to raise public awareness to defend multiculturalism and diversity and pave the way for the viability of the cultural heritage in the future.

³⁶ Henri Cavaillès, *La Route Francaise: Son Histoire, Sa Fonction, Étude de Géographie Humaine*, (Paris: Colins, 1946), 5.

BIBLIOGRAPHY

- A Balkan Tale* (guidebook). Accessed in 14 September 2015. www.balkantale.com
- Acun, Fatma. "A portrait of the Ottoman Cities". *The Muslim World* 92 (Fall 2002), 255-281.
- Ayşil, Tükel Yavuz. "The concepts that shape Anatolian Seljuk caravanserais". *Muqarnas* 14, Leiden: E. J. Brill, 1997, 80-95.
- Castellan, George. *Ιστορία των Βαλκανίων*. μετ. Αλιφέρη, Βασιλική, Γκοβόστης. 1991.
- Cezar, Mustafa. *Typical Commercial Buildings of the Ottoman Classical Period and the Ottoman Construction System*. Istanbul: Türkiye İş Bankası Cultural Publications, 1983.
- Demetriades, Vassilis. "Vakifs along the Via Egnatia". *The Via Egnatia under Ottoman Rule (1380-1699)*. *Symposium: Halcyon Days in Crete II*. ed. Elizabeth Zachariadou. Rethymnon: Institute for Mediterranean Studies, Crete University Press, 1996.
- Faroqhi, Suraiya. "Urban development in Ottoman Anatolia (16.-17. centuries)". *M.E.T.U. Journal of the Faculty of Architecture* 7/1 (Spring 1981), 35-51.
- Heywood, Colin. "The Menzilhanes of the Sol Kol in the late 17th/early 18th century". *The Via Egnatia under Ottoman Rule (1380-1699)*: *Symposium: Halcyon Days in Crete II*. ed. Elizabeth Zachariadou. Rethymnon: Institute for Mediterranean Studies, Crete University Press, 1996.
- Lalenis, Konstantinos - Samourkasidou, Elena. "Wakfs in Kavala, Greece: A legal, Political and Architectural Heritage Issue". *Archnet-IJAR* 7/2 (July 2013), 206-220.
- Murphey, Rhoads. "Patterns of trade along the via Egnatia". *The Via Egnatia under Ottoman Rule (1380-1699)*: *Symposium: Halcyon Days in Crete II*. ed. Elizabeth Zachariadou. Rethymnon: Institute for Mediterranean Studies, Crete University Press, 1996.
- Saoud, Rabah. "Introduction to the Islamic city". *Foundation for Science Technology and Civilization* (August 2002), Pub.ID:4012.
- Saoud, Rabah. "Muslim Architecture under Ottoman Patronage (1326-1924)". *Foundation for Science Technology and Civilization* (July 2004), Pub. ID: 4064.
- Stoianovich, Traian. "A route type: The Via Egnatia under Ottoman rule". *The Via Egnatia under Ottoman Rule (1380-1699)*. *Symposium: Halcyon Days in Crete II*. ed. Elizabeth Zachariadou. Rethymnon: Institute for Mediterranean Studies, Crete University Press, 1996.
- Sugar, Peter F. *Southeastern Europe under Ottoman Rule, 1354-1804*. Athens: Smili, 1994.
- The Ottoman Monuments of Greece: Their Protection, Conservation and Restoration*. ed. Aimilia Stefanidou. Θεσσαλονίκη: University Studio Press, 2010.
- Ανδρούδης, Πασχάλης. *Χάνια και Καραβάν-Σεράγια στον Ελλαδικό χώρο και στα Βαλκάνια*. Θεσσαλονίκη: Ο.Π.Ε.Π. ΑΕ, 2004.
- Γρηγορίου, Αλέξανδρος. *Χάνια, Πανδοχεία, Ξενοδοχεία της Θεσσαλονίκης 1875-1917*. University Studio Press, 2003.
- Καλαφατζής, Ιωάννης, Μακροπούλου Δέσποινα - Καραδέδος Γεώργιος. "Η Χάνα στην αρχαία Τρϊαιανούπολη Πρόταση αποκατάστασης". *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και στη Θράκη* 22(2008), 581-588.

- Κανετάκη, Ελένη. *Οθωμανικά Λουτρά στον Ελλαδικό Χώρο*. Αθήνα: Τ.Ε.Ε., 2004.
- Καρανάτσης, Κωνσταντίνος. “Παρόδιοι σταθμοί και χερσαίες επικοινωνίες στον ορεινό χώρο. Ταξιδεύοντας το 19ο αιώνα”. *1^η Συμπόσιο Ιστορίας και Τέχνης: Επικοινωνίες και Μεταφορές στην Προβιομηχανική περίοδο*. 207-215. Κάστρο Μονεμβασιάς: 23-26 Ιουλίου 1998.
- Λώλος, Γιάννης. *Εγνατία Οδός*. Αθήνα: Ολκός, 2008.
- Μιχαλοπούλου, Ελένη (επιμ.). *Η Οθωμανική αρχιτεκτονική στην Ελλάδα*. ΥΠΠΟ, 2009.
- Πανάγου, Κωνσταντίνα. “Διακίνηση βαμβακιού τον 18ο και 19ο αιώνα”. *Δρόμοι και Κόμβοι της Βαλκανικής. Θεσσαλονίκη Πολιτιστική Πρωτεύουσα της Ευρώπης (1997)*, 201-212.
- Σκιαδαρέσης, Γεώργιος. “Τα οθωμανικά μνημεία των Γιαννιτσών”. *Φίλιππος*. Έτος 21/76 (7-9/2012), 28-47.
- Στεφανίδου Αιμιλία. *Η πόλη-λιμάνι της Καβάλας κατά την περίοδο της τουρκοκρατίας: πολεοδομική διερεύνηση (1391-1912)*. Διδακτορική Διατριβή. ΑΠΘ-Πολυτεχνική Σχολή/Τμήμα Αρχιτεκτόνων, Θεσσαλονίκη Ιούνιος 1991.
- Τσότσος, Γεώργιος Π. *Μακεδονικά Γεφύρια*. Θεσσαλονίκη: University Studio Press, 1997.

Crafts in Shkodra on the Eve of the Ottoman Period (14th – 15th Centuries)

OSMANLI DÖNEMİ
ARİFESİNDE İŞKODRA'DAKİ
ZANAATLAR
(14. – 15. YÜZYILLAR)

ERMAL BAZE*

ABSTRACT

This paper investigates the development of the main crafts meeting the social needs for food and clothing in the agrarian economy of Shkodra on the eve of the final Ottoman takeover in 1467. It focuses on two archival documents to analyze the development of crafts in the city: the Statutes of Shkodra and the Registry of Cadastre and Concessions for the district of Shkodra (1416-1417). These sources demonstrate the municipal administration of the city and summarize the normative acts of regulating crafts organization and functioning of daily life, relations between citizens, the population and the ruling class, and between the city and its surroundings. So, they provide considerable information and a framework of crafts by presenting the conditions and obligations that artisans should fulfill in their activity and the guarantee and legal protection offered by the municipalities. Thus, this paper tries to contextualize the forms of production and the means of occupation in the fifteenth-century Shkodra by departing from these two sources.

Keywords: Crafts, civic municipality, statutes, workshops, guilds.

ÖZ

Bu çalışma, bir Orta Çağ şehri olan İşkodra'nın zirai ekonomi içerisinde toplumun yiyecek ve giyecek ihtiyaçlarını gidermeye dönük üretim yapan temel zanaat kollarına odaklanmakta ve bunların Osmanlı dönemi arifesindeki gelişimini incelemektedir. İşkodra'daki 14. ve 15. yüzyıllara ait zanaatları analiz etmek için nizamnameler ve 1416-1417 tarihli kadastro arazi sayımı ve imtiyaz kayıtları, kullanılabilir ana kaynaklar olarak zikredilebilir. Şehrin idaresine, günlük yaşam, şehir sakinleri arasındaki münasebetlere, halk ve yönetici sınıf ilişkilerine dair çeşitli bilgiler bulabileceğimiz bu kaynaklar, zanaat kolları ile bu kolların örgütlenme ve işleyişleri hakkında da değerli veriler içermektedir. Söz konusu kaynaklar, şehirdeki zanaat kollarının faaliyetlerine ve yerine getirmekle mükellef oldukları yükümlülüklerle değinirken, idarenin bu gruplara tanıdığı kanuni haklara, sağladığı destek ve kısıtlamalara ilişkin de önemli bilgiler sunmakta, İşkodra'daki zanaat kollarına dair genel bir çerçeve çıkarmaya imkân tanımaktadır. Makalede bu iki kaynağa dayalı olarak İşkodra'nın 15. yüzyıldaki zanaat dallarına ve bu mesleklerin üretimlerine dair genel bir değerlendirme yapılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Zanaatlar, belediye, nizamnameler, esnaf, lonca.

MAKALE BİLGİSİ | ARTICLE INFORMATION

Makale Türü: Araştırma Makalesi | Article Type: Research Article
Geliş Tarihi: 23 Şubat 2021 | Date Received: 23 February 2021
Kabul Tarihi: 24 Mart 2021 | Date Accepted: 24 March 2021

ATIF | CITATION

BAZE, Ermal. "Crafts in Shkodra on the Eve of the Ottoman Period (14th – 15th Centuries)", *Kadim* 1 (April 2021), 127-132.

* Assoc. Prof. Dr., University of Tirana, Faculty of History and Philology, Department of History, ermal.baze@unitir.edu.al, ORCID: 0000-0003-4505-278X.

With its ancient¹ traditions, Albanian craftsmanship had continued throughout the Middle Ages² as a means of production and as a significant socioeconomic activity. During the late thirteenth and the fourteenth centuries, the growing need for craftsmanship, technical progress, as well as the proximity of iron, lead and silver mines in Kosovo helped develop the specialization of handicrafts in Albania in various ways.³ These demands and advantages played a decisive role in processing agricultural raw materials, livestock and minerals for Albania. The processing of these materials was intended to meet food, clothing, work tools, weapons, furnishings and such items. The crafts of medieval Albania took considerable development during the second half of the fourteenth century and throughout the next century, coinciding with the Ottoman expansion in the Balkans.⁴ There are two complete documents, namely Statutes of Shkodra⁵ and Cadastre and Concessions Registers for the district of Shkodra (1416-1417), to inquiry about this topic.⁶ According to O. J. Schmitt, the former consists of 279 chapters written in the Venetian language, and the date of the design as a terminus ante quem is 1346.⁷ The first 268 chapters belong to the first decades of the fourteenth century, with annexes related to 1391–1393,⁸ and there are five provisions from the Venetian period dated between 1457 and 1469.⁹ Based on the Statutes of Shkodra, one can imagine the institutional, economic, social and religious development of the city. Thus, for the first time, this document unfolds the civil life in Shkodra almost in its entire diversity.

The following document, Shkodra Cadastre and Concession Register was compiled in the 1420s and related to the Venetian properties in Albanian lands and the fiscal system practiced on the Venetian inhabitants. It also contains data concerning structure and types of properties, socioeconomic history, diverse forms of administration, village life, and artisans and guilds. The Venetian administration (1396 – 1479) was governing Shkodra before the Ottoman takeover.

Shkodra was the most crucial craftsmanship center in North, specializing in the crafts related to agriculture and livestock. The crafts that meet the social needs for food, the

1 Neritan Ceka - Muzafer Korkuti, *Arkeologjia* (Tiranë: Shblu, 1998), 395-399.

2 Giuseppe Valentini, "Le corporazioni Albanesi," *Studime e Tekste*, Dega I Juridike (Tirana-Roma, 1944), 1/144-195.

3 Aleks Buda, *Shkrime Historike* (Tiranë: Toena, 2002), 3/133.

4 Robert Mantran, *Historia e Perandorisë Osmane*, trans. Asti Papa (Tiranë: Dituria, 2004), 44-102; Halil İnalçık, *Perandoria Osmane (Periudha Klasike 1300-1600)*, trans. Edvin Cami (Tiranë: Dituria, 2013), 18-41; Mehmet Maksudoğlu, *Historia Osmane dhe Institucionet*, trans. Enilda Meidani (Tiranë: ALSAR, 2013), 114-249; Akademia e Shkencave e Shqipërisë, *Instituti i Historisë, Historia e Popullit Shqiptar* (Tiranë: Toena, 2002), 1/373-378; Marin Barleti, *Rrethimi i Shkodrës*, trans. Henrik Lacaj (Tiranë: Naim Frashëri, 1982).

5 *Statuti di Scutari della prima metà del secolo XIV con le addizione fino al 1469*, (a cura di Lucia Nadin, traduzione in albanese a cura di Pëllumb Xhufi, con saggi introduttivi di Giovan Batista Pellegrini, Oliver Jens Schmitt e Gherardo Ortalli) (Roma: Viella, 2002).

6 *Rregjistr i Kadastrës dhe i Koncesioneve për Rrethin e Shkodrës 1416 – 1417*, ed. Injac Zamputi (Tiranë: Instituti i Historisë, 1977).

7 Oliver Jens Schmitt, *Arbëria Venedike 1392 – 1479*, trans. Ardian Klosi (Tiranë: K& B, 2007), 113.

8 *Statuti di Scutari*, 271 – 272.

9 *Statuti di Scutari*, 232 – 234.

Statutes and Cadastre of Shkodra, mentions mills¹⁰, bakeries¹¹, and butchers¹². All of these had to be reasonable in profit-making.¹³ The city government particularly paid attention to crafts concerning the provision and marketing of the most demanded items such as meat. Animal slaughter was restricted to slaughterhouses.¹⁴ Butchers had to pay daily slaughter tax that was charged depending on the type of animal. For example, two groshas were charged for oxen or cows, a folar for a pig, a half grosha for a sheep, and two groshas for a buffalo.¹⁵ Also, another craft related to food production was the processing of fishery products. In Shkodra, some fishermen used salt to dry large quantities of fish exported outside Albania.¹⁶

In terms of clothes' craftsmanship, Statutes and Cadastre refers to shoemakers¹⁷ who had to produce at reasonable prices and based on the skin type and quality.¹⁸ There was also the production and fabrication of silk, where the tailors adorned the garments with embroideries and woven gold.¹⁹

The handicraft production in the function of the agrarian economy was represented by the craftsmanship of iron,²⁰ production of plows²¹ and other agricultural tools,²² and by the farrier²³ and the rasp.²⁴ The city's leading authorities commanded the craftsmen of agricultural tools to process and trade at acceptable prices concerning production processes and quality of materials.²⁵

The government protected and guaranteed artisans producing tools and agricultural equipment against robbery. This provision was to defend and support the production of the plows, the most effective tool for land productivity.²⁶ There were also hoe,²⁷ spade,²⁸ goad,²⁹ the yoke of oxen³⁰ and such others in the repertoire of agricultural tools produced by the craftsmen of Shkodra.

10 *Statuti di Scutari*, 180.

11 *Statuti di Scutari*, 181; *Regjistri i Kadastrës dhe i Koncesioneve*, 23, 30,

12 *Statuti di Scutari*, 188, 109.

13 *Statuti di Scutari*, 181.

14 *Statuti di Scutari*, 188

15 *Statuti di Scutari*, 188.

16 Buda, *Shkrime Historike*, 134.

17 *Statuti di Scutari*, 185; *Regjistri i Kadastrës dhe i Koncesioneve*, 30, 39, 44, 46, 47.

18 *Statuti di Scutari*, 185; *Regjistri i Kadastrës dhe i Koncesioneve*, 30, 39, 44, 46, 47.

19 Buda, *Shkrime Historike*, 134.

20 *Statuti di Scutari*, 185 – 186; *Regjistri i Kadastrës dhe i Koncesioneve*, 35, 44, 47.

21 *Statuti di Scutari*, 220.

22 *Statuti di Scutari*, 221.

23 *Regjistri i Kadastrës dhe i Koncesioneve*, 31.

24 *Statuti di Scutari*, 187.

25 *Statuti di Scutari*, 185 – 186.

26 *Statuti di Scutari*, 220

27 *Statuti di Scutari*, 185 – 186.

28 *Statuti di Scutari*, 185 – 186.

29 *Statuti di Scutari*, 221.

30 *Statuti di Scutari*, 221.

Besides agrarian crafts, the Statutes and Cadastre also highlights building masters,³¹ carpenters,³² bricklayers³³ and roof covering carpenters.³⁴ The municipality commanded carpenters to seek a reasonable price for their income. In autumn and winter, their payment was quadrupled and even included a meal.³⁵ Ethnographic studies also illustrate the aesthetic work of Shkodra carpenters. There were wooden coffers or wooden boxes, small ones for delicate items and large ones for clothes, generally made by local carpenters from developed markets such as Shkodra.³⁶

Compared to the masters of carpenters, roof-covering carpenters were more privileged in receiving rewards.³⁷ During the fifteenth century, there were also the crafts of precious metals and jewelry.³⁸ Each artisan had to work correctly and honestly³⁹ and not take new orders without ending the work they had in their hands.⁴⁰

The Statutes of Shkodra also refers to the physician, whose work was considered more of crafts than a skilled occupation. The doctor had to cure his patient carefully and not abandon him before the patient completely recovered.⁴¹

It should be noted that despite the variety of crafts throughout the fourteenth and fifteenth centuries, statutory provisions and cadastral records do not speak about the development of specialized crafts and the creation of guilds or crafts corporations. There is also a lack of information regarding the internal organization of craft workshops in this period. The Statutes of Shkodra and Cadastre refers to artisans but do not provide information on the size of the workshops and the number of the labor force working on them. Doubtlessly, only a master worked in some shops, but there were also occasions in which kalfas (apprentices) and workers. Thus, a provision of the document in hand proves the a worker's performance in his job and honesty to his patron.⁴²

Although the sources do not mention the development and organization of craft corporations, they do exist in Shkodra in the thirteenth to fifteenth centuries. There are references in many domestic and foreign sources proving a high level of crafts organization and develop-

31 *Statuti di Scutari*, 181, 183.

32 *Statuti di Scutari*, 185; *Regjistri i Kadastrës dhe i Koncesioneve*, 24.

33 *Regjistri i Kadastrës dhe i Koncesioneve*, 26, 37.

34 *Statuti di Scutari*, 186.

35 *Statuti di Scutari*, 185.

36 Andromaqi Gjergji, *Mënyra e jetesës në Shqipëri në shekujt XIII – XX* (Tiranë: Kotti, 2002), 12.

37 *Statuti di Scutari*, 49.

38 *Regjistri i Kadastrës dhe i Koncesioneve*, 22; Milan V. Šufflay, *Städte und Burgen Albaniens* (Wien und Leipzig, 1924); *Qytetet dhe Kështjellat e Shqipërisë, Kryesisht në Mesjetë*, ed. Luan Maltezi (Tiranë: Onufri, 2009), 95.

39 *Statuti di Scutari*, 185.

40 *Statuti di Scutari*, 186.

41 *Statuti di Scutari*, 186.

42 *Statuti di Scutari*, 182.

ment, reflected in the Venetian period (1396 - 1479) and Ottoman (1479 - 1912).⁴³

The Cadastre shows the existence of craft corporations in Shkodra in 1416: “La scuola, overo fragtalia di Santa Barbara [school or brotherhood of St. Barbara]” owned land property under the fortress of Rozafa. “Scuola o frataglia di Santa Mercurio” had land assets in the southeast of the city. “Scuola, overo frataglia di Santa Croce,” on the other hand, owned lands and vineyards in a place called Pedrella.⁴⁴ The existence of these schools or brotherhoods of artisanal-religious character clearly indicates the corporate system Shkodra was in full development on the eve of Ottoman rule. Also, there is no doubt that craft companies developed under the direct influence of the Venetian corporations and the management of the Italian and Dalmatian cities during this period. With the establishment of Ottoman rule, craft corporations or guilds experienced further development, organization and excellence in Shkodra and in other important cities such as Elbasan, Berat, Korça, Ioannina, Prizren, Skopje.

43 Zija Shkodra, “Qytetet Shqiptare Gjatë Dy Shekujve të Parë të Sundimit Turk,” *Ekonomia Popullore*, 3 (1963), 23, 33; Zija Shkodra, “Statuti më i Vjetër i Esnafëve në Krahinat e Ballkanit Nën Sundimin Turk,” *Studime Historike*, 2. (1965), 119 – 133; Zija Shkodra, *Esnafet Shqiptare* (shek. XV – XX), (Tiranë: Mihal Duri, 1973); Xhyher Cani, *Argjendaria dhe mjeshtrit shkodranë*, (Elbasan: Sejko, 2005).

44 Fulvio Cordignano, *Catasto Veneto di Scutari e Registrum Concessionum* (1416–1417) (Roma: 1942), 1/52–53, 66; Shkodra, *Esnafet Shqiptare*, 83; *Regjistri i Kadastrës dhe i Koncesioneve*, 34–35.

BIBLIOGRAPHY

- Akademia e Shkencave e Shqipërisë. Instituti i Historisë. Historia e Popullit Shqiptar. 1 Volumes. Tiranë: Toena, 2002.
- Barleti, Marin. Rrethimi i Shkodrës. trans. Henrik Lacaj. Tiranë: Naim Frashëri, 3. Edition, 1982.
- Buda, Aleks. Shkrime Historike. 3. Tiranë: Toena, 2002.
- Cani, Xhyher. Argjendaria dhe mjeshtrit shkodranë. Elbasan: Sejko, 2005.
- Ceka, Neritan - Korkuti, Muzafer. Arkeologjia. Tiranë: Shblu, 1998.
- Cordignano, Fulvio. Catasto Veneto di Scutari e Registrum Concessionum (1416 – 1417). 1. Volumes, Roma: 1942.
- Gjergji, Andromaqi. Mënyra e jetesës në Shqipëri në shekujt XIII – XX. Tiranë: Kotti, 2002.
- İnalçık, Halil. Perandoria Osmane (Periudha Klasike 1300 – 1600). trans. Edvin Cami. Tiranë: Dituria, 2013.
- Injac Zamputi (ed.). Rregjistri i Kadastrës dhe i Koncesioneve për Rrethin e Shkodrës 1416 – 1417. Tiranë: Instituti i Historisë, 1977.
- Maksudoğlu, Mehmet. Historia Osmane dhe Institucionet. trans. Enilda Meidani. Tiranë: ALSAR, 2013.
- Mantran, Robert. Historia e Perandorisë Osmane. trans. Asti Papa. Tiranë: Dituria, 2004.
- Qytetet dhe Kështjellat e Shqipërisë, Kryesisht në Mesjetë. ed. Luan Malltezi. Tiranë: Onufri, 2009.
- Schmitt, Oliver. Arbëria Venedike 1392 – 1479. trans. Ardian Klosi. Tiranë: K&B, 2007.
- Statuti di Scutari Della Prima Metà Del Secolo XIV Con Le Addizione Fino Al 1469. A cura di Lucia Nadin. Traduzione in albanese a cura di Pëllumb Xhufi. Con saggi introduttivi di Giovan Batista Pellegrini, Oliver Jens Schmitt e Gherardo Ortalli. Roma: Viella, 2002.
- Šufflay, Milan. Städte und Burgen Albaniens. Wien und Leipzig, 1924.
- Shkodra, Zija. “Qytetet Shqiptare Gjatë Dy Shekujve të Parë të Sundimit Turk.” *Ekonomia Popullore*, 3 (1963), 23 – 33.
- Shkodra, Zija. “Statuti më i Vjetër i Esnafëve në Krahinat e Ballkanit Nën Sundimin Turk.” *Studime Historike*, 2 (1965), 119 – 133.
- Valentini, Giuseppe. “Le corporazioni Albanesi.” *Studime e Tekste, Dega I Juridike*, 1 (1944), 144 – 195.

The Development of Ottoman and Post-Ottoman Boundaries in Bosnia and Herzegovina

BOSNA VE HERSEK’TE
OSMANLI VE OSMANLI
SONRASI SINIRLARIN
GELİŞİMİ

IVAN BALTA*

ABSTRACT

This article surveys the historical and present-day boundaries of Bosnia and Herzegovina by focusing on two concepts: (1) The early history of the Ottoman Empire in the Balkans between the fifteenth and the eighteenth centuries and (2) wars and treaties of the modern period. The Ottoman policies of administering the Balkan lands were varied according to the necessities of the conquered lands and their ability to the pursue political and institutional policies on these regions. To divide the area into more controllable pieces, they established *sancaks* (military administrative units) and *paşalıklar* (an administrative unit consist of several *sancaks*) to manage the control and to consolidate their power. The Ottoman stability in the region threatened with various wars with the Habsburg Empire. Accordingly, starting with the late seventeenth century the active political context of the region affected the limits of the Bosnian lands as well. The region had to experience a vast number of battles and ceasefires until the WWII to take its final shape.

Keywords: Borders, Bosnia, Herzegovina, Balkans, battle.

ÖZ

Bu makale Bosna-Hersek’in tarihsel ve günümüz sınırlarını iki farklı döneme odaklanarak incelemektedir: (1) Osmanlı İmparatorluğu’nun on beşinci ve on sekizinci yüzyıllar arasındaki erken tarihi ve (2) modern dönemin savaş ve barışları. Balkan topraklarını yönetmeye dönük Osmanlı politikaları, fethedilen yerlerin ihtiyaçlarına ve Osmanlıların bunları gerçekleştirmek üzere planladıkları siyasi ve kurumsal politikaları uygulama kabiliyetine göre değişmekteydi. Osmanlılar, bölgeyi daha kontrol edilebilir parçalara bölmek suretiyle güçlerini pekiştirmek ve kontrolü sağlamak için sancaklar (askeri yönetim birimi) ve paşalıklar (birkaç sancağın birleşiminden oluşan yönetim birimi) kurdu. Bölgedeki Osmanlı istikrarı, Habsburg İmparatorluğu ile yapılan çeşitli savaşlar tarafından tehdit edilmekteydi. Buna bağlı olarak on yedinci yüzyıl sonlarından itibaren bölgedeki fiili siyasi durum, Bosna topraklarının sınırlarını da etkisi altına aldı. Bölge, son şeklini almak için, İkinci Dünya Savaşı’na kadar çok sayıda savaş ve ateşkes tecrübe etmek zorunda kaldı.

Anahtar Kelimeler: Sınırlar, Bosna, Hersek, Balkanlar, muharebe.

MAKALE BİLGİSİ | ARTICLE INFORMATION

Makale Türü: Araştırma Makalesi | Article Type: Research Article

Geliş Tarihi: 14 Şubat 2021 | Date Received: 14 Şubat 2021

Kabul Tarihi: 1 Nisan 2021 | Date Accepted: 1 April 2021

ATIF | CITATION

BALTA, Ivan. "The Development of Ottoman and Post-Ottoman Boundaries in Bosnia and Herzegovina", *Kadim* 1 (April 2021), 133-150.

* Prof. Dr., Emeritus Professor, University of Herzegovina Mostar, ivanjalta@gmail.com, ORCID: 0000-0003-3508-7487.

1. The Ottoman Expansion In the Balkans and Changing Borderlines of Bosnia and Herzegovina, Croatia and Hungary

The Ottomans ruled over the Balkans between the fifteenth century to the second half of the ninetieth century. Their military administration in Bosnia, Herzegovina and Croatia was covered by so-called soft borderlines.¹ Many political entities including the Ottoman Empire, the Habsburg Empire, Venice and other insurgent forces were in active warfare in the given geography. The Ottomans invaded Bosnia in 1463, Herzegovina in 1482. In 1493, the Battle of Krbava heralded further Ottoman conquests in Croatian lands. They accordingly established new *sancaks*, united under a larger military-administrative unit, the *paşalık* of Bosnia. The Ottoman *sancaks*, normally, were governed by a *beylerbeyi* (governor-general of the administration unit). However, the Bosnian *Paşalık* or the *Eyâlet* (provincial administration) of Bosnia were divided into *kaptanlıks* (captaincies). These were special border military districts governed by a *kaptan* (captain, commander). The Bosnian *Paşalık* lasted until the late nineteenth century, the time when the Ottoman presence in the region weakened and abolished in 1878, with decision taken in the Berlin Congress.

The Bosnian *serhad* (borderline) took its form between 1448 and 1453, in the occupied part of Bosnia. The Ottomans did not force out domestic feudalism and they also established the *timar* (landowner-grooming system). It was after the Smederevo Despotate's fall in 1459 that the Ottoman government in Bosnia started to expand by moving freely from the Bosnian borderland into its heartland, towards important centers Fojnica and Kreševo.² The last Bosnian sovereigns relied on Hungary and the Papacy to defeat the Ottomans.³ However, at that time, there were conflicts between the king Stjepan Tomaš (r. 1443-61) and the duke Stjepan Vukčić-Kosače (r. 1435- 1466) culminated into a civil war in the Bosnian lands. The local conflict partly ended with the death of the former in 1461. This event also hastened the Ottoman conquest of Bosnia⁴ because the new king Stjepan Tomašević (r. 1461-63) denied to pay the tribute. In 1463, the Ottomans started a military campaign and descended to the Drina River across Skopje, Kosovo and Sjenica. Soon, they arrived in the border area of the Pavlovićs and Kovačevićs and captured the region without any resistance. The surrender of Bobovac in the central Bosnia demoralized the garrisons of the remaining towns, especially of Travnik, Jajce and Ključ. This is because the army commander and the grand vizier Mahmud Paşa primarily guaranteed the king's life and freedom on the condition of surrender. The king surrendered but the sultan did not save his life. Thus the death of Stjepan Tomašević in 1463 also sealed up the fate of the Bosnian Kingdom.⁵ The Ottomans established their

1 In this article the term 'soft' highlights permeable, conductive and constantly changing features of the Ottoman borderlines in the given geography.

2 Hazim Šabanović, *Bosanski Paşaluk* (Sarajevo: Svjetlost, 1982), 35-37.

3 Anto Babić vd., *Historija naroda Jugoslavije I* (Belgrade: 1953), 606.

4 Pavo Zivković, *Povijest Bosne i Hercegovine do konca XVIII stoljeća, i, Povijest hrvata Bosanske Posavine do početka XX stoljeća* (Mostar: Hrvatsko kulturno društvo Napredak, 1994), 76.

5 Šabanović, *Bosanski paşaluk*, 38-39.

government and a new border of their empire after this victory.⁶ In the fifteenth and sixteenth centuries, the Ottoman authorities usually put new areas under the direct management of *sancak* governors. Around the 1580s Bosnia became a separate border *beylerbeylik* as a strategy of counteract to the Habsburg Empire.⁷

After the fall of Bosnia, the border moved towards Croatia. In Hungary, the death of the king Matija Korvin (r. 1464-90) in 1490 marked the end of the absolute reign because the successor Vladislav II Jegelović (r. 1490-1516) could not stop dynastic fights. These internal conflicts paved the way for the Ottoman intervention. In Slavonia, King Vladislav's supporters were in constant fight with those of the king Maksimilijan of Habsburg (r. 1459-1519). Parallel to that disputes there was an Ottoman attack to Kranjska and Croatia in 1491. Following to this unsuccessful one, they initiated a new campaign, commanded by the Bosnia's governor Yakub Paša with an army of ten thousand soldiers across Croatia to Kranjska and Koruška. On 9 September 1493, there was a battle in Krbava, ended up with heavy loses on Croatian side including the execution of many nobles. The news about the Croatian defeat spread over Europe, and evoked the idea of the Crusades against the "unbeliever" Ottomans. Vladislav was not interested in that, although his lands were narrowed down since the border moved to the west due to ongoing Ottoman conquests.⁸ In 1499, the Ottomans advanced towards Dalmatia., but Vladislav's army suppressed the siege of Jajce after two years. He entrusted the noble families of Berislavićs and Frankopans for defending his sout. From the 1520s on, the new sultan Süleyman I (r. 1520-66) undertook military attacks towards the west of Europe, starting with Hungary. Accordingly, in 1522, Bosnian governor Husrev Bey went to Dalmatia, captured Knin and Skradin easily but could not take the fortified Klis. Finally, in 1525, Süleyman decided to attack Hungary. He conquered Petrovaradin and Osijek, crossed the Drava River and so came into Hungary. A great battle took place in Mohács, where the Hungarian army was heavily defeated. Hungarian king Ludovik II (r. 1516-26) died in that battle and the Sultan entered Budin.

In 1576, Rudolf II (r. 1576-1608) became the Austrian king. His enthronement also affected the Military Border.⁹ In 1583, the Ottomans managed to move their frontline from the River Una to Kupa. Accordingly, Bihać fell to the Ottoman hands in 1592, thus the Croatia's line of defense went from Ogulin -through Karlovac by the River Kupa- to Sisak. A year later, the Bosnian governor Hasan Paša, wanted to conquer Sisak, marched towards Zagreb but

6 Matuz, *Osmansko Carstvo*, 64. There were two larger administrative units in the Ottoman Empire: eyâlets and sanjaks. They were militarily organized according to the principle of judicial jurisdiction. Beylerbeys and sanjakbeys almost always appeared under the scope of military career, and heads of legal districts and environments under that of theological-judicial one. The largest territorial units of the Ottoman Empire were eyâlets led by beylerbeys. They contiuually disposed of one sanjak called pasha-sanjak, and were also charged with supervision of their own eyâlet's sanjakbey, certainly without too much interfering into the competence of certain sanjakbeys.

7 Halil Inalcik, *Osmansko Carstvo* (Zagreb: Srednja Europa, 2002), 131.

8 Živković, *Povijest Bosne*, 96-97.

9 The Military Border was created by Charles V (r. 1516-56), the archduke of Austria, in the sixteenth century to secure the Croatian, Slovenian and Hungarian border from the incursions of the Ottoman Empire. The border mostly controlled by the Habsburg Empire's military forces.

his attempt resulted unsuccessfully.¹⁰ This campaign marked a short break for the Ottoman conquests, but the war continued more until 1606 when the peace was made in Žitva.¹¹

When the Ottomans conquered the Balkan lands, many Orthodox Christians and the Bogomils accepted Islam, especially in Bosnia. The Ottoman population were divided t in two general classes: Muslims and unbelievers.¹²

2. Establishment of the Ottoman *Sancaks* in Bosnia

As the Ottomans conquer new lands they accordingly established military-administrative units, *sancaks* in these areas. They were divided into smaller units, so called *nahiyes*. As the number of sancaks increased, the Bosnian Paşalık was formed as the largest military-administrative unit on the lands of the former Bosnian Kingdom. This unit consisted some parts of Slavonia, Lika, Dalmatia the Pavlović and Kovačević districts as well as the occupied part of the Herzegovina.¹³ By uniting them with the earlier districts in Raška and Bosnia, The Ottomans so founded the Bosnian Sancak with the center in Sarajevo.¹⁴

In the second half of the fifteenth century, the Hungarian king Matthias Corvinus (r.1464-90) attempted to reconstruct his former territories by establishing two *banovinas* (regions), Srebrenica and Jajce. Following to that development, the Bosnian Sancak became confined with the remaining Hungarian-Croatian area in the east and northeast. Following to the Ottoman attack to Herzegovina in July 1463, the Ottomans established a special *sancak* with its center in Foča, then in Pljevlja.¹⁵ In December 1481, they besieged the Herzeg's Novi, the last garrison of the Bosnian state. Here, the *banovinas* of Jajce and Srebrenica represented a powerful threat for the Ottoman troops, as well as a permanent danger for their border estates. Therefore, the Ottomans decided to connect their authorities in the central Drina River Basin, thus they established the Sancak of Zvornik, with its governors sojourning in Tuzla.¹⁶

Upon the conquest of Klis in 1537, the governor of the Bosnian Sancak, Hüsrev Bey, suggested the establishment of a new *sancak* in the region with the center in Klis. In 1538, in the conquered area of central Slavonia the Ottomans also established a new *sancak*, the Sancak of Požega, named after its center. All the new Ottoman estates in the Slavonian Drava River Basin were annexed to the Sancak of Požega, and those in the Sava River Basin were articulated to the Bosnian Sancak. The Sancak of Požega belonged to the Beylerbeylik of Rumelia, and then to the Paşalık of Budin, remained there until 1580. Then it was joined to the Bosnian Paşalık. When the Paşalık of Kanjiža was established in 1600, the Sancak of

10 Živković, *Povijest Bosne*, 105. The battle took place in the field between the rivers kupa and Odra on 22 June 1593. It lasted one hour, and the Ottoman army was heavily defeated with great losses. Hasan-Pasha Predojević was killed in that battle.

11 Ferdo Šišić, *Povijest Hrvata II* (Slit: Marjan tisak, 2004), 306-307. Peace Treaty of Žitva was the first one in which the Hungarian-Croatian king and sultan were equal, and it was a sign that the Ottoman dominance began to decline.

12 Šišić, *Povijest Hrvata*, 329.

13 Šišić, *Povijest Hrvata*, 326-327.

14 Šabanović, *Bosanski Paşaluk*, 39-40.

15 Šišić, *Povijest Hrvata*, 327.

16 Šabanović, *Bosanski Paşaluk*, 52-54.

Požega was joined to it and remained its part until the end of the Ottoman reign. In the mean time, Požega, Osijek, Virovitica, Vukovar and Đakovo were included in the Sancak of Požega.¹⁷ In summer 1552, the Ottomans conquered new lands in Slavonia, and joined the these areas to the Sanjak of Požega. In 1557, they founded the new *sancak* of Zračasna. However, as Zračasna was recognized unsafe between 1560 and 1565, so the Ottomans replaced the center of this *sancak* to Pakrac.¹⁸ The Sancak of Krka (Lika) was founded in e 1570s, and it spread along the Velebit Mountain towards Senj, Brinje and Otočac. It included the northern part of Dalmatia, Lika and Krbava and it was a unit belonged to the Bosnian Paşalık. It was time to time connected with the Sancak of Bihać, and that of Klis as one *sancak*.¹⁹ Precisely, until the end of the sixteenth century, the area of the future the Bosnian Paşalık was divided into three regions: Rumelia, Budin and Timisoara.

There are several reasons lying behind the foundation of Bosnian Eyâlet. First is the presence of Austria and Venice as two arch-enemies situated against the Ottoman aspiration for further expansion and consolidation of power. Secondly, the Ottomans knew that they had to make state reforms and administrative divisions to eliminate the administrative decline. Therefore, they established a special district, the Bosnian Paşalık in 1580, by detaching the Bosnian and Herzegovinian *sancaks*, as well as the *sancaks* of Klis, Pakrac and Krka from the *paşaliks* of Rumelia, Zvornik, Požega and Budin. The Sancak of Srijem was the only exception, since it had been and remained as a part of the Budin Eyâlet with its center in Ilok.²⁰ The Bosnian Sancak became the central district of the Bosnian Paşalık, also called the Paşa-Sancak,²¹ and its first *beylerbey* was Ferhat Bey Sokolović, who was also the previous *sancakbey* of the Bosnian Sancak, up to the year 1588.²²

In the Ottoman administrative system the *paşaliks*, generally consists of numerous *sancaks*. Instead, following the establishment of the Bosnian Paşalık, the Ottomans divided it into *kaptanliks*. The armies of *kaptanliks* were the main power of the Bosnian Paşalık's defense.²³ The Ottomans learned this type of military administration unit when they arrived the banks of Sava and Una rivers. They got acquainted with the Christian institution of *kaptanliks* that had been established by the Hungarians and Croats to defend themselves from the Ottoman invasions. The Ottomans established these units in the occupied towns and they usually kept the existing *kaptans* and soldiers, together with setting up their own ones. For example, after the conquest of Nova Gradiška, they founded the *kaptanlık* of Gradiška in 1537. In 1565 they established the *kaptanlık* of Krupa, and in 1592 the *kaptanlık* of Bihać. The same process had continued during the conquest of the Herzegovinan lands as well. In the sixteenth century these *kaptanliks* were small, had limited territories only by the border. Later on, in the eighteenth century, they were also *kaptanliks* in the interior lands. These units were completely abolished in 1835, until that time, *kaptanliks'* employees were paid soldiers, and

17 Šišić, *Povijest Hrvata*, 327.

18 Šabanović, *Bosanski Paşaluk*, 66-68.

19 Šabanović, *Bosanski Paşaluk*, 66-68.

20 Šišić, *Povijest Hrvata*, 327.

21 Željko Holjevac - Nenad Moačanin, *Hrvatsko-Slavonska Vojna Krajina i Hrvati Pod Vlašću Osmanskoga Carstva u Ranome Novom Vijeku* (Zagreb: Leykam international, 2007), 115.

22 Šabanović, *Bosanski Paşaluk*, 79-81.

23 Hamdija Kreševljaković, *Kapetanije u Bosni i Hercegovini* (Sarajevo: Naučno Društvo NR Bosne i Hercegovine, 1954), 7.

services were hereditary.²⁴ In the 1680s the number of *kaptanlıks* significantly increased in relation with the siege of Vienna. From 1606 to 1690, there were twenty-nine *kaptanlıks* on the territory of the Bosnian Paşalık. Whereas in 1829, six years before the abolishment, there were thirty-nine *kaptanlıks*. After the Treaty of Karlowitz in 1699, the Ottoman Empire acted with a defensive strategy. Therefore, around 1700, they started to establish the borders. In the eighteenth century, twenty-eight new captaincies were founded in addition to twelve others that remained after the Karlowitz. With the addition of new units, the borders of the Bosnian Paşalık were connected through military defense locations.²⁵

The size of the Bosnian Paşalık had never coincided with that of the former Bosnian Kingdom. Its geographical scope also did not correspond with Bosnia after the Treaty of Karlowitz. After the occupation of 1878 its borders had also changed. Its dimensions had constantly changed in the sixteenth and the seventeenth centuries because of the addition or removal of new *sancaks* to its borders. For example, a new *sancak* Bihać was founded in the sixteenth century and it was joined to the Bosnian Paşalık together with eight other *sancaks*. As another instance, in the beginning of the seventeenth century, the Sancak of Požega was separated from the Bosnian Paşalık and attached to the newly founded Eyâlet of Kanjiža, where it remained till the end of the Ottoman reign.²⁶

The seventeenth century was a time for two important wars: the War of Kandija (1646-1669) and the Battle of Vienna (1683-1699). In these battles Venice conquered a part of the Sancak of Krka and of the Sancak of Klis. This means that the border Dalmatian *kaptanlıks* of Islam, Nadin, Zemunik, Klis, Kamen and Soline fell under Venetian hands.²⁷ The battle for Vienna lasted sixteen years and it changed border completely. With an alliance, Budin was liberated in 1686. In the first four years, Budin, the largest parts of Hungary, Slavonia and Croatia were taken from the Ottomans so the border moved to the River Sava. The Austrian army occupied Požega, Osijek, Udbina and Knin and then came to Belgrade and Kosovo, but soon they withdrew. The Ottomans experienced another defeat in 1671 near Slankamen, and in 1697 near Senta, resulted with the Treaty of Karlowitz in 1699. The Ottomans signed the peace agreement with Austria and Venice, thus lost the whole Hungarian lands (except Banat), Slavonia (except southeastern Srijem) Croatia (to the River Una and southern Velebit), as well as all Knin, Sinj, Vrgorac.²⁸ Precisely, the Bosnian Paşalık lost the whole Slavonia and the Sancak of Likatogether with some parts of the Sancak of Klis and of Herzegovina. It then had five remaining *sancaks*: the Bosnian Sancak, Herzegovinian Sancak, and the *sancaks* of Zvornik, Klis and Bihać. In the beginning of the eighteenth century, the Sancak of Bihać was articulated to the Bosnian Sancak, so the Bosnian Paşalık consisted only of the four remaining *sancaks*.²⁹

24 Every captaincy had at least one town and one tower, and sometimes a fortified watch-tower. The main task of a *kaptanlık* garrison was to keep the border from the enemies day and night, as well as the roads from highwaymen and robbers.

25 Kreševljaković, *Kapetanije u Bosni*, 19-20.

26 Šabanović, *Bosanski Paşaluk*, 80. During the 17th century, the Bosnian Paşalık consisted of seven sanjaks: the Bosnian Sanjak, Herzegovinian Sanjak, Sanjak of Zvornik, Sanjak of Pakrac and Cernik, Sanjak of Krka and Lika and the Sanjak of Bihać. The last two sanjaks were sometimes connected into one sanjak, but the Sanjak of Bihać was dissolved for some time in the mid-17th century.

27 Kreševljaković, *Kapetanije u Bosni*, 18.

28 Šišić, *Povijest Hrvata*, 331-333.

29 Šabanović, *Bosanski Paşaluk*, 92.

At the end of the Battle of Vienna a great part of the Austrian lands was liberated from the Ottomans with the Treaty of Karlowitz. The eighteenth century started with a new War of Požarevac which also ended with a peace agreement. As a result of this treaty, the Ottomans again lost significant parts of the Bosnian Paşalık, that is to say the areas of the Bosnian Sancak and that of Zvornik. In the following war that was sealed by the Treaty of Belgrade in 1739, they reconquered a larger part of Serbian and Bosnian regions. By the end of the eighteenth century, with the peace Treaty of Sistova, the Ottomans lost Lapac, Srb and Cetin.³⁰ These were the last parts of the Croatian lands. From then on up to the end of the nineteenth century the border between Austria and the Ottomans stood still.

3. Disputes on the New Bosnian-Herzegovinian Border of the Nineteenth Century

Local problems had often taken place in the border *sancaks*. In the Sancak of Livno, for instance, the Austrian subjects were forced to obey the standards of the Ottoman law. By this they had to pay the taxes only if they had land estates, but did not have to pay any if they became craftsmen or settled in the Bosnia Paşalık permanently.³¹ In addition to that, there was a tight control over the visas of the Austrian subjects and the Ottoman authorities strictly charged for eight silver coins for a passport or one gold coin if they were travelling inside the *paşalık*. This situation led to population change and the number of the Austrian subjects from Dalmatia, accordingly increased. So, in 1866, there were 200 to 300 of them in Livno. They came in order to earn money with the help of the Bosnian landowners. In the same year, thousands of people went from Bosnia and Herzegovina to Dalmatia. Under normal circumstances, the Austrian authorities did not ask for visas at the border for those who were travel for commercial purposes. Until 1866, they recognized all the inhabitants of Ottoman towns Unište, Mračaj, Stožište and Tiškovac as Austrian subjects and did not collect taxes from them either. However after this year, as a response to growing Ottoman control in the region, they started to ask them to fulfill all the tax obligations.³² In relation to these developments in the Treaty in Villafranca between France and Austria in 1859 it is stated that "there appeared numerous papers written by greatest authorities (e. g. E. H. Maq and B. M. Hauslab), partly authentic and partly inspired, which said that Austria could not have any advances, neither national nor economic or military ones, from the Dalmatian coast while its hinterland, i. e. Herzegovina and Bosnia were possessed by the Ottomans."³³

In 1859 the Serbian Parliament proclaimed the plan of Miloš Obrenović proposes an attack to Bosnia near Zvornik by the Serbian forces. This plan was supported by Russia, and France and it pointed to an attempt of realizing a much wider plan of invading of Bosnia, Slavonia, Herzegovina and Bulgaria would start to conquer Slavonia.³⁴ In relation to that, an Austrian consular agent in Brčko reported the Consulate General that the people in the

30 Šabanović, *Bosanski Paşaluk*, 93-94.

31 Arhiv Bosne i Hercegovine Sarajevo, fond: Austro-Ugarski Generalni konzulat Sarajevo, 228/1867, K 126, Dembički Generalnom konzulatu, Livno, 16 January 1867.

32 Arhiv Bosne i Hercegovine Sarajevo, fond: Austro-Ugarski Generalni konzulat Sarajevo, 228/1867, K 102, Dembički Generalnom konzulatu, Livno, 28 March 1867.

33 Kriegs Archiv Wien, Memoire XXVIII-1071, Geschichte der oesterreichisch-ungarischen Politik in der Occupationsfrage Bosniens und der Herzegowina.

34 Šljivo, *Bosna*, 471.

Sancak of Zvornik were afraid of the Serbian attacks. Bosnian and Herzegovinian authorities started to replace new military powers into the Bosnian towers and towns.³⁵ Strong military forces deployed in Herzegovina, in the border area towards the Principality of Serbia, but the border with the Austrian Monarchy was left without any Ottoman soldiers.³⁶ On August 19, the Bosnian *vali* (governor) Şerif Osman Paşa went to Sarajevo to visit the border. Meanwhile, there were some rumors in Sarajevo.

"According to the rumours circulating in Sarajevo, the Serbian Party of Action allegedly dealt with a plan to intrude into Bosnia. The leaders of that Party were surely not enough acquainted with the circumstances in that vilayet if they, believing to the news published in some newspapers, could count on near uprising in Bosnia and rebellion of the Bosnian "raja" (people)."³⁷

As the Austrian consul general reported, the *vali* travelled towards the Montenegro border to supervise. Besides, he needed to recruit three thousand *başıbozüks* (irregular forces of the Ottoman army) from Taslidža, Prijepolje and Nova Varoš and to deploy them on the border.³⁸ The consul general had learned that if the Ottomans moved to Serbia, they would have been determined to fight to the last man, to not to be defeated and live under the rule of Serbia. Consequently, in 1867, the Austro-Hungarian military circles paid more attention to Bosnia and Herzegovina.³⁹ At the same time, the Serbs were convinced that Austria intended to annex Bosnia and Herzegovina. The Serbian leader Ilija Garašanin (d.1867) openly declared to the French consul that if the Austro-Hungarian army entered Bosnia, Serbia would ally with the Ottomans and expel them from Bosnia. The Serbian prince travelled to Vienna and to Paris to figure out the intentions of Austria-Hungary for Bosnia and Herzegovina. In Paris, he was advised that Serbia had to restrain from any interfering into the affairs of Bosnia and Herzegovina, since the fate of those provinces represented "the vital issue of the Dual monarchy".⁴⁰ During the September 1867, a committee united in Zagreb to arrange a collaboration for the conquest of Bosnia. So a strategy was settled with the help of Prussia and coordinated according with its intentions.⁴¹ In relation to that Garašanin wrote to the prince Nikola: "Situation in Turkey has become very critical as it has never been - do not lose the sight of it. This must be used: now or never".⁴² The diplomatic negotiations on the European provinces of the Ottoman Empire lasted until the time of the prince Mihail Obrenović (r. 1860-68). On 28 July 1868 Serbian diplomat Antonije Orešković submitted his memoirs to the Serbian governorship showing that he negotiated with the Hungarian prime minister Gyula Andrassy in Pesta. Andrassy was determined to separate Serbia from Russia. A discussion between the leaders in the Zagreb Committee shows the diverse intention of the European powers:

35 Haus Hof und Staatsarchiv Wien, P. A., XXXVIII; GK S, K 176, Haas Beustu, Sarajevo, 20 March 1867, 28 March 1867.

36 Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz Berlin, HA III, 2.4.1. I, Nr 8.597, Otto Blau Visokom kraljevskom Ministarstvu inozemnih poslova, Sarajevo, 2 September 1867.

37 Haus Hof und Staatsarchiv Wien, P. A., XXXVIII; GK S, K 176, Haas Beustu, Sarajevo, 30 August 1867.

38 Haus Hof und Staatsarchiv Wien, P. A., XXXVIII; GK S, K 176, Haas Beustu, Sarajevo, 30 August 1867.

39 Alen Dž. P. Tejlor, *Borba za Prevlast u Evropi 1848-1918* (Sarajevo: 1968), 229.

40 Grgur Jakšić - Vojislav Vučković, *Spoljna Politika Srbije za Vlade Kneza Mihaila-prvi Balkanski Savez* (Belgrade: Historical Institute in Belgrade, 1963), 425; Alen Dž. P. Tejlor, *Habzburška Monarhija 1809-1918 Historija Austrijske Carevine i Austrougarske* (Belgrade: 2001), 214-216.

41 Jakšić - Vučković, *Spoljna Politika*, 426-429.

42 "Crna Gora i Srbija od 1862." Garašanin Knjazu Nikoli, 28.II 1867.

Antonije Orešković:

"Like it or not, we cannot allow that Turkey crashes before we get secure from Russia whatever it may cost We would easily arrange with the Croats, if it does not mean the whole Turkish Empire, let them have Turkish Croatia."

Guyla Andrassy replied the Serbs:

"Good, take Bosnia and Herzegovina, but don't go any further, don't touch Bulgaria, because you could spoil everything in that way, you would upset all European Turkey and put into question its existence, and this cannot be allowed yet; Europe would take matters into its own hands, and who knows what you would go through."

Antonije Orešković to the German politician Josip Juraj Strossmayer:

"Give Turkish Croatia to Croatia and the rest of Bosnia and Herzegovina to Serbia."

Strossmayer answered:

"By no means! It would be separation of Serbs and Croats, and because of our future it is necessary that there are Croatian elements in the Serbian state; in that way we shall stay in better connection and aspire to unite."⁴³

In 1866 the new consul general Ferdinand Haas came to Sarajevo. The newspaper *Narodne novine* in Zagreb accordingly announced "Whether his name is Meho or Mujo – they are all the Turks! We do not want Vienna's policy to be different. Formerly, there was a lot of sympathy for Vienna in Bosnia; but the Austrian consuls put it off."⁴⁴

At the beginning of 1867, the events at the Croatian-Bosnian border calmed down. An imperial border guard from Otočac pleasingly reported to report that the Ottoman border authorities "were doing everything they could to improve mutual understanding in the best possible way." Those reports about political events "contain, in addition to interesting notes and distorted truths, even completely insulted news of events of the utmost importance, so I consider my duty to report this to your excellence."⁴⁵

There were more disputes at the Austrian-Ottoman border on the River Sava, especially in Brčko.⁴⁶ A consular agent from Brčko reported that the Muslims afraid of intrusion of Serbs, and the Bosnian authorities started to deploy new military forces in Bijeljina. The Bosnian authorities were informed that Serbia was arming itself for a war against the Ottomans and that the Russian agents were coming to the Bosnian Eyâlet for the same purpose. They were visiting the Greco-Eastern monasteries and giving great amount of cash and ecclesiastic

43 Vojislav J. Vučković, *Politička Akcija Srbije u Južnoslovenskim Pokrajinama Habsburške Monarhije 1859-1874* (Belgrade: 1965), 356-381.

44 *Narodne novine*, Zagreb, 31 December 1866.

45 Haus Hof und Staatsarchiv Wien, P. A. XXXVIII/GK S, K 182, Zaks Beustu, Sarajevo, 13 March 1869.

46 Arhiv Bosne i Hercegovine Sarajevo, fond: Austro-ugarski Generalni konzulat Sarajevo, K 121, Omčikus Generalnom konzulatu, Brčko, 12 October 1863. Numan Ağa, inhabitant of Brčko, bought by mid-September 1866, 1.200 cargoes of wheat for Elias Mandušić. Mandušić asked the mudir Salih bey in the presence of the kadija Mustafa-efendija and the president of the medžlis (assembly) – Meho Pašalić approval, but the mudir told him that he needed no approval and that he could buy the same quantity of wheat once again. Then Mandušić bought one more quantity of the same wheat, but in the meantime the mudir forbade the export of cereals from Bosnia. The faithful to the Austrian consular agent in Brčko, some black marketeers and a military soldier in the crew of the cordon near Brčko informed Omčikus in confidence that in the cordon near Brčko the čauš (?) Mehmed Ağa buggled on the River Sava banks and provided security for black marketeers charging for his services. The consular agent told that the mudir Salih-bey, but the mudir did not believe him.

books. This is to gather priests' appeal and Orthodox population in favor of Russia. The authorities thought that in the case of the Serbian attack to Bosnia some corrupted priests would revolt in the arms and contribute to the realization of a common aim. That propaganda had already included some Russian photographers who came to Bosnia previously, and "in order to avoid any doubt of their intentions, they photographed the Turks cost-free to convince them that they travelled through Bosnia to make sketches from it for the Russian empress",⁴⁷ The Muslim population were appealed to because of the apparent hostile intentions of Serbia.

The Austria-Hungarian State diligently collected the data about the Bosnian population's attitude on their political strategies. To do this, the Ministry of Foreign Affairs asked generals and consular agents to submit regular reports about the ideas of the Muslims regarding Bosnia and Herzegovina's annexation to the Empire. That disturbed the Muslims.⁴⁸ One of the reports says "I have noticed, the consul general Teodorović informed Andrassy among the Muslims on 10 November 1876 that they felt the Slaves and expressed that feeling more and more, while up to then they proudly called themselves the Turks. Moreover, the Bosnian youths learned to read and write in Bosnian".⁴⁹ The Serb politician Vaso Čubrilović pointed out:

"Love towards Bosnia and its tradition is developed in the Bosnian Muslims more than in the Catholics, not to mention the Eastern Orthodox Christians, in whom the Nemanjić tradition, spread by church and folk songs, has almost completely pushed out the memories of the former Bosnian state. Consequently, a Bosnian Muslim remained the only real Bosnian."⁵⁰

Russia should have known Austria's ambitions on the Balkanic region when the two allied and they needed to be ready for the upcoming events. Austria had especially eye on the elongated Dalmatian coast, that was considered safe only if the coastal defense could lean on its hinterland. That is why Bosnia and Herzegovina, for example, were the strategic bases that which Austria had to get. Austria's zeal to possess Bosnia and Herzegovina could be realized by the force of political circumstances. Therefore, the Registry Bureau of the Russian state recommended that it was no more expected from the Austrian consuls to make military analyses, but they had to collect reliable statistic data and reports about the changes, true description of the strategies and information about the army. The Russians also took some measurements to set up consulate managers in the Serbian-Bosnian regions, who are able to establish contacts with the local people. On the contrary, Şerif Osman Pasha, at the Bosnian *Paşalık's* governor had contributed to the development of the province more than the previous *beylerbeys*.⁵¹ The Austrian consul general informed his government regarding the attitude of the Muslim population in Bosnia, and pointed out that the dissatisfaction of the Muslims prevailed in Sarajevo because of the evaluation of houses and the immovables

47 Haus Hof und Staatsarchiv Wien, P. A. XXXVIII/ GK S, K 176, Haas Beustu, Sarajevo, 30 January 1867.

48 Arhiv Bosne i Hercegovine Sarajevo, fond: Austro-Ugarski Generalni konzulat Sarajevo, vicekonsulat Brčko, Res. Br. 6/1873, Teodorović Omčikusu, Sarajevo, 7 February 1873.

49 Haus Hof und Staatsarchiv Wien, P. A. XXXVIII/ Konsulate, K 207, Teodorović Andrašiju, Sarajevo, 11 November 1875.

50 Vaso Čubrilović, *Bosanski Ustanak 1875-1878* (Belgrade: 1930), 321-322.

51 *Narodne novine*, Zagreb, 13 February 1867. A correspondent of "Napredak" from Sarajevo confirms that there is peace in Bosnia: "The voice that some of the proclamations in Bosnia appeared, and that the rebellion had nearly erupted, made The Muslims be ready. Bosnia is peaceful and there is no rebellion, neither can it happen. What you have heard a protrusion bout some proclamation is completely false."

to determine specific taxes. Therefore, sometimes the Muslims refused to open the doors of their houses and harems to census-takers, and most of the craftsmen in Sarajevo shut down their shops for protesting the situation. Since the Tanzimat Edict in 1839, the practice of the Ottoman state was to decrease the Bosnians' influence on the government and but assigning the Ottomans to higher civil and military positions. This practice provoked the Bosnians' disrespect towards the Ottoman government and its dignitaries, and also evoked resistance to the measures they had implemented in Bosnia.⁵²

The Ottomans spent the year 1867 by estimating whether the *eyâlet* Bosnia was sufficient compensation to Austria for the loss of Venice, or whether it is time for Serbia and Montenegro to expand as a new Ottoman province. However, they paid little attention was paid to the people of Bosnia and Herzegovina to see whether they wanted to leave their fate to hands of another state. Representatives of European countries analyzed the diverse echelons of the Bosnian society meticulously to understand which authority they were eager to accept. The Austrian reporters, especially followed the attitude of the Muslim population. In 1867, Ferdinand Haas Beusta reported:

"There is apathetic peace in Bosnia...I had neither accidents nor adventures in the regions I passed through, although this area was notorious for that. And this is the proof that even such authorities as Ami Boue in Vienna and Šafarik in Belgrade were not right when they had deprived me in the previous year from travelling because of personal security and miserable condition of the state."⁵³

So, if someone decides to step into Bosnia, it is no longer associated with danger or with great difficulty.

Bosnia was one of the most important provinces for the Ottoman Empire because of its geographic position in the middle of the Slavic countries. The attacks of the surrounding especially made the place important. The pan-Slavist movement had been shook the existing situation in Bosnia by detaching the Christian population from being loyal to the Bosnian authorities. The movement even spread groundless claims among the Slavic-Muslim population. "Serbian-Russian agents are moving around here, smuggling under the mask of photographers, teachers, merchants and do not miss to present their bosses in Sarajevo, Belgrade and Petrograd pompous reports of their missions' success, just to justify their high fees".⁵⁴ The Slavic press misled the public opinion in Europe telling that the Orthodox people in Bosnia were expected to rebel in order to escape from the Turkish authority to their Serbian ally. The reporter found it interesting that the Ottoman state and the population of Bosnia were perfectly calm.⁵⁵

The bishop of Đakovo, Josip Juraj Strossmayer also worked on that plan: According to a confidential report – the bishop Strossmayer is supposed to work on the union of the Catholic and Graeco-Eastern population in Bosnia. As people say, he suggested the use of the Cyrillic characters instead of the Latin ones in all Slavic alphabets. He acts in the direction

52 Haus Hof und Staatsarchiv Wien, P. A. XXXVIII/GK S, K 176, Haus Beustu, Sarajevo, 18 September 1867.

53 Galib Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1861-1869 (Orašje: 2005)*, 264-279.

54 Haus Hof und Staatsarchiv Wien, P. A. XXXVIII/GK S, K 176, Haas Beustu, Sarajevo, 27 September 1867.

55 Haus Hof und Staatsarchiv Wien, P. A. XXXVIII/GK S, K 176, Haas Beustu, Sarajevo, 27 September 1867.

of giving advantage to the Cyrillic characters over the Latin ones while printing the Catholic prayer-books, as well as in schools.⁵⁶

This should have contributed to the elimination of religious prejudices that existed between the Catholics and Orthodox Slavs, so helped the unity of the Slavic nationality. Svetozar Marković wrote that a radical change in the Serbian policy towards the foreign one is necessary: "Because official Serbia behaves as a conqueror towards Bosnia and Herzegovina and other unfree provinces."⁵⁷ Slobodan Jovanović described the circumstances on the eve of the war in 1876. He stated that Serbia had 1.5 million inhabitants, whereas the Ottoman Empire had more than 40 million. That is to say, "the thought that Serbia is at war with Turkey was madness."⁵⁸ It is the people who decided Serbia's destiny:

"[Serbia's destiny] were loaded with nationalism. Family, school, papers, literature and the whole public life with the policy of prince Milan and juvenile movement, awakened and inflamed their national awareness. Everywhere one and the same thing was listened to, that is we were Serbs and as Serbs we had a votive idea to rob Kosovo. The Serb national feeling, the Serbianism became the only belief to live and die for, and that belief had its own bible – folk songs, which were not being read to point out the cleanness and beauty of the language, but because of inspiration for great patriot deeds."⁵⁹

During the uprising in Bosnia 1875-1878, the Orthodox inhabitants were not unique in the idea to fight for Bosnia to annexed to Serbia:

"Our uprising is not the operation of Slavism! (pan-Slavism) as various newspapers present. That intention is unknown to us. Our task is: to shake off the Turkish yoke and reach freedom and equality; to define our future at last through the union with a civilized country. According to some special news it is expected that Serbia, in the case of war success, annexes Bosnia, and we are not ready for such solution."⁶⁰

4. Borders of Bosnia and Herzegovina after the Congress of Berlin

The medieval Bosnian state and the Bosnian Paşalık extended on the areas of the whole modern Bosnia and Herzegovina. Additionally, they had some areas in Serbia, Croatia and Montenegro.⁶¹ So, they entered the Adriatic coast about 700 kilometres by including the islands of Brač, Hvar, Korčula, Šolta, Čiovo and other smaller ones.

The territory of the former Bosnian state was significantly larger than the modern territory of Bosnia and Herzegovina. During the reign of the King Tvrtko (r. 1377-91) it was about 72 thousand square kilometres, and the present area of Bosnia and Herzegovina comes around 51 thousand square kilometres. So the former included all Bosnian countries, that of Usora, Soli, Donji Kraji, Zapadne strane (Western districts) Tropolje or Završje, Primorje

56 Haus Hof und Staatsarchiv Wien, P. A. XXXVIII/GK S, K 176, Haas Beustu, Sarajevo, 12 August 1867; Jako Baltić, *Godišnjak od Dogadaja Crkvenih, Svjetskih i Promine Vrimena u Bosni* (Sarajevo: 1991), 252; Tejlor, *Habzburška Monarhija*, 214-216.

57 Milorad Emečić, *Ustanak u Bosni 1875-1878* (Sarajevo: 1973), 70.

58 Slobodan Jovanović, *Vlada Milana Obrenovića* (Belgrade: Knjiga prva, 1934), 516-519.

59 Jovanović, *Vlada Milana*, 516-519.

60 Narodna biblioteka Srbije, Zaostavština Grgura Jakšića, P 558/XII/1-11, Njihovo Cesarsko Kraljevsko apostolsko Veličanstvo.

61 Marko Vejo, *Historijska Karta Srednjovjekovne Bosanske Države* (Sarajevo, 1978).

(Littoral), Zahumlje – Hum, Travunija, a part of Zeta, Polimlje (The Lim basin), Podrinje (The Drava basin). The center from which Bosnia had developed remained the same in the area of the River Bosnia with its center in Vrhbosna. The place later, during the Ottoman Empire and its *paşalık*, was established as the residence Saray Ovası (Sarajevo). The Bosnian Paşalık was around 80 thousand square kilometres, and was significantly larger territory from Tvrtko’s Bosnia, it also covered larger parts of Slavonia, Banija, Kordun, Lika, the River Krava, Kninska krajina (Knin border), the drainage basins of Cetina, Krka and Zrmanja, a great part of the Adriatic Littoral (Dalmatia and Boka), as well as the coastern line from Omiš to Risan. It also stretched to Kosovska Mitrovica in the east, to more than half of modern-day Montenegro.

Map 1: Johannes Sambucus, Illyricum (Antwerpen, 1573). (16th century)
Territory of Bosnia and Herzegovina, Slavonia and Hungary as part of the Ottoman Empire.

Map 2: Southeast Europe and Bosnia and Herzegovina as part of the Ottoman Empire Augsburg, cca. 1730. (18th century) Matthaues Scutter, *Nova et Accurata Hungariae* (Augsburg: 1727).

The present-day Bosnia and Herzegovina is significantly smaller than Tvrtko's Bosnia and it is even more smaller than the Ottoman *eyâlet*. Its borders were defined based on four peace treaties: The Karlovac Treaty in 1699, The Požarevac in 1718, The Belgrade in 1739, and the Sistova in 1791. The Croatian border at the southwest towards central Croatia was established by the peace treaties in Karlovac and Požarevac. However, the line towards the Dubrovnik Republic remained same until the end of the fifteenth century. The Ottomans did not touch the border of the Dubrovnik Republic, and it widened its boundaries by making purchases. For instance, in 1333, they bought Pelješac and Ston from Serbian King Dušan and, in 1357, a piece of land in Žrnovnica from King Uroš. In 1399 the King Ostoja of Bosnia (1398-1418) separated the Littoral of Slano (Bosnian Littoral) from Bosnia. In 1419 and 1426, Bosnian dukes Radoslav Pavlović and Sandalj Hranić sold Konavle to the Dubrovnik Republic.

With the Treaty of Berlin in 1878, the River Drina became the boundary between Bosnia and Herzegovina and Serbia. According to this agreement the provinces of Bosnia and Herzegovina will be occupied by Austria-Hungary. As the government of Austria-Hungary

did not want to take over the management in the Sancak of Novi Pazar, the Ottoman management remained there. However, Austria-Hungary had still the right to held garrisons and dispose of military and trade roads there. The border towards Serbia was determined with the River Drina. The borders towards the Sancak of Novi Pazar which had been detached from the Bosnian Pašalık are still boundaries of on the ridge of Višegrad.⁶²

The maritime border of Bosnia and Herzegovina represents an essence of the former Bosnian Littoral of the medieval times, as well as in that of the Bosnian Pašalık during its heyday. The channels between Neum and Klek, as well as those in Sutorina were remained parts of the Bosnian Pašalık with the Treaty of Karlovac and were affirmed by the Treaty of Požarevac. With the decree of delimitation issued in 1945 issued in Sutorina and Kruševac were given to Montenegro. There were no cadastral municipalities of Kruševac and Sutorina and they had no territorial demarcations and administrative political divisions of Bosnia and Herzegovina. The traces and information about their limits could be found in the Treaty of Berlin and were confirmed by the Anti-Fascist Council of National Liberation of Yugoslavia (AVNOJ) and by the Aniti-Fascist Council of National Liberation of Bosnia and Herzegovina (ZAVNOBIH). In this *Prilozi za biografiju Josipa Broza Tita /Novi Prilozi*, Yugoslav politician Vladimir Dedijer quotes on that matter:

"Borders between individual republics were solved in direct agreements between secretaries of particular Party's leaderships. Thus, according to its historical borders, Bosnia stretched all the way to Herceg Novi, that is behind Debeli Brijeg, down Sutorina, towards the sea. Montenegrin Party's official Blažo Jovanović, during one conversation persuaded Bosnian-Herzegovian official Đuro Pucar Stari, and Sutorina fell to Montenegro, consequently the new border towards Croatia, which had the Dubrovnik Riviera, was established on Debeli Brijeg. That procedure violated the Peace Treaty of Berlin, and later the decision of the AVNOJ Presidency, so Bosnia and Herzegovina got only the enclave – channel Neum-Klek."

5. Correction of Bosnia and Herzegovina's Borders After the World War II

After the World War II, the republic of former Yugoslavia, made demarcations on its federal units and corrected them until 1946. Here each political power of the geography expressed their demands on border correction. Accordingly, the Bosnian-Herzegovinian government asked the correction and establishment of some borders with Croatia near Bihać, and the municipality of Petrovo Selo, Meljnovac, the territory of the Drvar municipality, Begluci (a village remained in the Republic of Croatia). The government also claimed that Croatia had to live the villages of Kaldurma, Duga Poljana, as well as Podjinska Torina. There were also requests for the hamlets of Dranovac, Sevina Poljana and Gornji Tiskovac. All of them were rejected by the committee. The villages and hamlets, together with a Bosnian village named Begluci remained in Croatia. As a result, the Bosnian-Herzegovinian government offered

62 The line that starts from the Ilija hill north of Klobuk descends to the River Trebišnjica near Grančarevo, which remains in Herzegovina, and then it follows the flow of the river to the point one km down the mouth of the River Čepelica, and from there by the shortest way to the hills along the river Trebišnjica. After that it continues towards Pilatovci leaving that village to Montenegro, then goes along the hills in the north direction, and keeps six km from the road Bileće-Korita-Gacko to the gorge between the mountain Somina and the hill Kurila, from where it goes to the east across Vratković ceaving that village to Herzegovina, to the hill Orlina. Going from that point and leaving Ravne to Montenegro, the border goes forward in the northeastern direction traversing the summits of the Lebrsnik and Volujak, then it descends by the shortest way on the River Piva, traverses it and joins the River Tara in the passage between Crkvice and Nedvina. From that place it climbs along the Tara to Mojkovac.

Croatia the villages Vinica and Prisika in the municipality of Duvac, but nothing changed. Croatia claimed the following villages: Kestenovac, Bosanski Strbac, Soće, Osredački Drenovac, Lički Tiskovac and Bušević. Those villages became parts of the Croatian government during 1953 and 1956 with an agreement signed with the consent of the federal authorities. Serbia requested seventeen villages from Višegrad to Rudo, the request was declined, and Bosnia and Herzegovina claimed two villages of Gacko: Krivi Do and Hadžića Poljana, but was not successful. Villages of Kruševo and Vučevo in the municipality of Foča were given back to Bosnia and Herzegovina, since, they were mistakenly given to Montenegro After the World War II.

Although the Peace Treaty of Berlin specified that the River Drina was the ultimate border, the question on this the frontier line was particularly raised in this meeting. This discussion was crucial because the stream was moving over time and the border had to follow it. So it had to be corrected to reflect the deviations.⁶³

The “soft” borders of Bosnia and Herzegovina, Serbia, Croatia and Montenegro are the result of numerous wars, migrations, and of peace treaties, such as Karlovac, Požarevac, Belgrade, Svištov, Vienna, Berlin, and that of AVNOJ until the end of the World War II.

63 The request clearly shows that there were some deviations from the Berlin Peace Treaty and AVNOJ. The requests on changing the borders are placed in the Archive of Bosnia and Herzegovina in the “Fond of the Government of NRBiH”, box no 9, no 5092/46, there are also the sketches of the required territories.

BIBLIOGRAPHY

1. Archivals Sources and Journals

- Arhiv Bosne i Hercegovine Sarajevo. Fond: Austro-Ugarski Generalni konzulat Sarajevo, 228/1867, K 126, Dembicki Generalnom konzulatu, Livno, 16 January 1867.
- Arhiv Bosne i Hercegovine Sarajevo. Fond: Austro-Ugarski Generalni konzulat Sarajevo, K 124, Omčikus Generalnom konzulatu, Livno, 28 February 1867.
- Arhiv Bosne i Hercegovine Sarajevo. Fond: Austro-Ugarski Generalni konzulat Sarajevo, vicekonzulat Brčko, Res. Br. 6/1873, Teodorović Omčikusu, Sarajevo, 7 February 1873.
- Arhiv Bosne i Hercegovine Sarajevo. Fond: Austro-ugarski Generalni konzulat Sarajevo, K 121, Omčikus Generalnom konzulatu, Brčko, 12 October 1863.
- Crna Gora i Srbija od 1862. "Garašanin Knjazu Nikoli, 28.II 1867.
- Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz Berlin. HA III, 2.4.1. I, Nr 8.597, Otto Blau Visokom kraljevskom Ministarstvu inozemnih poslova, Sarajevo, 2 September 1867.
- Haus Hof und Staatsarchiv Wien. P. A. XXXVIII/ GK S, K 176, Haas Beustu, Sarajevo, 30 January 1867.
- Haus Hof und Staatsarchiv Wien. P. A. XXXVIII/ Konsulate, K 207, Teodorović Andrašiju, Sarajevo, 11 November 1875.
- Haus Hof und Staatsarchiv Wien. P. A. XXXVIII/GK S, K 176, Haas Beustu, Sarajevo, 12 August 1867.
- Haus Hof und Staatsarchiv Wien. P. A. XXXVIII/GK S, K 176, Haus Beustu, Sarajevo, 18 September 1867.
- Haus Hof und Staatsarchiv Wien. P. A. XXXVIII/GK S, K 182, Zaks Beustu, Sarajevo, 13 March 1869.
- Haus Hof und Staatsarchiv Wien. P. A., XXXVIII;GK S, K 176, Haas Beustu, Sarajevo, 20 March 1867, 28 March 1867.
- Haus Hof und Staatsarchiv Wien. P. A., XXXVIII/GK S, K 176, Haas Beustu, Sarajevo, 27 September 1867.
- HStA W. P. A. XXXVIII/GK S, K 176, Haas Beustu, Sarajevo, 20 March 1867.
- Kriegs Archiv Wien. Memoire XXVIII-1071, Geschichte der oesterreichisch-ungarischen Politik in der Occupationsfrage Bosniens und der Herzegowina.
- Narodna biblioteka Srbije. Zaostavština Grgura Jakšića, P 558/XII/1-11, Njihovo Cesarsko Kraljevsko apostolsko Veličanstvo.
- Narodne novine*. Zagreb, 13 February 1867.
- Narodne novine*. Zagreb, 31 December 1866.

2. Published Sources

- Babić, Anto vd. *Historija Naroda Jugoslavije I*. Belgrade: 1953.
- Baltić, Jako. *Godišnjak od Dogadaja Crkvenih, Svjetskih i Promine Vrimena u Bosni*. Sarajevo: 1991.
- Bušatlija, Ibrahim. *Granice Bosne i Hercegovine nakon Berlinskog kongresa*. Sarajevo.
- Čubrilović, Vaso. *Bosanski Ustanak 1875-1878*. Belgrade: 1930.
- Emečić, Milorad. *Ustanak u Bosni 1875-1878*. Sarajevo: 1973.
- Holjevac, Željko-Moačanin, Nenad. *Hrvatsko-Slavonska Vojna Krajina i Hrvati PodVlašću Osmanskoga Carstva u Ranome Novom Vijeku*. Zagreb: Leykam international, 2007.
- Inalcik, Halil. *Osmansko Carstvo*. Zagreb: Srednja Europa, 2002.
- Jakšić, Grgur - Vučković, Vojislav. *Spoljna Politika Srbije za Vlade Kneza Mihaila-prvi Balkanski Savez*. Belgrade: Historical Institute in Belgrade, 1963.
- Jovanović, Slobodan. *Vlada Milana Obrenovića*. Belgrade: Knjiga prva, 1934.
- Kreševljaković, Hamdija. *Kapetanije u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Naučno Društvo NR Bosne i Hercegovine, 1954.
- Matuz, Josef. *Osmansko carstvo*. Zagreb: Školska knjiga, 1992.
- Šabanović Hazim. *Bosanski Pašaluk*. Sarajevo: Svjetlost, 1982.
- Šišić, Ferdo. *Povijest Hrvata II*. Slit: Marjan tisak, 2004.
- Šljivo, Galib. *Bosna i Hercegovina 1854-1860*. Landshut: 1996.
- Šljivo, Galib. *Bosna i Hercegovina 1861-1869*. Orašje: 2005.
- Tejlor, Alen Dž. P. *Borba Za Prevlast u Evropi 1848-1918*. Sarajevo: 1968.
- Tejlor, Alen Dž. P. *Habzburška Monarhija 1809-1918 Historija Austrijske Carevine i Austrougarske*. Belgrade: 2001.
- Vego, Marko. *Historijska Karta Srednjovjekovne Bosanske Države*. Sarajevo, 2nd Edition, 1978.
- Vojislav J. Vučković. *Politička akcija Srbije u južnoslovenskim pokrajinama Habsburške Monarhije 1859-1874*. Belgrade, 1965, pp. 356-381.
- Vojvodić, Vaso. *Rad Srbije Na Pomaganju Prosvete u Bosni i Hercegovini 1868-1876*. Kikinda: 1989.
- Zivković, Pavo. *Povijest Bosne i Hercegovine do konca XVIII stoljeća, i, Povijest Hrvata Bosanske Posavine do početka XX stoljeća*. Mostar: Hrvatsko Kulturno Društvo Napredak, 1994.

kadim

KİTAP DEĞERLENDİRMELERİ / BOOK REVIEWS

Wright, Zachary Valentine.
*On the Path of the Prophet:
Shaykh Ahmad Tijani and the
Tariqa Muhammadiyya.*

ATLANTA: FAYDA
BOOKS, 2015. 260 SAYFA.
ISBN: 9780991381388.

ABDURRAHMAN MIHÇIOĞLU*

ÖZ ABSTRACT

XVIII. ve XIX. asırlarda, İslam dünyasında, devrin âlim ve sūfilerinin öne çıkardıkları kavramlardan ve meselelerden hareketle bir reform hareketinin varlığı, oryantalist araştırmacılar tarafından iddia edilmektedir. Mevzunun tasavvuf ilmine bakan cephesinde, neo-Sufizm ve Tarikat-ı Muhammediyye tasavvurları, Ticâniyye, İdrisiyye ve Senûsiyye tarikatları üzerinden tartışılmaktadır. Ticâniyye özelinde Tarikat-ı Muhammediyye tasavvurunun ilk kez etraflıca tahlil edilmeye çalışıldığı bu eser, bahse konu kavramların tasavvuf tarihindeki iribatlarını ve reform iddialarının geçerli olup olmadığını tam manasıyla tahlil edemese de sualleriyle ve mevzuyu ele alış tarzıyla takip eden çalışmalar için hareket noktası oluşturabilecek evsftadır.

Anahtar Kelimeler: Tarikat-ı Muhammediyye, neo-Sufizm, Ticâniyye, İdrisiyye, Senûsiyye, Cezayir.

Orientalist scholars claim the existence of a reform movement in the Islamic world in the eighteenth and nineteenth centuries based on the concepts and issues put forward by the ulamas and Sufis of that time. This work discusses, concerning that claim, the concepts of neo-Sufism and Tariqat al-Muhammediyya through the Tijaniyya, Idrisiyya and Sanusiyya orders. Although it does not question and comprehensively analyze the validity of the reform debates, the work stands as a starting point paving the way for the studies following a similar set of questions on the issue.

Keywords: Tariqat al-Muhammediyya, neo-Sufism, Tijaniyya, Idrisiyya, Sanusiyya, Algeria.

MAKALE BİLGİSİ | ARTICLE INFORMATION

Makale Türü: Kitap Değerlendirmesi | Article Type: Book Review
Geliş Tarihi: 8 Mart 2021 | Date Received: 8 March 2021
Kabul Tarihi: 23 Mart 2021 | Date Accepted: 23 March 2021

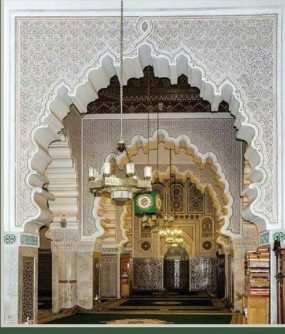
ATIF | CITATION

MIHÇIOĞLU, Abdurrahman. "Wright, Zachary Valentine. On the Path of the Prophet: Shaykh Ahmad Tijani and the Tariqa Muhammadiyya". *Kadim* 1 (Nisan 2021), 153-157.

* Arş. Gör., Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, abdurrahman@fsm.edu.tr, ORCID: 0000-0003-1010-157X.

ON THE PATH OF THE PROPHET

Shaykh Ahmad Tijani &
the Tariqa Muhammadiyya

Zachary Valentine Wright

REVISED EDITION

XVIII. ve XIX. asırlarda, İslâm dünyasının muhtelif bölgelerinde zuhur eden ve “tecdid hareketleri” olarak nitelenen hareketlere dair geçtiğimiz otuz kırk senede Batı akademisinde geniş bir literatürün vücuda getirildiğini söylemek mümkündür. Bahse konu asırlarda hadis araştırmalarının nispeten artması ve içtihat tartışmaları üzerinden gelenekten ayrılan, geleneğe karşı konumlanan bir tavır öne sürülmekte ve gelenekle hesaplaşma iddiaları dillendirilmektedir. Ayrıca, İdrîsiyye, Ticâniyye ve Senûsiyye özelinde bu tarikatların bid’at ve hurafe addedilen kimi hususlara karşı tavırları ile şer’î şerîfe riayet vurgusuna dikkat çekilerek bahse konu asırlar reform/tecdid asırları olarak nitelenmektedir. Öte yandan, bu asırlarda Hind’den Mağrib’e kadar muhtelif ilmî geleneklerden gelen ulema arasında vuku bulan ilmi münasebetler üzerinden bir ilişkiler ağı kurulmakta ve bu ağ üzerine hükümler inşa edilmektedir. Ne var ki, bütün bu iddi-

alar ve hükümlerin hesabı tam manasıyla verilmemiş, büyük ölçüde icazet silsileleri üzerinden tespit edilen ağlardan hareketle varılan neticelerin sıhhati etraflı bir tenkide konu olmamıştır.¹ Hususen, kendi yollarını/usûllerini Tarikat-ı Ahmediyye/Muhammediyye olarak tavsif eden meşayihın tesis ettiği bu tarikatlar merkeze alınarak bahse konu asırlarda tasavvuf düşüncesinde de reform/tecdid iddiaları gündeme getirilmiştir. Evvela Fazlurrahmân tarafından tedavüle sokulan *neo-Sufism* kavramı da Rudolph Peters, Rex S. O’Fahey, Knut S. Vikor, Ahmad Dallal, Bernd Radtke, Nehemia Levtzion, Mark Sedgwick Jamil Abun-Nasr, John Ralph Willis ve John Hunwick gibi araştırmacıların takip eden çalışmalarında, müspet-menfi tenkitler eşliğinde bahse konu tarikat müessislerinin ve takipçilerinin tasavvurları için kullanılmıştır.

Bu üç tarikat içerisinde Ticâniyye’ye dair bugüne dek Batı Yarımküre’de kitap ve makale kabilinden hayli çalışma da yapıldı. Jamil M. Abun-Nasr’ın *The Tijaniyya A Sufi Order In The*

¹ Bu mesele etrafında teşekkül eden Türkçe literatürden bahsetmek, bazı Batılı araştırmacıların makalelerinin tercümelemleri (bu hususta, literatürün taranıp dikkate değer makalelerin tercüme edilerek bir derleme halinde ortaya konduğu çalışma için bk. *Batı Gözüyle Tecdid*, ed. Nail Okuyucu, İstanbul: Klasik Yayınları, 2014) haricinde mümkün olmamakla beraber, Eyyüp Said Kaya Hoca’nın *İslâm Araştırmaları Dergisi*’nde (25/27-50, 2011) neşredilen makalesi, tecdid fikrini kabullenmekle birlikte bahse konu ilişkiler üzerinden kurulan irtibatların ve sözümona kimi tarihi hakikatlerin sıhhatini sorgulaması cihetinden kayda değer bir mahiyet arz etmektedir.

Modern World,² Jillali El Adnani'nin 1998'de Aix-Marseille'de doktora tezi olarak sunduğu ve bilahare neşredilen *La Tijâniyya: Les Origines d'une confrérie religieuse au Maghreb*³ ve Abdelaziz Benabdellah'ın *La Tijaniyya: Une voie spirituelle et sociale*⁴ başlıklı eserleri, Ahmed et-Ticâni'nin Tarikat-ı Muhammediyye tasavvurunun niteliği, seleflerinden ayrıştığı veya onlarla birleştiği mesâil, tevarüs ettiği ilmî ve tasavvufî gelenekle irtibatının derecesi ve bu irtibatların şakirdânına tesiri gibi münasebetler üzerinden Ticâniyye'nin bir reform/tecdid hareketi olarak değerlendirilip değerlendirilemeyeceğini hakkında tedkik etmekten uzaktır. Özellikle Abun-Nasr'ın eseri, müellifinin tasavvuf literatürüne hâkim olamayışı gibi illetlerle de maluldür.

Zachary Wright'ın Kahire Amerikan Üniversitesi'nde, Mark Sedgwick danışmanlığında master tezi olarak hazırladığı ve Ticâniyye'nin bahse konu veçhesini ön plana çıkarma niyetindeki bu çalışma, bir giriş ve beş bölümden ibaret.

Wright, giriş kısmında, Tarikat-ı Muhammediyye tasavvurunun tasavvuf tarihinde bir reform/tecdid olarak görülemeyeceğini ve *neo-Sufism* kavramının da kolonyalistlerin tesiri ile vaz'edildiğini (s. 22), tasavvuf geleneği göz önüne alındığında, bu iki asırda bahse konu tarikat müessislerinin ortaya koydukları tasavvurun bu geleneğe aykırı veya onun üzerine ilave eden yahut ondan ayrışan bir mahiyet arz etmediğini (s. 23) zikreder. Ne var ki bu tespitlerde bulunan Wright, Ticâni'nin kendi usûlünü Tarikat-ı Muhammediyye olarak tavsiyeden hareketle, onun, kendi devrinde İslâm âlemindeki diğer reform hareketleri ile irtibatı vurgulama maksadı yattığını iddia etmekte (s. 31), Ticâni'yi sık sık reformist olarak anmakta, Ticâniyye'nin XVIII. asrın tecdid ve ilmî rönesansın merkezi hareketi olduğunu iddia etmektedir ki (s. 208) bu kanaatler beyninde tenakuz olduğu izahından varestedir.

Wright, çalışmanın, Ticâniyye'nin zuhûruna yol açan sosyo-ekonomik vesilelerden ziyade, Ticâni'nin entelektüel portresi ile onun Tarikat-ı Muhammediyye tasavvuruyla münasebetine odaklanacağını, Ticâni'nin Tarikat-ı Muhammediyye tasavvurunu bir tecdid/reform değil, tasavvuf geleneğinde zaten var olan esasları daha esaslı bir surette anlayıp yorumlaması (s. 36) şeklinde değerlendireceğini ifade etmektedir. Binaenaleyh o, Ticâni'nin entelektüel portresini serdedebilmek için ana kaynaklara müracaat edeceğini belirtir. Bu bağlamda Ticâni'nin ulema ile münasebetlerini, devrin tarihi ehemmiyeti haiz hadiselerini, şer'î ilimlere vukûfiyetinin derecesini, Hakikat-i Muhammediyye tasavvurunu, yakaza ve benzeri manevi hâlleri ne surette izah ettiğini tespit çalışmaktadır (s. 47-48).

Tarikat-ı Muhammediyye'nin öne çıkan hususiyetlerinin dört maddede toplanabileceğini öne süren Wright, bunları, tasavvuf geleneğindeki kimi folklorik unsurları reddederek mezhep bağlılığını esas alan sünnet-i seniyye vurgusu, mürşidin Hazret-i Peygamber ile doğrudan münasebetini ispat için Hakikat-i Muhammediyye tasavvurunun tahkimi, yakaza veya rüya yoluyla Hazret-i Peygamber'den bilgi aktarımı ve müridlerin sadece bir tarikata bağlılığını temin, olarak zikreder (s. 33, 66).

Wright, Mark Sedgwick'ten naklen, Tarikat-ı Muhammediyye tasavvurundaki esasların Muhyiddin İbn Arabî (v. 638/1240), Abdülkerim el-Cilî (v. 832/1428), İmâdüddin el-Vâsıtî

2 Jamil M. Abun-Nasr, *The Tijaniyya A Sufi Order In The Modern World* (London: Oxford University Press, 1965).

3 Jillali El Adnani, *La Tijâniyya: Les Origines d'une confrérie religieuse au Maghreb* (Rabat: Editions Marsam, 2007).

4 Abdelaziz Benabdellah, *La Tijaniyya: Une voie spirituelle et sociale* (Marrakech: Al Qubba Zarqua, 1999).

(v. 711/1311), Birgivi Muhammed Efendi (981/1573) ve Abdulganî en-Nablûsî (v. 1143/1731) gibi sûfi-ulema ile Şâzeliyye-Cezûliyye meşâyihınca da [k.s.] dile getirildiğini ve bahse konu tasavvurun, tasavvuf tarihinin erken dönemlerine uzandığını ikrar etmektedir. Bununla beraber, Tarikat-ı Muhammediyye'nin son formunu XVIII. asırda aldığı şeklinde bir izah getirmektedir ki (s. 66), bu izah tadile muhtaç olsa gerektir. Zira bu tasavvurun, tarihin kimi dönemlerinde içtimaî ve siyasi hadiselerin seyrine, toplumsal tefessüh ve benzeri değişimlere bağlı olarak daha da ehemmiyet kazanması ve öne çıkarılan esasları itibarıyla tasavvuf tarihinin her döneminde bulunabilmesi pek tabii bir hadisedir. Bu meyanda, tasavvuf tarihindeki sünnî bütün tarikatları, devirlerine göre Tarikat-ı Muhammediyye'nin nihâî formu olarak kabul etmek de mümkündür. Müsemma bir olmakla beraber isimlerin muhtelif oluşu, vâkıyayı değiştirmiyor olsa gerektir. Yine Birgivi'nin, meşhur eseri *et-Tarikatü'l-Muhammediyye ve's-sîretü'l-Ahmediyye*'de Tarikat-ı Muhammediyye tasavvuruna yüklediği tasavvuf karşıtı(!) rengi bilahare Nablûsî'nin kurtardığı yönündeki kanaat de (s. 68), ancak, bahse konu eseri mütalaa etmemiş olmakla veya Birgivi'yi tanımamakla izah edilebilir.

Wright, birinci bölümde, Ticânî'nin ilk gençlik çağları ile Mağrip'ten Hicaz'a seferlerini ve bu seferleri esnasında mülaki olduğu ulema ve meşâyih ile münasebetlerine temas eder. Tarikat-ı Muhammediyye kavramını gerek sohbetlerinde gerekse eserlerinde zikreden Abdülaziz ed-Debbâğ (v. 1132/1720), Mustafa el-Bekrî (v. 1162/1749), Muhammed el-Hıfî (v. 1181/1767), Muhammed Semmân (v. 1189/1776) ve Mahmûd el-Kürdî (v. 1195/1780) [k.s.] gibi sûfi-ulema ile Ticânî'nin münasebetini zikreden (s. 68-70) yazar, takip eden dönemde, Ticânî'nin sahrada yakaza halinde Hz. Peygamber ile münasebetine temas ile bu münasebetin İslâm tarihinde nevezuhur bir vakıa olmadığını ve fakat onun görüşme sıklığı ile manevi derinliğinin ona müstesna bir mevki kazandırdığını belirtir (s. 87).

İkinci bölümü, Ticânî'nin Cezayir'deki Osmanlı idaresi ve Mağrip Sultanı Mevlây Süleyman ile münasebetine tahsis eden Wright, Benebdallah ve Tal Shuval gibi ikincil kaynaklar üzerinden, Osmanlı idaresinin, Ticânî gibi fikri hür sûfi-ulemayı teyakkuz altında tuttuğu iddiasındadır (s. 91). Ne var ki Wright, birincil kaynaklara müracaat etse veya İslâm tarihi boyunca sûfi/ulema-siyaset münasebetlerindeki irtibat veya gerilim noktalarını tespit edebilse, bu iddiayı dile getirmekte biraz daha temkinli davranırdı. Zira hac dönüşü Halvetî hırkasıyla irşada başlayan Ticânî'nin bilahare halktan hayli teveccüh görmesi, XVIII. asrın sonlarına doğru Cezayir'deki Osmanlı idaresinin o devre kadar özerk bir alan tahsis ettiği sahra kabilelerini merkezi idareye daha bağlı hale getirme çabası ve buna eşlik eden vergi tahsilatı gibi girişimleri mukabil baş gösteren isyanlar, Ticânî'nin nüfuzu altında bulunan sahra bölgesindeki Ayn Mâdî'nin kuşatılmasıyla ve dahi Ticânî'nin gözetim altına alınmasıyla neticelenmiştir. Kaldı ki Ticânî'ye kucak açan Mağrib Sultanı Mevlây Süleyman'ın, Ticânî'den evvel iyi münasebetler tesis ettiği Derkâvî Tarikatı şeyhini ve mensuplarını kısa bir zaman zarfında siyasi sebeplerle gözden çıkarması ve onlar üzerindeki baskıyı artırması, sûfi/ulema-siyaset münasebetinin gerilim ve irtibat noktalarını doğru okumanın ne derece lüzumlu olduğunu ihsas etmektedir.

Ticânî'nin şer'î ilimlere, hususen fıkha yaklaşımını değerlendirdiği üçüncü bölümde, tasavvuf tarihinde sûfîlerin ilm-i zâhir (fıkıh) ve ilm-i bâtın (tasavvuf) beynindeki münasebete dair kanaatleriyle tavırlarına değinen ve bunların genellikle mezcedildiğini vurgulayan Wright, Ticânî'nin de bu tavrı sahiplendiğini belirtmektedir. Wright, Ticânî'nin,

Ahmed b. İdris ve Muhammed b. Ali es-Senûsî'nin aksine mezhep ve taklit meselesinde gelenekteki tavrı muhafaza ettiğini, içtihadın ve müçtehidin şartlarına dair var olan kabulleri sürdürdüğünü nakletmektedir ki (s. 127-130), bu yorum vakıya da mutabıktır. Ticânîyye'nin, kendileriyle birlikte anılageldiği diğer iki ekolden ayrıştığı en mühim mesele de budur ve bu mesele üzerinden reform iddiaları temellendirilmekte, *neo-Sufism* kavramının altı doldurulmaktadır.

Wright, Ticânî'nin hem selef-i sâlihîn ve hem de devrindeki Mağrib sûfileriyle münasebetinin derecesini ve onların tasavvuf düşüncesine ne ölçüde mutabık kaldığını tahlil ettiği dördüncü bölümde, sohbetlerinin derlendiği *el-Câmi'*de⁵ geçmiş sûfilerden yüzlerce iktibasın bu hususta bir fikir verdiğini dile getirir. Ayrıca Ticânî'nin tarikat usûl ve evradında selefî olan sûfilerden hayli istifade ettiği, Tarikat-ı Muhammediyye ve Hakikat-ı Muhammediyye tasavvurlarının muhtevasını da büyük ölçüde bu zevatın tesirleri ile tayin ettiğini belirtir (s. 150-176).

Beşinci ve son bölümde, Ticânîyye'nin müstakil bir tarikat hüviyetini kazanmasına vesile olan alâmet-i fârikalar arasında mürşidin vasıfları, hatmü'l-velâye, kutbiyyet meselesi, terbiye şeyhinin müridlerini sair meşayihî ziyaretten menetmesi, salavâtın ve şükrün seyr u sülûkta arz ettiği ehemmiyet gibi hususlar zikredilmektedir (s. 180-205). Wright, bu hususların Ticânîyye'ye mahsus olmadığını ve geçmiş tarikatlarda da farklı derecelerde tatbik edildiğini ikrarla beraber, Ticânî'nin bunlardan bazılarını ön plana çıkardığını ve bu sebeple tarikatın farklı bir kimlik kazandığını iddia eder. O, sünnet-i seniyye vurgusu, rüya veya yakaza hâlinde Hazret-i Peygamber'in ruhaniyetinden istimdad ile manevî feyzinden müridleri irşad, müridleri sadece bir mürşidin gözetiminde seyr u sülûka sevk, salavâta ayrı bir önem vermek, hem zâhirî hem bâtınî ilimleri tahsile müridleri teşvik gibi esasları Ticânîyye'ye mahsus irşad usûlleri olarak zikreder (s. 209). Halbuki Ticânîyye'ye mahsus olduğu iddia edilen bu hususları tasavvuf tarihinde birçok tarikatın usûl ve esasları arasında bulmak mümkündür. Bu meyanda, tarikatlara, bir zincirin birbirine geçmiş ve geçmeye devam eden halkaları olarak bakılması, her birinin yekdiğerinden tevarüs ettiği esaslar üzerinde zâhir ve bâtın ilminin terâkümü ile kopmaz bir silsile halinde uzayıp gittiğinin söylenmesi, meselenin kavranmasını bir nebze olsun kolaylaştıracaktır.

Wright'ın, Ticânî'nin tasavvuf düşüncesi ile Tarikat-ı Muhammediyye tasavvuruna hasrettiği bu çalışma, gerek bu tasavvurun tasavvuf tarihindeki izlerini bihakkın takip ederek irtibatları tesis etme, gerekse literatürde var olan boşluğu doldurma hususunda maalesef yeterli değildir. Mağrib tasavvuf tarihi tahlil edilirken, Endülüs ve Kuzey Afrika'daki sûfi-ulema portresi ile Mâlikî sûfi-fukahânın tarihi süreç içerisinde özellikle içtihat meselesindeki tavırları ve bölgedeki medreselerin müfredatında yer bulan ve tedris edilen tasavvufa dair eserlerin öngördüğü tasavvuf telakkisinin tahlil edilmesi elzemdir. Ayrıca, asırlar boyu merkezî idareye direnen Berberî kabilelerin taşradaki zaviyeler etrafında siyasi ve askeri güç oluşturmaları dikkate alınmadan, siyasi otoritenin taşradaki sûfîler ve meşayih ile münasebetinin bu vakıa üzerinden de okunmasının lüzumu fark edilmeden yapılacak çalışmalar bir yönüyle hep eksik kalacaktır. Bununla birlikte, Wright'ın eserinin, sualleriyle ve mevzuu ele alış tarzıyla, takip eden çalışmalar için hareket noktası oluşturacağını söylemek mümkündür.

5 Muhammed b. el-Müşri es-Sibâî es-Sâihî, *el-Câmi' li-düreri'l-ülûmi'l-fâidati mine'l-kutbi'l-mektûm*, thk. Muhammed er-Râdi Kennûn el-İdrisî (Rabat: Dârü'l-Emân, 2012).

Erünsal, İsmail E.

Yirmi İki Mürekkep Damlası: Osmanlı Sosyal ve Kültür Tarihi Üzerine Sohbetler.

SÖYLEŞİ: HALİL SOLAK.
İSTANBUL: TİMAŞ, 2021.
508 SAYFA.
ISBN: 978-605-08-3522-9.

KENAN YILDIZ*

ÖZ ABSTRACT

Bu yazı, İsmail E. Erünsal'ın biyografik bir röportajı olan *Yirmi İki Mürekkep Damlası*'nı ele almaktadır. Kitabın yirmi iki ana temasının gözden geçirildiği bu çalışmada, bölümler hakkında bilgiler verilmekte ve muhtevası tanıtılmaktadır. İyi hazırlanmış soruları, değerlendirmeleri, analizleri ve eleştirileriyle kitap, röportajlardan oluşmasına rağmen akademik okuyucular için önemli bir eser hüviyeti taşımaktadır.

Anahtar Kelimeler: İsmail E. Erünsal, İSAM, kadı sicilleri, kütüphaneler, okuma kültürü, sıbyan mektepleri, Osmanlı Arşivi.

This article reviews *Yirmi İki Mürekkep Damlası*, a biographical interview of İsmail E. Erünsal. It tries to reveal the book's twenty-two main themes, gives information about its chapters and surveys the content. It asserts that although the book consists of interviews, it also has a value, especially for the academic readers, with its well-prepared questions, evaluations, analyses, criticisms.

Keywords: İsmail E. Erünsal, court records, İSAM, children schools, libraries, Ottoman Archives, reading culture.

MAKALE BİLGİSİ | ARTICLE INFORMATION

Makale Türü: Kitap Değerlendirmesi | Article Type: Book Review
Geliş Tarihi: 6 Nisan 2021 | Date Received: 6 April 2021
Kabul Tarihi: 13 Nisan 2021 | Date Accepted: 13 April 2021

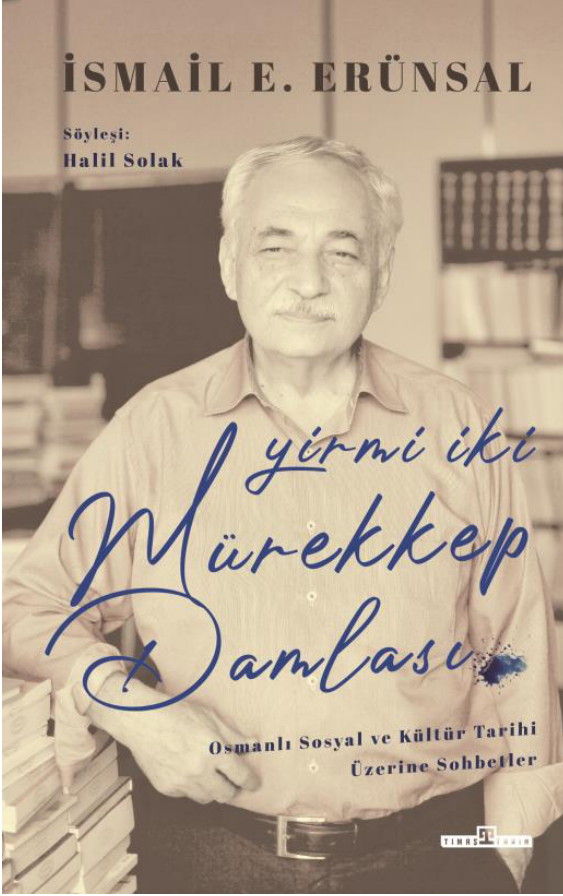

ATIF | CITATION

YILDIZ, Kenan. "İsmail E. Erünsal, Yirmi İki Mürekkep Damlası: Osmanlı Sosyal ve Kültür Tarihi Üzerine Sohbetler". *Kadim* 1 (Nisan 2021), 159-164.

* Doç. Dr., İstanbul Medeniyet Üniversitesi, kenan.yildiz@medeniyet.edu.tr, ORCID: 0000-0003-0781-3576.

TEMSİLİN ÖZGÜN MİSALİ: YİRMİ İKİ MÜREKKEP DAMLASI

Sanat, siyaset, akademi vd. alanlarda öne çıkan isimlerin nehir söyleşi türü biyografi kitapları son yıllarda yaygınlık kazanmaya başladı. Dolaylı bir otobiyografi olarak nitelenebilecek bu tür eserlerde kişilerin hayatlarının bütün evrelerinin kayda geçirilmesi hedeflenmekte, kariyerlerinin oluşum ve gelişim süreçlerindeki bütün detaylara mercek tutulmaktadır. Halil Solak'ın büyük bir titizlikle İsmail E. Erünsal ile yaptığı söyleşi ise ilmî alana münhasır olması bakımından müstesna bir özelliğe sahip. Nitekim önsözde eserin "alışıl gelmiş nehir söyleşi türünden birtakım farklılıklar" barındırdığı özellikle vurgulanmış.

İ. Erünsal, farklı alanlarda çalışmalar yapmış özgün bir kültür tarihçisi. H. Solak'ın ifadesiyle "çok cepheli bir ilim adamı". Genel başlıkları ile ifade etmek gerekirse kütüphaneler tarihi, inanç tarihi, edebiyat tarihi, iktisat tarihi, hukuk tarihi, sosyal tarih ve eğitim tarihi gibi alanlarda, daha

özel olarak da kitabın ve okumanın tarihi gibi birbirine yakın veya uzak alanlarda temel sayılabilecek eserler vermiş ve vermeye de devam etmektedir. Bu çeşitlilik, kültür tarihi yapmanın zorluğunu göstermesi yanında doğal bir sonuç gibi de değerlendirilebilir. Ancak bunun temelinde, Erünsal'ın ilgi alanlarının zenginliği veya bu zenginlikle paralel şekilde tespit ettiği çeşitli ve temel sorunları çözmeyi ilke edinmiş olması yatmaktadır. Erünsal'ın bu özgün konumu, belki de, modern ilimler taliplerini derinleşme ve uzmanlaşmaya doğru çekerken diğer alanlara körleşmeyi onlara bir armağan olarak sunduğu vetireye karşı gösterilen direncin bir temsili şeklinde yorumlanabilir. Nitekim, söyleşi kitabı olarak okuyucuyla buluşan kitap da bu arka planın berrak bir resmini vermektedir.

Başlığında "söyleşi" vurgusu varsa da *Yirmi İki Mürekkep Damlası* için 'akademik nehir söyleşi' yakıştırması daha doğru gelebilir. Hatta, Berat Açıl'ın "tasnife direnen kitap" dedikten sonra yaptığı çok daha doğru isimlendirmesi ile "akademik / ilmî biyografi".¹ Açık

1 İ. Erünsal ile *Yirmi İki Mürekkep Damlası* üzerine Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Yazma Eserler Uygulama ve Araştırma Merkezi tarafından yapılan söyleşi için bk. <https://www.youtube.com/watch?v=HITo3qgmh40>

şekilde ifade etmek gerekirse bu kitap, akademik bir serüvenin özlü bir derlemesini sunuyor ve her bölümün ana temasını da ilmî konular teşkil ediyor. Bu sayede Erünsal'ın ilim muhitlerindeki karşılaşmaları, ilim algısı ve bu algının pratik yansımaları, çalışmalarında uyguladığı ve teklif ettiği metod, dert edindiği sorularının donatıcılığı, kendi gündemini özenle koruması gibi, bir akademisyenin bu kimlikle nasıl bir duruş sergilemesi gerektiğine dair bir temsil kurgusu taşıyor.

H. Solak'ın enikonu bir giriş mahiyetinde yazdığı “Kitabın Ortasından Mürekkep Damaları”, kitabın muhteviyatı üzerinden kısa bir Erünsal takdimi olarak oldukça değerli. Ayrıca bu bölümün ikinci bir özelliği, kitabın ismine ilham vermiş olması. Kitaptaki bölüm sayısının, bu takdim yazısının başlığında geçen *mürekkep damlası* metaforu ile bileşimi sonucu lirik ve gizemli bir hava yakalanabilmiş. Diğer taraftan da, kitabın içeriği ile çok tabii olarak uyumlu, tutarlı ve mütevazı bir bağ kurulabilmiş. Bu açıdan kitabın nahif başlığının okuyucuyu içten içe sardığı itiraf edilmelidir.

Kitap, söylendiği üzere yirmi iki bölümden oluşuyor. Erünsal, önsözde kitabın oluşum sürecini ve bölümlerini özetlemekte, bir yandan da bu kitapta kendi uyguladığı metodunun çerçevesini vermektedir. Diğer yandan ise genellikle kitaplarının önsözlerindeki âdeti veçhile, Türkiye'deki ilim ortamına getiriyor sözünü ve 1979 Nobel Fizik Ödülü'nü alan M. Abdüsselam'a atıfla ‘bir yerde ilmin olabilmesi için ilim ortamının olması şartını’ dikkatimize sunarak, hâlihazırın üyelerine ayna tutuyor ve peşinden bu şartların oluşmasının önündeki engelleri teşhis ediyor.

“Fakültenin Son İhtişamlı Yılları” başlıklı ilk bölüm Erünsal'ın eğitim sürecinin, yetiştiği muhitlerin ayrıntılarına inerken, bir yandan da İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'ndeki simaların resm-i geçidi gibidir adeta. Ayrıca, Erünsal'ın daha sonra *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*'ne (DİA) aktarmış olduğu *Meydan Larousse* tecrübesi de bu bölümde tafsilatlı şekilde anlatılıyor. İkinci bölümde ise, doktora yaptığı Edinburgh'a gidiş sürecine odaklanıyor. Fakülte dışında beslendiği muhitlerin başında gelen Sahafklar Çarşısı'nın müdavimi olmasının hikâyesi, devamındaki bölümün konusu. Kapanmış olan bir dönemin sahaf simaları da bu vesileyle arzıendam ediyorlar kitabın sayfalarında. Yakın dönemin önemli bir ilim muhiti olarak bilinen Enderun'un kuruluş süreci, burada buluşan yazar ve akademisyenlere dair anlatılanlar da keyifli bir hatırat tadında. Erünsal'ın Enderun vasıtasıyla edindiği sahaflık tecrübesi, bu meyanda nakledilen bahislerden.

Dördüncü bölümde, Osmanlı Arşivi'nin yakın döneminin manzara-i umumiyesine, dosya usulü tasnif ile araştırmaya açılan belgelere değinilirken arşivin taşınması bağlamında hâlihazırındaki durumu üzerine görüşlere yer veriliyor. Erünsal'ın edebiyat tarihi araştırmaları için girmiş olduğu arşivde yaptığı tespitlerin, örneğin Şâir Nedim (ö. 1730) için söylenegelen zevk u safaya düşkünlüğü gibi yaygın kanaatlerin, terakesindeki bilgilerle örtüşmediği ve değişmesi gerektiği, bu alan için önemi, örnekleriyle beşinci bölümde işleniyor.

Erünsal'ın, ağabeyim dediği Hakkı Dursun Yıldız'ın (ö. 1992) yönlendirmesi ile edebiyat tarihi kulvarından kütüphanecilik sahasına geçişi, bu alanda yaptığı çalışmalardan hareketle kademeli şekilde anlatıldıktan sonra bu sürecin devamında Osmanlı kütüphane tarihi ile ilgili keşiflerine dair detaylar, altıncı bölümde konu ediliyor. Kütüphane tarihi konusu Fatih, II. Bayezid, III. Ahmed, I. Mahmud, III. Osman, II. Abdülhamid vd. sultanların kütüphaneler-

rinin ve bu alandaki faaliyetlerinin işlendiği daha özel bir bakış ile devamında gelen bölümde sürdürülüyor. İlk olarak Erünsal'ın ilim âlemine duyurduğu ve yakın zamanda üzerine editoryal bir kitap yayınlanan II. Bayezid devri (1482-1512) Saray Kütüphanesi kataloğunun tespit serüveni de keyifli ve öğretici bir okumayı vaad ediyor.

Sekizinci bölüm, Erünsal'ın sahaflık tarihine dair kitabının detaylı bir özeti mahiyetindedir. Sonraki bölümde, Osmanlı toplumunun aynasını teşkil eden temel kaynaklar olan kadı sicilleri hakkında ve bu kaynaklarda yer alan terekelerden hareketle vasiyet, cariyelik, gayrimüslimler ve yetimler gibi hassasiyet içeren konularda detaylar veriliyor ve birtakım yanlışlar düzeltiliyor. Üstelik Erünsal bu kaynakları “geç farketmiş bir hazine” olarak tanımlıyor.

“Kadınlar ne okuyordu?”, “Osmanlıda kadının yeri ne idi?” gibi sorular Erünsal'ın son yıllarda üzerinde durduğu ve ilgilendiği önemli temalar. Zira, bu bağlamlarda da birtakım yanlış algı ve düşünceler mevcut. Söz konusu algıyı tamir edecek nitelikte tespitler içeren onuncu bölüm, özellikle Osmanlı kadınlarının okudukları kitaplar, ticaret ve üretimdeki rolleri ile aldıkları unvanlara dair işlenmiş ve orijinal bilgiler sunuyor.

Eğitim tarihimizin topluma dönük önemli kurumlarından olan sıbyan mekteplerinin fonksiyonu, buralarda “neler öğretilmiyordu?” gibi tersinden bir soru ile açılıp detaylandırılıyor. Bu bölümde, sıbyan mekteplerinin özellikle fakir çocuklara *Kur'ân* ve ilmiyal bilgilerinin öğretilmesi ile çerçevesi genel bir fonksiyonlarının olduğu, ilköğretim gibi bir düzeyinin bulunmadığı somut olarak ortaya konuluyor. Oldukça geniş ele alındığı gözlenen sıbyan mektepleri konusundaki arşiv kaynakları da bir katalog halinde listelenmiş adeta. Dört yüze yakın vakfiyeden çıkan bilgilere göre mekteplere kimler, kaç yaşında başlıyordu, bu mekteplerde okuma yazma öğretiliyor muydu, karma eğitim var mıydı, personel kimlerden oluşuyordu, hangi kitaplar okutuluyordu, mektep binaları nerelerde idi, gibi hepsi birer makale konusu sıkletinde olan birçok soruya cevaplar verilmiş, açıklamalar getirilmiş.

Osmanlıda okuma kültürünün cüzlerinden biri olan halkın okuduğu kitaplar on ikinci mürekkep damlasının meselesi. ‘Osmanlıda halk sınıfına kimler girer?’ sorusu peşinden ağa, efendi, çelebi ve molla gibi unvanlar üzerinde durulmakta ve bölüm, yapılan tasnife giren grupların terekeleri üzerinden okudukları kitaplara dair ampirik tespitlerle devam etmektedir.

Erünsal'ın, yukarıda da söylenildiği üzere, tasavvuf tarihi konusunda çok önemli temel çalışmaları olmuştur. Bu çalışmaların ortaya çıkış hikâyesi, çözümlediği problematikler ve yaptığı katkılar on üçüncü bölümde değerlendiriliyor. Özellikle *Menâkıb-ı Kudsîyye*'nin neşrini birlikte yaptıkları A. Yaşar Ocak ile olan kişisel hukukları okuyucunun bilgisine sunuluyor ve söz konusu ortak yayınlarının muhatap olduğu itibarın yanı sıra uğramış olduğu bir yol kazasının arka planı da bu meyanda açıklığa kavuşturuluyor.

Şahitlik konusu İslâm hukukunun asal unsurudur. Bu nedenle de kadı sicillerinde görülen ve hukuk tarihçileri tarafından farklı anlamlar da yüklenebilen şuhûdülhâl bahsi, Erünsal'ın bir yıl uğraşıp aydınlığa kavuşturduğu önemli bir başka mesele. Bu konu da, “Düğümü Çözmek: ‘Küçük’ Bir Hukuk Tarihi Meselesi” başlığı ile on dördüncü bölümde ayrıntıları ve bütün tartışmalı yönleriyle ele alınıyor.

On beşinci bölüm, bir akademisyen veya ciddi bir araştırmacı için kılavuz niteliğinde. Nitekim, bölümün başlığı “Akademik Hayat Rehberi”. Erünsal, bir akademisyen hayatı nasıl olmalıdır, üniversitede ders nasıl işlenir, araştırmacı nasıl olmalıdır, nasıl bakmalıdır gibi sorulara cevaplar vermenin yanı sıra araştırma konusunun seçimi, tez yazma metodu, lisan bilmenin önemi, danışman seçimi, danışmanın görevleri ve tezin amacı gibi can alıcı konularda çok önemli bilgi ve tecrübelerini aktarıyor.

On altıncı bölüm, bir soru ile açılıyor: “Mezar Taşını Okumak ya da Okuyamamak, Bütün Mesele Bu mu?”. Bu bölüm, Arap alfabesinden Latin alfabesine geçiş süreci sonunda gelinen nokta üzerinden bir yazı ve kültür değerlendirmesi yapıyor. Erünsal, yine yaygın kanaatin aksine birtakım güçlü argümanlar sunuyor. Bunların başında, değişikliğe uğrayan şeyin kültür olduğu ve dolayısıyla tartışılması gerekenin “harfler değil, kültür ve medeniyet” olması gerektiğine vurgu yapıyor. Başlıktan mülhem söyleyecek olursak, meselenin mezar taşını okumak olmadığı, harfleri tanımanın kültürü anlamamız için yeterli gelmeyeceği ve eksikliğimizle ilgili teşhisin doğru konulmasının gerekliliği vurgulanıyor.

Önceki sayfalarda “araştırmacı nasıl olmalıdır?” sorusu cevaplandırılırken diğer taraftan da “bir araştırmacı nasıl olmamalıdır?” sorusuna yine somut örnekler ve isimler üzerinden cevaplar “İlmi Araştırmalarda İdeolojik Körlük” başlıklı on yedinci bölümde veriliyor. Bu bağlamda, Osmanlıya matbaanın geç gelmesi, hattatların matbaaya karşı çıkması, üstelik bu hattatların sayısının 90 bini bulması gibi hesapsız ve temelsiz söylemler tartışmaya açılıyor ve getirilen somut deliller ve mantıklı çıkarımlarla bu bahisler de açıklığa kavuşturuluyor. Aynı paralelde, Molla Lütü’nin (ö. 1495) idam gerekçesinin yaygın şekilde söylenegeldiği gibi zındıklık olmadığı, icâzet vermenin artık demode ve anlamsız bir usûl olduğu, Şehid Ali Paşa’nın (ö. 1716) kitaplarının müsaderesi üzerinden Osmanlılara atfedilen bağnazlık suçlamasının aslı ve esasının bulunmadığı somut delillerle izah ediliyor. Diğer taraftan, tarihçi olmamakla birlikte tarih alanında temelsiz tezler ileri süren tanınmış kimselere de sıkı bir reddiye içeren sayfalar, aynı bölümün son kısmında yer alıyor. Bu bölümde işlenen konuların harareti dinmeksiz bir sonraki bölümden ancak biraz daha farklı bir mecradan devam ediliyor. “Osmanlıların Arap ülkelerindeki kütüphanelere muameleleri nasıldı?” ve “bu kütüphanelerin Osmanlılar tarafından yağmalandığı fikri, hakikati yansıtıyor mu?” soruları on sekizinci bölümün ana konusunu teşkil ediyor.

Erünsal’ın kütüphaneler, sahaflar ve kitap üçlemesinin üçüncüsünü ele aldığı *Orta Çağ İslâm Dünyasında Kitap ve Kütüphaneler* adlı eserinin özeti niteliğindeki İslâm Dünyasında “Kitabın Serüveni” ile “Kitap Üretimi ve Kütüphaneler” başlıklı bölümler, on dokuz ve yirminci mürekkep damlalarını teşkil ediyor.

İsmail Erünsal’ın hayatının son kırk yılını neredeyse vakfettiği bir proje olan *DİA* ile İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM)’nin hikâyesi, kitapta yirmi birinci blümde tafsilatlandırılıyor. Sosyal bilimler sahasında Türkiye’nin yüz akı işlerinden ikisi olan *DİA* ve İSAM’ın kuruluşu, gelişimi ve fonksiyonlarını büyüterek sürdürmesinin ayrıntılarına dair ilk elden çok değerli bilgiler veriliyor.

Mürekkep damlalarının sonuncusu ise “Kütüphane, Bu Meçhul” başlığını taşıyor. Bu bölümde, İSAM Kütüphanesi’nden hareketle bir araştırma kütüphanesi, üniversite kütüphanesi nasıl olmalıdır, dermeler nasıl oluşturulmalıdır gibi sorulara teknik ve pratik değeren-

dirmeler yapılarak cevaplar veriliyor. Son olarak da araştırmacıların daima sitayişle andığı ve iyi bir örneklik teşkil eden İSAM'ın başarısının ardındaki sırlara dair tespitler yapıyor ve bazı araştırmacılardan kütüphane için gelen övgü mesajları paylaşıyor. Ve bölüm, Erünsal'ın 'akademisyenlerin manastırdaki bir keşiş gibi olmaları' ve 'derdimizin bilgi üretmek olması' gerektiği temennisi ile nihayetlendiriliyor.

İsmail E. Erünsal'ın akademik hayatından kesitlerin sunulduğu bölümler, bir yönüyle biyografi olarak çıkarken karşımıza, diğer yönüyle de akademisyenin sorumluluklarını hatırlatan nasihatname olarak arzıendam ediyor. Bu yapılırken, salt öğüt ve telkin içeren ve boşlukta duran lafızlar serdedilmiyor, işaret edilen ve parmak basılan tüm problemler adeta bir kuyumcu titizliği ile somut örnekler ve tecrübelerle ete kemiğe büründürülüyor, rafine hale getiriliyor. Bu açıdan samimi olduğu kadar mevcut şartları ihmal etmeyen gerçekçi bir profil de çizilmiş oluyor. Bütün bu özellikleri yanında içerdiği konuların zenginliği ve bir dönemin canlı tanıklığını kayıt altına alması dolayısıyla, elimizdeki eser örnek bir başyapıt adeta. Mütebahhir ve dakik bir âlimin penceresinden son elli yılın manzara-i umumiyesinin seyrine dalınabilecek, oldukça başarılı kurgusu ile film gibi süren, roman gibi akan, söyleşi dalında nevicad ve kırkambar bir kitap *Yirmi İki Mürekkep Damlası*.

kadim

*“Kadim oldur ki _____
_____ evvelin kimesne bilmeye”*

Kadim is that no one knows what came before.